

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (535)
липень-серпень
2017

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №9 від 06.07.2017 р.

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Редактори:
С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:
А.О.Михайлова

Електронна версія:
www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2839
Підписано до друку 30.08.2017 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Котляр М.Ф. До історії давньоруської провінції	4
Горобець В.М. Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманщині: шляхетство, маєтності, соболі... ..	20
Скрипник А.Ю. (Кам'янець-Подільський). Ганебна поразка чи «піррова перемога»? (До історії російсько-турецької війни 1828–1829 рр.)	38
Бикова Т.Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини	47
Гончар О.Т. Образ українського інтелектуала ХІХ ст. (Микола Костомаров)	68
Корновенко С.В. (Черкаси). Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр.	83
Стронський Г.Й. (Ольштин, Польща). Польське населення УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр.	95
Марочко В.І. О.М.Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р.	129

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Киридон А.М. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення	150
Палієнко М.Г., Гирич І.Б. Археографічні студії професора Я.Калакури	162

ПУБЛІКАЦІЇ

До біографії Інокентія Гізеля (<i>вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика</i>)	174
«Це не роман, але історичний документ, який, може, допоможе нашим нащадкам краще зрозуміти цю добу великих змін» (Зі спогадів Людмили Красковської про батька) (<i>вступна стаття й публікація І.Б.Матяш</i>)	177

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

«Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...»: Листи Григорія Галагана до дружини (О.Л.Іванюк)	199
Федьков О. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності (В.С.Шандра)	202
Овсіюк О. Життя після окупації: побут киян 1943–1945 рр. (А.Л.Зінченко)	208
Кісь О. Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти (О.В.Стяжкіна)	211
Ткаченко В. Росія: безпуття агресора (О.В.Суший)	221

ХРОНІКА

Блануца А.В. Міжнародна наукова конференція «Colloquia Russica, Series II: Середньовічна Русь: проблеми термінології»	224
---	-----

ЮВІЛЕЇ

Реєнт О.П. До 80-річчя доктора історичних наук, професора Г.І.Гончарука	227
Іваненко В.В. (<i>Дніпро</i>). До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.І.Світленка	231

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2016 р.	237
---	-----

“

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Редакція «Українського історичного журналу» повідомляє про зміни умов оформлення публікацій.

Докладно ознайомитися з ними можна на веб-сайті Інституту історії України НАНУ:

<http://www.history.org.ua/>

”

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477)

М.Ф.КОТЛЯР*

ДО ІСТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ

Диференціація (структуризація) суспільного життя Русі спостерігається в літопису вже з перших свідчень про прихід скандинавів на північний захід Східної Європи. Сьогодні не може бути сумнівів у тому, що воно було неоднорідним у соціальному, ментальному й культурному планах. Можна думати, що суспільна нерівність відчувалася сильніше та виразніше в Києві й околицях, у центрах великих і сильних князівств-земель, аніж на периферії.

Ключові слова: Русь, Рюриковичі, князівська влада, центр, периферія, провінція.

Заявлена в назві тема звучить, певна річ, незвично. Скептики скажуть: яка, мовляв, могла бути провінція в Давній Русі?! Адже завжди ця держава бачилася, та й бачиться сьогодні як любителю старовини, так і спеціалістам-історикам, монолітною, овіяною славою воєнної звитяги, знаменитою переможними походами Аскольда й Олега, Ігоря та Ольги, Святослава або Мономаха. Як відомо, Давньоруська держава складалася навколо Києва. Північ Русі підкорялася київському государеві, а виступи племенних союзів (древлян, уличів, тиверців, сіверян, словен та ін.), спрямовані проти влади Києва, придушувалися без особливих труднощів. Аж до 1130-х рр. країна залишалась єдиною, об'єднаною київськими князями. Однак ця єдність була відносною, так само, як і всі явища та процеси в ранньому середньовіччі. Київська князівська влада поширювалася на всі етнічні землі східних слов'ян, при тому, що вже на зорі складання давньоруської державності існувала різниця у способі життя людей усіх станів, зокрема у щоденному побуті.

Із 1060-х рр. державна структура Русі почала поступово змінюватися, а єдність країни послабилася. На історичну сцену виступили князі-ізгої, мало- чи й зовсім безземельні члени династії Рюриковичів. Першим тривожним дзвіночком став виступ проти існуючого порядку онука Ярослава Мудрого – Ростислава,

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ
E-mail: kij1939@gmail.com

сина Володимира Ярославича. Здавалося б, епізод сутички в 1064 р. між ізгоєм Ростиславом і його дядьком Святославом Ольговичем, чернігівським государем, не заслуговував би на увагу історика, якби не став першим у шерегу змагань таких князів із владою і не спричинив драматичних подій. Обділені своїми більш удатними родичами князі-ізгої були спроможними й на рішучі дії проти влади Ярославичів.

Ростислав загинув на початку 1067 р. в боротьбі зі Святославом Ярославичем і його сином Глібом за руський анклав Тмуторокань. Князі-ізгої знову активізуються в 1070–1080-х рр. Найбільш яскравою й бунтівною постаттю серед них був син Святослава Ярославича – Олег, котрий виступив проти київського князя Всеволода та його сина Володимира Мономаха. Цей виступ спричинив новий спалах боротьби серед Ярославичів за земельні володіння. На початку XII ст. Мономахові й київському князеві Святополкові Ізяславичу з великими зусиллями вдалося втихомирити ізгоїв. Згодом вони об'єдналися та почали обзаводитися землями, претендуючи спершу на батьківські володіння. Зауважимо, що соціальну, особливо «земельну» історію Русі, зокрема Південної кінця XI – першого тридцятиріччя XII ст., у літописах та інших пам'ятках писемності майже не відбито.

Якраз у цей час у надрах давньоруської спільноти зароджувалися та визрівали процеси і явища, що врешті-решт призвели до настання удільної роздробленості. Навколо князів-ізгоїв складалися родинні земельні клани. Активну участь у цьому процесі взяли й князі, котрі не були ізгоями, насамперед старші та молодші Мономашичі, нащадки Володимира Всеволодовича Мономаха. Спираючись на традиції і звичаєве право, які вони тлумачили у вигідному для себе сенсі, політично й соціально активні Ярославичі поступово заволодівали общинними землями, відбирали володіння у слабших та менш удатних родичів. Усі ці нові земельні маєтності лягали в підвалини старих, що розрослися, і нових удільних князівств. Так постали Волинське, Галицьке, Чернігівське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Тверське, Новгородське й низка інших князівств і земель.

Керівники таких князівств сперечались між собою за кращі землі, а з київським государем змагалися за владу в державі, хай лише сильніші серед них. Їх особливо вабив стольний град Русі – Київ, навіть коли (з 1150–1160-х рр.) тримання його уже не давало повноти влади у країні й суттєвих переваг над князями-суперниками. У 70-х рр. XI – на початку XII ст. зміцнили свої володіння недавні ізгої галицькі Ростиславичі – Володар і Василько, нащадки онука Ярослава – Ростислава Володимировича. У 1097–1098 рр. вони збройно відстояли свої Галицьку, Перемишльську, Теребовльську землі-князівства від київського государя Святополка Ізяславича та переяславського князя Володимира Мономаха. А впродовж першої половини XII ст. князівські родини Ольговичів і Давидовичів поступово заволоділи розлогою Чернігово-Сіверською землею, але розповідь про це відсутня як у руських, так і в іноземних джерелах. Значні соціально-економічні й людські ресурси цієї території дозволили їм зміцнитися на своїх столах і відігравати далі важливу роль у суспільно-політичному житті Руської держави.

Найсильніший рід нащадків Володимира Всеволодовича Мономаха – Мономашичі – після смерті його сина київського князя Мстислава (1132 р.) почав розшаровуватися та втрачати єдність, у його середовищі спалахували суперечності й незгоди. Молодше покоління Мономашичів на середину 1140-х рр. утворило земельні клани Мстиславичів і Ростиславичів, що час від часу ворогували між собою. Розбрат серед Мономашичів дозволив потіснити їх у суперництві за першість у Русі чернігівським Ольговичам і Давидовичам.

У фундаменті утворення княжих кланів лежала відрубна діяльність наперед князів-ізгоїв, їхніх бояр і дружинників. Вони прагнули відтягати у своїх дядьків і братів у перших волості, намагалися зібрати під своєю владою якомога більше земель, міст, малих і середніх удільних князівств. Така поведінка була притаманна й тим князям, котрі не були ізгоями (йдеться про київських Мономашичів і північноруських государів іншої гілки Мономашичів). Усе це ослаблювало державу, зменшувало владу Києва над дедалі більшою кількістю князів і не тільки менших, незначних. Насувалася удільна роздробленість країни.

Імовірно, у другій половині XI – у 40-х рр. XII ст. у душах та головах ізгоїв та удільних князів із роду Ярославичів і зародилося відчуття меншовартості, відірваності від основної течії політичного життя, що поєднувались із заздрістю до багатших, удачливих і сильніших від них родичів. Вони, мабуть, почали підсвідомо вважати себе провінціалами, хоча такого поняття в ті часи й не існувало. Спочатку провінцією могли бути всі міста й землі під владою Києва. А от із розростанням суспільної структури, збагаченням основних князів, головних гравців на руській політичній сцені, розвитком міського життя та зростанням окремих міст провінціалами, можна думати, могли б уважатися скромні удільні князьки, які сиділи на другорядних столах, – і не обов'язково вчорашні ізгої. Так, у другій половині XII ст. у Чернігівському князівстві з'явилося чимало уділів, залежних не лише від великого князя чернігівського, а й від його васалів (наприклад, від новгород-сіверського чи путивльського князів). Це саме можна сказати і про Володимиро-Суздальське велике князівство Всеволода Юрійовича та його нащадків, в якому теж виникли уділи.

Уже у часи зародження державності існувала значна принципова суспільно-політична різниця між північчю й півднем Русі. Свідчення джерел щодо виникнення та початкового розвитку давньоруської державності розпочинаються з кінця IX ст., згідно з приблизною хронологією «Повісті временних літ», близько 882 р. Така різниця, видається, і спричинила згодом в уявленні суспільства неформальне розділення країни на центральні області та провінцію. Ця різниця з самого початку була не лише природно-географічною, а й соціально-політичною та психологічною.

Прихід близько 882 р. з півночі до Києва Олега лаконічно описано в «Повісті временних літ». Князь добре підготувався до походу, «поимъ воя многы, варягы, чудь, словене, мерю, весь, кривичи». Він спочатку заволодів Смоленськом, далі Любечем, а вже потім увійшов у Київ¹. Це літописне

¹ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.14.

повідомлення багато разів цитувалось і вивчалось істориками, та ніхто, здається, не відповів на питання: а навіщо Олег узагалі вирішив перебратися з півночі на південь? Адже він був скандинавом (здається, шведом), північною людиною, із північчю його едали династичні, мовні, військові, економічні зв'язки, нарешті, там мешкали його родичі. Він очолював протодержавну структуру на північному заході Русі зі столом у непомітній Ладозі, адже Новгород у його час ще не існувало. Олег, поза сумнівом, збирав у тих краях данину, мав під рукою дружину, військо...

На мій погляд, причиною його переходу до Києва було знання й розуміння того, що вже тоді Київ став визначним містом, яке поширювало свій вплив на значну частину Південної й Центральної Європи, стояло на схрещенні торговельних шляхів із півночі на південь, із заходу на схід. Київ мав розвинену торгівлю, заможне купецтво, про що, зокрема, свідчать численні скарби східних монет, кувачів диргемів VIII–X ст., міжнародних грошей середньовіччя. У місті та околицях їх продовжують знаходити й досі.

Прихід Олега, вокняжіння його в Києві означали об'єднання, попервах німецьке, руських півдня з північчю. Літописець уклав до вуст князя пророчі слова: «Се [Київ] буди мати градомъ русьскимъ»², тобто перший правитель Давньоруської держави, що тільки-но почала складатися та набирати сили, проголосив місто своєю столицею. Знаменно, що Олег не став робити стольним градом Ладогоу або якесь інше північне місто, а відразу звернув погляд на теплий і родючий південь. Так у кінці IX ст. було закладено різницю між центром держави та її окраїною, майбутньою провінцією.

Згідно зі свідченнями як південноруської «Повісті временних літ», так і північноруських літописів³, політичне й соціальне життя молодій державі зосередилося на півдні. Саме звідси Олег приєднував до Києва землі племінних князів, підбивав їх своїй владі. Вони «одержавлювалися» шляхом поширення на них систем збирання данини, судочинства й адміністрації. «Повість временних літ» так повідомляє про це: «Поча Олегъ воевати деревляны, и примучив а, имаше на них дань по чернѣ кунѣ» (883 р.); «иде Олегъ на сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и възложи на ня дань легку» (884 р.). Київський государ поставив під свою владу також племінні союзи полян, радимичів, уличів і тиверців⁴. Так у кінці IX ст. почала складатися державна територія Київської держави.

Знаменно, що в ті роки Олег не дуже опікувався північно-західними землями Русі, навіть найближчими до Києва словенами та кривичами. Він почав створювати своє князівство з південних теренів. А північно-західними займається лише Ольга у середині X ст. Уже в той ранній час утворення Руської держави увагу центральної влади було зосереджено на південних територіях. Справедливими виглядають слова Б.О.Рибаківа про те, що тоді «історія Русі робилася на півдні!».

Саме з часів вокняжіння Олега в Києві стартує початковий етап формування східнослов'янської державності й давньоруського суспільства. Державотворчі процеси зосереджувалися у Середній Наддніпрянщині,

² Там же.

³ Зокрема Новгородського першого старшого та молодшого ізводів.

⁴ Повість временных лет. – С.14.

навколо Києва. Хоча Олег прийшов із півночі Русі, про залишену ним північ у джерелах до часу не чуто. Літописцям залишилася невідомою доля північного стола Рюриковичів, чи то в Ладозі, чи в Новгороді. Хіба що в розповіді про вокняжіння Олега в Києві під умовним 882 р. мовиться, що «варягомъ дань даяти от Новагорода гривеньъ 300 на лѣто»⁵. Але хто саме платив ту данину варягам – залишилося невідомо, та й Новгорода в кінці IX ст. ще не існувало, він конкретно згаданий у давньоруському джерелі лише в оповіданні про освоєння княгинею Ольгою північного заходу Східної Європи під непевним 947 р.⁶ Проліває бодай слабеньке світло на становище Новгорода й руської півночі в Давньоруській державі середини X ст. конкретна згадка в «Повісті», у розповіді про приєднання княгинею Ольгою північних земель Руської держави: «Иде Вольга Новгороду, и устави по Мьсте повосты и дани и по Лузе оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли»⁷. Цей текст свідчить, що лише в той час, на сьомому десятку існування народжуваної держави, київська влада звернула погляд на північну окраїну країни. Позаду залишилися походи на Царгород Олега та Ігоря, заходи обох князів щодо приєднання розташованих усередині країни союзів племен, придушення їхніх виступів проти Києва, у тому числі повстання древлян проти Ігоря, утихомиреного Ольгою.

На той час Новгород уже мав київського намісника, про що довідуємося з твору візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (середина X ст.). Він повідомляє, що Святослав Ігоревич якийсь час княжив у тому місті⁸. Показово, що давньоруське джерело промовчало про нього – то чи сталося це князювання? Причина цьому могла бути, імовірно, одна: літописці XI – початку XII ст. не знали про це. І не знали тому, що Новгород і Північно-Західна Русь залишалися поза їхньою увагою, поза їхніми інтересами. Адже політичне й соціальне життя молодій державі відбувалося на півдні Східної Європи.

У трактаті Константина Багрянородного докладно розповідається про збирання правителем данини зі своїх підданих – «полюддя». Це була примітивна й насильницька форма привласнення владою додаткового продукту від підлеглого сільського населення. Суть розповіді візантійського імператора зводилася до того, що кожного року з листопада по квітень князь із дружинниками об'їжджав землі слов'ян-данників, вони годувалися там і збирали данину⁹. Далі все зібране збувалося на спеціально закуплених легких човнах-однодеревках за море, до Візантії. Цю данину, імовірно, стягували лише з населення Південної та Північно-Західної Русі. Зрозуміло, що тим самим об'єктивно прискорювався соціально-економічний прогрес регіону.

Водночас розвиток руського суспільства й державного будівництва був у ті часи дуже нерівномірним, людність у Києві та околицях стояла на вищому суспільному рівні, ніж у віддалених землях. Яскравий епізод 40-х рр. X ст.

⁵ Повесть временных лет. – С.14.

⁶ Там же. – С.29.

⁷ Там же.

⁸ Див.: *Багрянородный Константин*. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий // Под ред. Г.Г.Литаврина, А.П.Новосельцева. – Москва, 1991.

⁹ Там же. – Гл.9.

зберегла «Повість временних літ». Так, 944 р. у землі древлян загинув київський князь Ігор, якого заступила на київському столі його дружина – Ольга. Ігор став жертвою власної жадоби й невоситимості, коли він удруге пішов по данину до древлян – данину, яка вже йому не належала, адже він стягнув її перед тим. «Слышавше же деревляне, ако опячь идеть [Ігор], судумавше со княземъ своимъ Маломъ: Аще ся вѣвадить волкъ в овцѣ, то выноситъ все стадо, аще не убьють его: тако и се, аще не убьемъ его, то вся ны погубить». Древлянська старшина послала до Ігоря сказати: «Почто идеши опячь? Поималь еси всю дань». Утім «не послуша ихъ Игорьъ». Тоді древляни вийшли зі свого міста Іскоростеня та вбили князя¹⁰.

Навесні наступного року древлянська старшина вирішила залагодити стосунки з Києвом: «Послаша деревляне лучшие мужи, числомъ 20, в лодьи к Олзе». Делегація була велелюдною, але нікого серед тих мужів не названо головним, першим серед решти. І в подальшій розповіді літописця ніхто серед древлянської верхівки не виділений, а цього не могло статися, коли в їхньому суспільстві існувала б одноосібна влада. Це підтверджується словами самих древлянських послів: «Наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю»¹¹. Князівська влада мала в них радше символічний характер – це був час панування родоплемінних відносин.

Посли, щоправда, мовили Ользі: «Поиди за князь наш за Малъ»¹², назвавши таки головного старійшину серед них. Із погляду сучасної людини така пропозиція виглядає блюзнірською. Але згідно з уявленнями людей родоплемінного суспільства (в якому явно жили тодішні древляни), той, хто вбив вождя племені, може успадкувати його владу, лише одружившись з його удовою. Деякі історики й етнологи бачать у Малі могутнього володаря, котрий мало чим поступався самому київському князеві. Його донькою була матір Володимира Святославича – Малуша, сестра Добрині¹³. Її згадує літопис теж як матір Володимира¹⁴. На Чернігівщині існує місто Малин, назву якого пов'язують з ім'ям древлянського князя.

Отже вкрай скупа інформація літопису малює нам древлянське суспільство як родоплемінне, у ньому купно править племінна старшина, свої рішення вона ухвалює колективно. У своєму суспільному розвитку древляни відставали від київських полян на декілька десятків років, якщо не на століття. Цей розрив у часі й у соціальній еволюції та свідомості їхнього суспільства став трагічним для Ігоря. Нині історики вважають, що той порушив угоду з древлянською старшиною, в якій приблизно обумовлювалися розміри щорічної данини, за що й поплатився життям.

Зате його дружина та наступниця Ольга випередила свій час. Своє правління вона почала ще в дусі родоплемінних часів: із помсти за вбитого чоловіка. Тим паче Ігор зазнав насильницької й мученицької смерті. На це непрямо

¹⁰ Повесть временных лет. – Москва, 1999. – С.27.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.340–378.

¹⁴ Повесть временных лет. – С.33.

вказує «Повість временних літ», а візантійський історик Лев Диякон, сучасник Ігоря, у своєму творі зауважив: «Не згадую вже про його (тобто Ігоря – М.К.) подальшу нещасну долю, коли, вирушивши в похід проти германців¹⁵, він був захоплений ними в полон, прив'язаний до стовбурів дерев і розірваний навпіл»¹⁶. До того ж тіло Ігоря кинули в лісі на поталу диким звірам.

Згідно з віруваннями того часу, небіжчик, якого не поховали за древнім звичаєм, блукав серед людей і тривожив їх. Феодальний кодекс честі теж вимагав помсти. Мститися зобов'язані були найближчі родичі. У першому писаному кодексі – «Правді руській» (1016 р.) – проголошувалося, що брат має помститися за брата, син – за батька тощо. У рік загибелі Ігоря його єдиний син Святослав був ще дитиною. Отже відплатити древлянам мала Ольга. І це було в порядку речей.

Ольга була людиною свого часу, помсту за вбитого чоловіка вона влаштувала згідно з язичницькою традицією: спершу вбила древлянських послів, котрі сватали її за свого князя Мала, далі пішла походом на головний центр древлян – Іскоростень, улаштувавши біля його валів криваву тризну із винищенням древлянської знаті¹⁷. Нарешті, вона взяла штурмом місто й на вернула в рабство його жителів.

Слід пам'ятати, що літописні розповіді про помсту Ольги древлянам за Ігоря густо замішані на фольклорних переказах і легендах, тому важко відрізнити в них дійсні події від вигаданих. Ця обставина й була причиною скептичного ставлення дослідників до літописних розповідей про війну Ольги з древлянами. М.М.Карамзін так писав про неї: «Тут літописець повідомляє нам багато подробиць, що частиною не згодні ані з імовірністю розуму, ані з важливістю історії, і запозичені, поза сумнівом, із народної казки»¹⁸. Минуло багато років, аж поки історики встановили, що літописна звістка про помсту княгині древлянським старшинам приховує у собі істину, хай і оповиту фольклорними шатами.

Отже, помстившись на древлянах, Ольга нарешті звернула увагу на Новгород і Північну Русь. Як мовилося, ми нічого не знаємо з літописів про їх тогочасне життя, якщо не рахувати уривкове й не дуже-то ясне повідомлення візантійського джерела про намісництво малого Святослава в тому місті. У дев'ятому розділі трактату Константина Багрянородного «Про управління імперією» йдеться, що в місті Немограді (Новгороді) сидів Сфендослав (Святослав), син Ігора¹⁹. Навряд чи з новгородців київські дружинники скільки-небудь регулярно стягали данину. Адже в розповіді візантійського імператора про об'їзд київським князем підвладних йому східнослов'янських земель із метою збирання полюддя (часи Ігоря) названо лише союзи племен²⁰, а про міста немає ані слова, принаймні про ті, що існували на той час: Новгород, Чернігів, Смоленськ, Любеч та ін.

¹⁵ Імовірно, автор назвав древлян «германцями» тому, що як ті, так й інші жили у глухих лісах.

¹⁶ *Диакон Лев. История.* – Москва, 1988. – С.57.

¹⁷ *Повесть временных лет.* – С.27–28.

¹⁸ *Карамзин Н.М. История государства Российского.* – Т.1. – Санкт-Петербург, 1897. – С.124.

¹⁹ *Багрянородный Константин. Об управлении империей.* – С.44–45.

²⁰ Там же.

Поставивши древлянський союз племен під свою владу, Ольга змогла на решті впритул зайнятися північно-західними землями свого князівства. Але спочатку вона поширила заведені нею порядки на древлян: «Иде Вольга по Деревьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища»²¹. Ішлося про нормування збирання данини й поширення на Древлянську землю князівської адміністрації та судочинства. Джерело нагадує читачеві, що ці устава й уроки існували й у час літописця.

Наступного року, вів далі книжник, «иде Вольга Новугороду, и уставы по Мьстѣ повосты и дани, и по Лузѣ оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли, знамянья и мѣста и повосты, и сани ее стоятъ въ Плескове (Пскові – *М.К.*) и до сего дъне, и по Днѣпру перевѣсища, и по Деснѣ»²². У цьому тексті названо мисливські угіддя, що були власністю князя (ловища, перевесища та ін.), головне ж – погости, місця, куди звозилося зібране в оброках і даях. Оброками вже тоді називалася відробіткова рента.

Держава поділялася не лише у соціальному плані, а й у структурно-політичному: стольний град, її центр усе більше різнився з іншою Руссю, хоча поділ країни ментально на центральну частину з Києвом і провінцію був ще попереду. Під рукою Ольги скупчилися центральна частина з Києвом, околиці стольного града, землі древлян, сіверян, радимичів, і віддаленіші, до яких належали уличі, тиверці, а також земля північних словен із Новгородом на чолі. Названою територією княгиня реально володіла.

Наступник Ольги – її син Святослав – мало опікувався територіальним розвитком свого князівства, зосередившись на міжнародних справах. Він спочатку розгромив Хозарський каганат, що заважав руській торгівлі з півднем, а потім ув'язався у війну з Візантійською імперією. Тому про історико-географічний, соціальний чи структурний поділ князівства за Святослава нам нічого не відомо. Структурні зміни Руської держави, поглиблення її соціального розшарування дали про себе знати за князювання сина Святослава – Володимира.

Остання чверть X ст. була переломною у житті східнослов'янського суспільства. Еволюція позначилася насамперед у тому, що дедалі поглиблювалося соціальне розшарування як серед простого люду, селян, міщан, так і серед бояр, дружинників, заможних купців. Упродовж першої половини князювання Володимира основні племінні княжіння та союзи племен було інкорпоровано до державної структури Русі.

Час володарювання в Києві Володимира Святославича (978–1015 рр.) можна з певними застереженнями назвати добою завершення будівництва держави на Русі, настання принципових змін в її соціальній суті й структурі. Саме під кінець правління князя суспільство набуло феодальних рис. Однак феодалізація відбувалася повільно, розтягнувшись на понад сто років. Родоплемінні елементи у громадському житті за часів Володимира залишалися відчутними.

²¹ Повесть временных лет. – С.29.

²² Там же.

Джерела, а це майже винятково літописи, містять надто бідну інформацію щодо процесів та явищ у країні, аби робити якісь однозначні висновки. Не варто забувати, що літописання в ті часи ще не велось. Воно почалося за сина Володимира Святославича – Ярослава: перший Київський, так званий Найдавніший ізвод 1037–1039 рр. і Новгородський перший, створений близько 1050 р. Із цієї думкою О.О.Шахматова згодні майже всі дослідники історії літописання. При опису князювання Володимира літописці кінця XI, XII і XIII ст. користувалися головним чином усними, фольклорними джерелами, а це надало їхнім розповідям про події кінця X – початку XI ст. надто узагальненого, легендарного за формою та часто за змістом характеру.

Для європейських держав доби раннього середньовіччя (а для Русі таким можна вважати період X–XI ст.) були типовими крихкість структури, слабкість і спорадичність внутрішніх зв'язків, недостатня все ж таки організація влади. Дослідники неодноразово звертали увагу на різкий контраст між яскравим зовнішнім оформленням і пишнотою – з одного боку, та незначною консолідованістю середньовічних держав – з іншого, чи то імперія Каролінгів, а чи князівство Рюриковичів. Внутрішня слабкість таких імперій, королівств і князівств значною мірою компенсувалась їх майже безперервною та масштабною зовнішньою експансією. Необхідні для цього кошти й засоби государі одержували від підкорених або залежних від них країн, від племінних вождів-васалів²³.

Дійсно, Руська держава часів Олега або Ігоря відзначалася аморфною структурою, зв'язки між окремими областями були неміцними та спорадичними. Утім при цьому вона виявилася здатною здійснити воєнні походи на Константинополь у 907 і 944 рр. Розвиток державного життя наростав упродовж X ст., літописи вже малюють суттєву різницю між державами Олега й Ольги. За правління останньої країна виглядала більш міцною, складалася адміністративна система, організовувалися опорні пункти центральної влади у землях племінних князів, регламентувалося, спершу приблизно, збирання данини, переважно у формі полюддя. Усього цього бракувало державі часів Олега та його наступника – Ігоря.

Водночас аж до перших років князювання Володимира Святославича різні племінні союзи та князівства перебували в різній мірі залежності від столичного Києва. Київському князеві доводилось вести майже безперервну боротьбу за інкорпорацію тих чи інших територій до складу держави. Тому Русь до володимирової доби не можна називати монархією, як справедливо уважав Л.В.Черепнін²⁴.

Соціальна сутність і структура Давньоруської держави часу вокняжіння Володимира виглядає, на мою думку, таким чином. Суспільство ще не набуло феодальних рис. Це була спільнота перехідного типу, епохи генезису феодального укладу з динамічними ознаками. Для IX–X ст. можна вважати, що той час

²³ Гуревич А.Я. О генезисе феодального государства // Вестник древней истории. – 1990. – №1. – С.103.

²⁴ Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // Исторические записки. – Вып.89. – Москва, 1972. – С.358–359.

був тривалим, неоднозначним, мав свої припливи і відпливи²⁵. Князювання Володимира розпочалось у державі, в якій панували родоплемінні відносини, але в його перебігу вона поступово набувала ранньофеодальних рис.

Феодалізації держави за Володимира й, відповідно, стратифікації її суспільства перешкоджали різний ступінь окняжіння східнослов'янських земель, неоднаковий рівень соціально-економічного розвитку, нарешті, розбіжності в побуті, умовах життя тощо. Як писав у 1930-х рр. С.В.Юшков, територіальна держава часу початкового етапу еволюції феодальних відносин звичайно являла собою строкатий комплекс різних земельних одиниць, частина яких була феодальними князівствами, а інша – «племінними державами», в яких процеси феодалізації лише починалися²⁶. У дусі свого часу історик перебільшував рівень феодалізації Русі X ст. Але ж збереження племінних князівств з їх чималою автономією, що химерно відбилося в угодах із Візантією 907 і 911 рр., перешкоджало суспільному прогресу, гальмувало утворення держави та складання феодальних відносин. Тому логічним було те, що одним із перших заходів щодо зміцнення державної структури стала адміністративна реформа Володимира Святославича 980-х рр.

Досі залишаються малорозробленими обставини становлення й еволюції князівської влади на Русі. Як могло статися, щоб у суспільстві, котре перебувало на стадії розкладу родоплемінного укладу, ця влада зуміла піднятися над суспільством і протиставити себе йому?! Навряд чи це було досягнуто за допомогою однієї лише військової сили й опори правителя на дружину. Історики вважають, що вже з другої половини IX ст., у часи Рюрика та Олега, поступово оформлювалася влада князя як глави держави. Поза сумнівом, ця влада спиралася на авторитет «сили дружини». Але в очах сучасників головною ознакою легітимізації володаря була спадковість його влади.

Фахівці з історії руського права висловлювали думку, що вже за князювання Олега було вжито низку заходів, завдяки яким спадкова влада государя почала сприйматися правосвідомістю того часу як влада державна. У процесі взаємин Русі з Візантією на давньоруський ґрунт переносилася практика імператорської могутності²⁷. Саме підписання договорів із Константинополем підносило владу князя, учасника переговорів і самих угод. Практика дипломатичних стосунків, обмін посольствами також зміцнювали князівську владу, інституювали її, славили в очах народу.

По тому, як «нача княжити Володимерь вѣ Киевѣ единъ»²⁸, він розсадив вірних йому людей у кількох найбільших містах держави: «И избра от нихъ [варягов] мужи добры, смысленны и храбры, и раздая имъ грады». Тоді ж дядька й довіреного радника послав на північ: «Володимерь же посади Добрыну,

²⁵ Черепнин Л.В. Русь: спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. – Москва, 1972. – С.145.

²⁶ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового етапу розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.211.

²⁷ Rogov V.A. К вопросу о развитии княжеской власти на Руси // Древняя Русь: Проблемы права и правовой идеологии. – Москва, 1984. – С.52–53.

²⁸ Повесть временных лет. – С.37.

уя свого, в Новѣгородѣ»²⁹. Напевно тоді ж наближені люди князя вирушили й в інші міста Русі. Це було провіщення проведеної ним кількома роками пізніше адміністративної реформи.

Під 988 р.³⁰ літопис Нестора повідомляє: «Бе у него (Володимира – М.К.) сынов 12 [...] И посади Вышеслава в Новѣгородѣ, а Изяслава Полотьскѣ, а Святополка Туровѣ, а Ярослава Ростовѣ». При цьому враховувалося старшинство синів і важливість столів, куди їх ставили. Сказане підтверджується продовженням цієї літописної статті: «Умершю же старейшему Вышеславу Новѣгородѣ, посадиша Ярослава в Новѣгородѣ, а Бориса Ростовѣ, а Глѣба Муромѣ»³¹. Сини Володимира поїхали на княжі столи як намісники батька. Своїм рішенням князь визнав, що між володіннями його дітей не було рівності. Якись уважалися кращими, більш припадними у соціально-економічному плані від інших. Нащадки теж не могли розглядати ті столи як свої володіння, недарма Володимир вільно, як хотів, переміщував синів-намісників з одного княжого стола на інший.

О.О.Шахматов уважав, що розповідь літописців про розподіл волостей між нащадками Володимира була відсутньою в Найдавнішому ізводі 1037–1039 рр. і з'явилася в «Повісті временних літ» завдяки пізнішому редакторові³². А от О.С.Пресняков стверджував, що автентична в основі літописна звістка про надання Володимиром волостей синам хибує зведенням воедино різночасових явищ та вчинків³³. Дійсно, важко уявити, щоб Володимир Святославич одночасно, миттєво розсадив синів у найбільш відповідальних, ще й віддалених від Києва та один від одного градах. Без сумніву, адміністративна реформа Володимира розтяглася на декілька років.

Ще наприкінці ХІХ ст. історики звернули увагу на те, що перелік міст, до яких Володимир послав своїми намісниками синів, не випадковий. Літописець вклав у нього особливий смисл. Управителів одержали головним чином міста, які стояли на окраїнах держави, що розвивалася: Тмуторокань, Муром, Ростов, Новгород, Псков, Полоцьк, Володимир-Волинський. Мабуть, тому в міста, котрі знаходилися всередині країни (Чернігів, Переяслав, Любеч та ін.), ніхто з нащадків Володимира не поїхав. Так самою владою було визначено окраїну держави³⁴. Можливо, південна Руська земля залишалася під орудою безпосередньо київського государя.

Уперше в історії східного слов'янства країна Русь стала структурованою, розділеною на волості, хай і під владою одного князя. Усі вони не були рівними між собою, адже коли помер старший Вишеслав, його не просто змінив інший, не наступний за віком нащадок, а обраний Володимиром один із молодших синів – Ярослав. Влада тим самим визнала, що одні міста й землі, які до них належали, важливіші та припадніші за інші. Чи не у цьому крилося

²⁹ Там же.

³⁰ Дата умовна, так само, як і абсолютна більшість дат у «Повісті временних літ» за ІХ–Х і початок ХІ ст.

³¹ Повесть временных лет. – С.54.

³² Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – С.159.

³³ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – Москва, 1993. – С.338.

³⁴ Повесть временных лет. – С.54–55.

майбутнє ставлення суспільства і князівської родини до міст та земель як до першо-, другорядних. Чи не у цьому було закладено поняття провінції (хоч воно й не прозвучало в літопису), чи не зародилося воно тоді? Здається, усі ці обставини важливо враховувати, розглядаючи змагання онуків Володимира Святославича за кращі столи та землі, що розпочалися незабаром по кончині його наступника й сина Ярослава.

«В історичній літературі, – писав знавець руської історичної географії, – недооцінено той факт, що князі Ігорової династії до другої половини XI ст. садовлять своїх синів по різних містах, але не садовлять ані у Чернігові, ані в Переяславлі». А.М.Насонов думав, що київські князі турбувалися про збереження цілісності південної «Руської землі»³⁵. Мені видається, що в подібних діях Володимира і його наступників проглядає тенденція до створення великокняжого домену, факт існування якого на Русі ніким не ставиться в науці під сумнів.

Я переконаний у тому, що Володимир надіслав нащадків насамперед у осередки тих племінних князівств, верхівка яких особливо прагнула відділитися від Києва. Природно тому, що найбільш віддалені від центру й наближені до зовнішніх рубежів держави князівства (племінні князівства), які до того часу користувалися найбільшою свободою, являли собою небезпеку для цілісності країни. Із тієї пори «світлих і великих князів» угоди Олега «з греками» було замінено на місцях синами-намісниками київського государя. Імовірно від усього, у цьому й полягав головний сенс адміністративної реформи Володимира Святославича.

Можна припустити, що, поряд із синами, до різних земель країни були послані ще й довірені мужі та старші дружинники київського князя. Півстоліття тому знаний історик лаконічно підбив підсумки своїх досліджень літописної оповіді про посадження Володимиром синів у різних містах: «Так закінчився тривалий процес об'єднання в єдиній державі земель східних слов'ян. Племінні князівства зникли. Не випадково саме на той час зникають великі поховальні кургани типу Чорної Могили у Чернігові, що були, мабуть, похованнями тих “світлих і великих князів”»³⁶.

Але адміністративна реформа Володимира зовсім не означала того, що Руська держава розділилася на дванадцять чи навіть більше удільних князівств, як думали історики ще недавнього минулого. Навпаки, державна єдність країни дещо зміцнилася, адже сини Володимира були не самовладними правителями в тих містах і прилеглих до них землях, куди послав їх батько, а лише його намісниками. Характерно, що літопис підкреслює ту обставину, що київський государ міг вільно переводити їх з одного міста до іншого, з однієї землі до іншої. Сини перебували у волі батька, верховного сюзерена, і цим принципово відрізнялися від своїх попередників, племінних князів та старійшин, котрі міцно сиділи в тих чи інших землях, спиралися на місцеві сили, ресурси, традиції й заважали централізації країни.

³⁵ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С.31–32.

³⁶ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С.308.

Нові зміни в політично-генеалогічному розміщенні земель і волостей Русі настали по смерті київського государя Ярослава (1054 р.). За життя він тримав синів біля себе, зробивши виняток хіба що для Новгороду, в якому час від часу сидів його старший нащадок Володимир. Однак по кончині Володимира Ярославича (1052 р.) до Новгороду вже не поїхав інший син князя. Країна зберегла відносну територіальну й політичну монолітність аж до кінця Ярославового життя.

Літопис у найзагальніших рисах передав ту частину заповіту Ярослава Володимировича, де йшлося про розподілення земель держави між його синами: старший Ізяслав одержав Київ, другий Святослав – Чернігів, третій Всеволод – Переяслав, четвертий Ігор – Володимир-Волинський, п'ятий та останній серед живих на той час Вячеслав – Смоленськ: «Се же поручаю в себе мѣсто столь старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киевь; сего послушайте, якоже послушаете мене, да той вы будеть в мене мѣсто; а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимеръ, а Вячеславу Смоленинскъ»³⁷.

Кілька пізніших літописних ізводів (Новгородський перший, Тверський, Літопис Авраамки та ін.) конкретизують цю надто скупу картину: «И раздѣлиша землю; и взя вятшии (тут у значенні: більше від інших – *М.К.*) Изяславъ, Киевь и Новгород и ины города многы Киевския в предѣлѣхъ, а Святославъ Черниговъ и всю страну вѣсточную и до Мурома, а Всеволод Переяславль, Ростовъ, Суждаль, Бѣлоозеро, Поволжье»³⁸.

Історики по-різному поставились до цих слів Новгородського першого літопису молодшого ізводу – джерела дуже авторитетного. Так, О.Є.Пресняков – скептично, натомість М.С.Грушевський – із довірою³⁹. Уважаю, ближчим до істини був саме останній, адже такий розподіл земель відбився в пізніших літописних ізводах, а також у «Повчанні» Володимира Мономаха. Зокрема виглядають правдоподібними звістки кількох літописів, наприклад Софійського першого, про перехід Новгороду під руку Ізяслава Ярославича ще за життя батька, напевно незабаром по кончині старшого Ярославича – Володимира. Оповідючи про хворобу Ярослава під 1054 р., Воскресенський літописець зауважував: «Изяславу сущу тогда в Новѣгородѣ»⁴⁰. Мабуть, київський государ доручив старшому синові наглядати за віддаленим від Києва неспокойним Новгородом. Адже сепаратистські настрої тамтешнього боярства давалися взнаки мало не з часу об'єднання східнослов'янських півночі й півдня наприкінці IX ст. Як можна зрозуміти з джерел, Ярослав не продовжив започатковану його батьком лінію посадження синів у різних містах і частинах держави. Та для Новгороду він міг робити виняток: із літописів нам відомо, що до своєї смерті в місті, імовірно, перебував його старший син Володимир,

³⁷ Повесть временных лет. – С.70.

³⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.469.

³⁹ Пресняков А.С. Княжое право в Древней Руси. – С.41; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІ. – Л., 1905. – С.46, 62.

⁴⁰ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.7: Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856. – С.333.

із 1036 р.⁴¹ В.Й.Ключевський підбив підсумок своїм спостереженням над заповітом Ярослава: «Розділ [земель] було засновано на узгодженні генеалогічного відношення князів з економічним значенням городових областей»⁴².

Таким чином, «економічне значення» волостей було враховано Ярославом і його оточенням, чим визнано, що зовсім не всі землі рівноцінні. Було підтверджено також, що в державі є кращі території, вигідніші від інших. Тоді можна зрозуміти незгоди між нащадками Ярослава, які далися взнаки незабаром по його смерті.

До сьогодні історики дискутують щодо ролі «ряду» 1054 р. в розвитку давньоруської державності й суспільства, у змінах політичної структури князівства. Авторитетові О.Є.Преснякова наука зобов'язана, здається, поширеною й у наш час думкою, ніби заповіт Ярослава не був звернений у майбутнє, а відбивав родопатріархальні відносини у суспільстві та самому князівському роді⁴³. Він стверджував, що заповіт Ярослава не встановив ані порядку спадковості у володінні волостями, ані порядку старшинства в родині Рюриковичів. Із ним погодився С.В.Юшков, зауваживши, ніби «ряд» Ярослава не заклав жодних нових принципів у порядку успадкування влади. Адже такий самий «ряд» могли дати і Святослав, і його син Володимир. Щоправда, історик тонко зауважив, що «ряд» усе ж таки регламентував суверенітет старшого брата над молодшими і переводив їх у становище васалів⁴⁴. Як уважає сучасний фахівець, заповіт Ярослава не вніс нічого принципово нового до політико-адміністративної структури Русі⁴⁵.

На початку ХХ ст. В.Й.Ключевський дещо інакше, аніж згадані тут історики, оцінив внесок «ряду» 1054 р. в розвиток державності Русі. Він обґрунтував думку, згідно з якою успадкування київського й інших визначних столів за принципом «старшому в роді» брало початок від цього документа: «ряд» установив порядок старшинства поміж князями⁴⁶. У «Курсі російської історії» проглядає думка, ніби відносини сюзеренітету-васалітету у сімействі Рюриковичів започатковано «рядом» Ярослава. Думаю, що це могло статися набагато раніше, проте відбулося у цьому документі просто тому, що раніше не було приводу для цього.

С.В.Юшков уважає, що такі відносини серед Рюриковичів існували від самого початку їх правління, у ІХ і Х ст. О.П.Толочко бачить відповідь на це питання в розповіді літописця про останні роки життя Всеволода Ярославича, де йшлося про те, як старіючий князь задовольняв прохання своїх небожів щодо надання їм волостей⁴⁷. Саме за Всеволода, уважає він, народилося поняття волості як умовного «держання», бенефіція, що надавався лише київським государем⁴⁸.

⁴¹ Повесть временных лет. – С.64, 66–68, 70.

⁴² Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – Москва, 1987. – С.181.

⁴³ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.36.

⁴⁴ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.230 та ін.

⁴⁵ Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1987. – С.86.

⁴⁶ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – С.183–184.

⁴⁷ Повесть временных лет. – С.91–92.

⁴⁸ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.34–35.

«Ряд» Ярослава Володимировича мав компромісний характер. Почасти він був звернений у сучасність, почасти – стояв на засадах родоплемінного суспільства. Князь не став називати Ізяслава своїм наступником, а вдався до нечіткої й невиразної формули: «Се же поручаю в себе мѣсто столъ старѣйшему сыну своему Изяславу Къевѣ; сего послушайте, якоже послушаєте мене, да той вы будеть в мене мѣсто»⁴⁹.

Здавалося б, у «ряді» йшлося про передання руського престолу старшому синові Ізяславу, – якби текст документа не було продовжено словами «а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль» і далі, то його можна було б сприйняти саме так. Але це продовження переконає нас у тому, що старий князь не призначив свого наступника на київському столі, лише назвав ту частину країни, яка переходила до Ізяслава, а визначив наділи молодших синів. Саме так сприйняли «ряд» молодші брати Ізяслава й, думаю, руська спільнота, її верхівка. Ярослав Володимирович усе ж таки однією ногою стояв у родоплемінному суспільстві й не наважився зламати існуючий родоплемінний порядок, коли батьківська спадщина ділилася між синами.

Тому дальший розвиток подій на Русі відбувався, як і раніше, із дотриманням родового порядку в родині Рюриковичів-Ярославичів. Усе ж таки його «ряд» справляє враження, що Ярослав передбачав передання влади в Києві від старшого брата до наступного за часом народження, за порядком «лествичного восхождения». У теоретичному плані передання влади за принципом родового старійшинства бере початок у родоплемінному суспільстві. Так могло бути у східнослов'янському середовищі у часи зародження державності. Однак до державної практики Рюриковичів перед Ярославом «родове старійшинство» не ввійшло, судячи з «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу.

Розвиток суспільно-політичного життя Давньоруської держави після кончини Ярослава склався все ж таки не так, як передбачав старий князь. Його «ряд», мабуть, не міг бути повністю зрозумілий і сприйнятий сучасниками та синами. Святослав і Всеволод не вважали, ніби Ізяслав повинен замінити їм батька як верховного сюзерена, до чого Ярослав закликав у своєму заповіті. Судячи з відбитого в літопису життєпису Ізяслава, він не мав державних здібностей, якими володіли його батько й дід, був нерішучою людиною. Мабуть тому Ізяслав і погодився на співправління з братами. Імовірно, ідея тріумвірату виникла насамперед у Святослава, людини амбітної та рішучої. А в Ізяслава не вистачило рішучості, аби наполягти на виконанні молодшими братами батькового заповіту. Єдиновладне правління Ярослава змінив тріумвірат його старших синів.

За свідченням Б.Д.Грекова, сам термін «тріумвірат» увів до наукового обігу О.Є.Пресняков⁵⁰. Літописці його не знають, проте користуються тотожним за змістом поняттям «трие» (1067 р.): «Заратися Всеславъ, сынъ Брячиславль, Полочъске, и зая Новъгородъ. Ярославичи же трие, – Изяславъ, Святославъ,

⁴⁹ Повесть временных лет. – С.70.

⁵⁰ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.490. Див. також: Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.389.

Всеволодъ, – совокупивше вои, идоша на Всеслава»⁵¹. Можна припустити, що трое старших Ярославичів уклали угоду про спільне управління Руссю. Адже сама поведінка трьох старших Ярославичів може свідчити про їх домовленість.

Літописи зберегли докази того, що тріумвірат дійсно склався завдяки угоді, підписаній між Ізяславом, Святославом і Всеволодом. Майже двадцять років вони спільно вершили загальноруські справи. Двох молодших братів вони усунули від керівництва державою. У джерелах Ігор і В'ячеслав Ярославичі виступають у пасивних ролях. До того ж другий швидко помер. На його місце тріумвіри перевели Ігоря з Володимира-Волинського. Напевно, вони розділили між собою Волинь, як учинили зі Смоленською волостю по смерті Ігоря. Висловлювалося припущення (М.С.Грушевський), нібито в 1057 р. Волиню заволодів Ізяслав Ярославич, адже пізні джерела свідчать про перебування цієї землі в його руках.

Під 1060 р. «Повість временних літ» коротко занотувала: «Преставися Игорьъ, сынъ Ярославль»⁵². Пізніші літописні ізводи додають до цього: «Разделиша Смоленскъ (тріумвіри – М.К.) на три части»⁵³. Ігор залишив двох синів. Але дядьки нічого не дали їм із батьківської волості, перетворивши їх на ізгоїв. Трьома роками раніше вони так само обійшлися з єдиним сином В'ячеслава – Борисом. Усе це посіяло зерна великих усобиць, котрі за багато років дадуться взнаки.

⁵¹ Повесть временных лет. – С.72.

⁵² Там же. – С.71.

⁵³ ПСРЛ. – Т.15: Тверская летопись. – Санкт-Петербург, 1863. – Стб.153.

East-Slavic community had social stratification since the end of the ninth century. Old Rus' state was inhomogeneous socially, geographically and culturally from the very beginning of its existence. Already in the 9–10 centuries in Rus' the central regions were more important for rulers, and provincial regions had smaller value in the eyes of the princes. This has been one of the causes of the fragmentation of the state in the 12 century.

Keywords: Rus', Rurikids, princely power, center, periphery, province.

В.М.ГОРОБЕЦЬ *

СОЦІАЛЬНІ АВАНСИ ТА МАТЕРІАЛЬНІ ВИГОДИ ВІД ПОСІДАННЯ ПОЛКОВОГО УРЯДУ В ГЕТЬМАНЩИНІ: ШЛЯХЕТСТВО, МАЄТНОСТІ, СОБОЛІ...

Аналізується проблема матеріальної винагороди козацьких старшин Української держави раннього нового часу за виконання ними функціональних обов'язків полковників Війська Запорозького. Зокрема увага звертається на соціальні аванси козацьких старшин, що проявлялися насамперед в їх допущенні до шляхетства Речі Посполитої та дворянства Московського царства. Досліджуються можливі способи отримання полковниками рангових і спадкових маєтностей, а також співвідношення різних форм землеволодіння серед представників полковницької корпорації та регіональні особливості процесу зростання старшинського землеволодіння в Гетьманщині. Висвітлюються мотиви надаваних ініціатив гетьманського й царського урядів. З'ясовується, які чинники визначали перелік можливих статей збагачення представників полковницької корпорації та від чого залежали його розміри. При цьому увага акцентується на очевидних проявах непотизму, патрональних зв'язках при розподілі земельного фонду Гетьманщини серед полковників.

Ключові слова: Українська держава раннього нового часу, Гетьманщина, полковник Війська Запорозького, поземельні відносини, рангові маєтності.

Зважаючи на характер владної організації Української держави середини XVII–XVIII ст., якій був притаманним доволі високий рівень децентралізації, широкий спектр владних повноважень зосереджувався на полковому рівні. За влучним висловом З.Когута, полковник виступав таким собі «гетьманом у мініатюрі»¹. А один із чи не найвідоміших дослідників історії Гетьманщини О.Лазаревський загалом стверджував, що полковники «володіли у своїх полках, можливо, навіть більшою владою, аніж гетьмани»². І якщо у цих метафорах відомих дослідників і є певне перебільшення, то загалом вони не суперечать суті того історичного явища, про яке йдеться. З огляду ж на таку очевидну важливість полкової ланки у структуруванні влади³, актуальним виглядає питання стосовно тих соціальних авансів і різного роду матеріальних вигод, що їх обумовлювало перебування старшин у цій привілейованій соціальній групі.

* Горобець Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ
E-mail: victor_gor@ukr.net

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. – К., 1996.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.3: Прилуцкий полк. – К., 1902. – С.132.

³ Погляди автора щодо ролі та значення інституту полковників у соціополітичних і господарських процесах Гетьманщини див.: Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.50–70; Його ж. Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій (середина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.88–125; Його ж. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // Український історичний журнал. – 2015. – №5. – С.70–91.

Якщо мову вести про ті вигоди, які давало посідання полкового уряду, то тут можна виокремити декілька потенційно привабливих сфер. Насамперед у політичному плані це вводило старшин у найвищі ешелони української влади, надавало можливості для безпосередньої участі в управлінні країною, створювало сприятливі стартові позиції для обрання на гетьманство. До того ж перебування на полковництві несло у собі й неабиякий потенціал соціального та матеріального зростання. Якими були межі соціального авансу й масштаби найбільш примітних матеріальних винагород – спробуємо довідатися, проаналізувавши знакові прояви винагородження полковників за їхній рані, при цьому свідомо залишивши поза увагою такі прояви публічної поваги до полковників, як ралець, чинш, «вина панська», «добровільні» роботизни й тому подібне, присвятивши їм окреме дослідження⁴.

Шляхетство, дворянство, гроші, соболі...

Чи не найбільш яскравим прикладом стрімкого соціального злету може слугувати історія з Гадяцькою угодою 1658 р., коли під час її ратифікації на Варшавському сеймі наступного року шляхетство отримали (або дістали підтвердження) ціла низка полковників Війська Запорозького – ніжинський Василь Золотаренко, переяславський наказний Яким Сомко, переяславський Тимофій Цицора, кременчуцький Кирило Андрієвич, переяславський Семен Сулима, брацлавський Дмитро Солонина, чигиринський Герасим Каплуновський, іркліівський Матвій Папкевич⁵. Перед тим, ще восени 1658 р., нобілітацію від короля отримав миргородський полковник Григорій Лесницький і підтвердження статусу «уродженого» – білоруський (чауський) Іван Нечай⁶. Кількома роками пізніше, навесні 1661 р., коли влада Речі Посполитої готувалася до ратифікації Чуднівської угоди 1660 р., з ініціативи гетьманського уряду Юрія Хмельницького знову цілий ряд козацьких полковників, переважно тих, котрі з певних причин не отримали шляхетство в 1659 р. (зокрема подільський Остап Гоголь, прилуцький Петро Дорошенко й білоцерківський Іван Кравченко⁷), були нобілітованими. При цьому українська сторона загалом ставила вимогу, аби козаків за особливі військові заслуги за поданням запорозького гетьмана король нобілітував без перешкод⁸.

Наступник Юрія Хмельницького на гетьманстві – Павло Тетеря, намагаючись політичними заходами закріпити військові успіхи, досягнуті восени

⁴ Див.: *Горобець В.* Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманаті: ралець, чинш, «вина панська», «добровільні» роботизни та інші прояви публічної поваги // *Україна в Центральній-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII ст.* – Вип.17. – К., 2017.

⁵ Див.: *Volumina Legum.* – Т.4. – Petersburg, 1859. – P.302–304; *Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie.* – Warszawa, 1995. – S.114; *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 р. // *Гадяцька унія 1658 р.* – К., 2008. – С.109–120.

⁶ *Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty...* – S.73; *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 р. – С.115.

⁷ *Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty...* – S.54.

⁸ *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977. – S.56–57; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К., 2001. – С.298.

1664 р. завдяки діям коронних військ на чолі зі Стефаном Чарнецьким, які дозволили поновити владу правобережного гетьмана над цілим Побужжям і Подністров'ям, опрацьовуючи наприкінці листопада 1664 р. інструкцію пошам від Війська Запорозького на скликаний у Варшаві на кінець року вальний сейм, серед іншого підготував представлення до шляхетства близько 30 козацьких старшин, переважно полковників і полкових урядників⁹.

Аналогічним чином діяла і влада Московської держави. Так, під час візиту гетьмана Івана Брюховецького до Москви восени 1665 р. з нагоди підписання нового варіанту гетьманських статей – Московського договору – цілому ряду старшин Війська Запорозького було надано російське дворянство. Згідно з «Актом пожалування...» від 22 жовтня 1665 р., до складу «обранних», котрих государ «пожаловал [...] во дворяня», було включено генеральних обозного, суддю, осавулів, а також полковників¹⁰. У числі номінованих на дворянське звання бачимо практично весь склад полковницької корпорації – переяславський Данило Єрмоленко, ніжинський Матвій Гвинтовка, київський Василь Дворецький, лубенський Григорій Гамалія, чернігівський Дем'ян Ігнатович, прилуцький Лазар Горленко, полтавський Григорій Витязенко, миргородський Дем'ян Постоленко, стародубський Леонтій Острянин¹¹. Тобто дев'ятьом з наявних десяти повних полковників лівобережної Гетьманщини дворянство було надано. Виняток становив лише зінківський полковник Василь Шиман-Шимановський. На відміну від, скажімо, Леська Острянина чи Григорія Гамалії, із В.Шиманом-Шимановським у І.Брюховецького раніше не було якихось конфліктів, принаймні у відкритих формах. Отже пояснити в такий спосіб відсутність його прізвища серед номінантів на дворянство не можна. Єдине, що тут слід зауважити: зінківський полковник і так був шляхтичем за походженням. Але чи могло це стати на заваді його кооптації в середовище російського дворянства? Більш вірогідною видається версія щодо значного впливу на вирішення цієї проблеми інформації стосовно тієї служби, яку він чинив восени 1665 р. У листі до І.Брюховецького від 23 жовтня наказний гетьман Д.Єрмоленко, інформуючи про ситуацію в Україні, зазначав, що всупереч гетьманському указу утримувати за собою Канів зінківський полковник, котрий «всех товарищей распустил и сам на сей стороне Днепра есть, которого со слезами кровными молим, чтоб в сие время послужили его царскому пресветлому величеству и чтоб в вечную славу заслужили; а их мысль к тому не велми склонна»¹².

І хоч, зважаючи на негативне ставлення козацького товариства до кооптації старшини до російського нобілітету, старшини не вельми активно послуговувались отриманими від Олексія Михайловича титулами (хіба що у своїх зверненнях до Москви), у роки гетьманування наступників І.Брюховецького практика соціального звеличення вірних регіментареві полковників через

⁹ Dział rękopisów Biblioteki książąt Czartoryskich w Krakowie. – Sygn.402. – №22. – S.567, 576.

¹⁰ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.156–157.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т.5. – Санкт-Петербург, 1867. – С.15.

¹² Там же. – С.34.

надання титулів царською владою тривала, але не набула широкого вжитку. Так, під час Глухівської ради 1669 р., коли було по суті денонсовано найбільш принципові положення інкорпораційних за своїм змістом Московських статей 1665 р., стосовно нобілітації старшини було сказано наступним чином:

«Как наперед сего заслуженные пожалованы были чстью дворянскою, чтоб они при том же чину и чести пребывали, а которые впредь заслужат, а гетман и старшина бити челом об них учнут, и чтоб царское пресветлое величество и тех к той же дворянской чести изволил пожаловать»¹³.

А вже при сходженні на гетьманство Івана Мазепи в 1687 р. вища козацька старшина, дбаючи про легальні соціальні ліфти для себе та своїх нащадків, наполягла на включенні в текст Коломацьких статей положення про надання царською владою старшині дворянських звань.

Тим часом з останньої третини XVI ст. московська влада заохочувала козацьку старшину до вірної служби, окрім дворянських звань, ще й пожалуваннями почесними придворними чинами. І якщо гетьмани могли претендувати на боярство, то полковники – на стольництво. Зокрема за часів Івана Самойловича чин стольника отримав його небіж гадяцький полковник Михайло Самойлович-Галицький, у 1689 р. – племінник гетьмана І.Мазепи Іван Обидовський. Щоправда, останній на час цього пожалування був лише учнем Києво-Могилянського колеґіуму, але невдовзі, щойно закінчивши навчання, він таки обійняв посаду полковника в Ніжинському полку й, за відсутності інших заслуг, чин стольника був вельми доречним при обґрунтуванні гетьманом свого загалом суперечливого рішення.

Не бракувало при нобілітації козацької старшини й певних курйозів. Саме так, вочевидь, можна класифікувати отримання «полковником його пресвітлої царської милості Війська Запорозького переяславським» Родіоном Дмитрашкою-Райчею шляхетства Речі Посполитої на сеймі 1673 р. У королівській грамоті від 25 лютого того року вказувалося, що «клеянод шляхетства полского» дарується йому за особливою рекомендацією шляхетного Михайла Ханенка, «гетьмана Війська Запорозького його королівської милості», а шляхетний Олександр Кладніцький, ротмістр придворної козацької хоругви, допустив його до свого герба¹⁴. Усе це неабияк збентежило еліту Лівобережжя. Принаймні ніжинський протопіп Симеон Адамович (зауважимо, доволі впливова на той час особа в Гетьманщині) у листі до боярина А.Матвеева зазначав: «Зело и мы с господином гетманом приудивляемось, что господа поляки, имея с царским пресветлым величеством поприяженое перемирье, подданных его великого государя шляхтичами чинят»¹⁵.

Суттєвим заохоченням до вірної служби для полковників були й подарунки грошима та хутром, що їх час від часу жалувала царська влада.

¹³ Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.220.

¹⁴ *Стороженко А.* Родіон Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский // Киевская старина. – 1893. – Т.41. – №4. – С.17.

¹⁵ Акты ЮЗР. – Т.11. – Санкт-Петербург, 1879. – С.332–333.

Так, скажімо, у Березневих статтях 1654 р. передбачалося, що за свою службу полковники отримуватимуть «по сту ефимков» і млин. Українська сторона висловлювала побажання, аби гроші для виплат надходили з царської казни, натомість московський уряд, посилаючись на велике фінансове навантаження від вступу у війну з Річчю Посполитою, наполіг на закріпленні в угоді норми, згідно з якою ці кошти формально включатимуться до царської казни, але фактично акумулюватимуться в Гетьманщині з місцевих зборів¹⁶. Коли за декілька років, восени 1659 р., російська сторона пішла на перегляд договірних умов з козацькою Україною та сфальсифікувала «Прежние договорные статьи Богдана Хмельницького»¹⁷, положення щодо винагороди старшині, у тому числі й полковникам, залишилося без змін¹⁸. Так само і згідно норм, закріплених Глухівськими статтями 1669 р., щорічно із зібраних до військового скарбу коштів кожному полковникові мало виплачуватися «по сту ефимков»¹⁹. Таку ж суму грошової винагороди полковникам передбачено й у Переяславських гетьмана І.Самойловича 1674 р.²⁰ та Коломацьких гетьмана І.Мазепи²¹ статтях. Яким чином виділена полковникам сума співвідносилась із виплатами іншій вищій козацькій старшині, видно з таблиці.

**Розміри річного грошового й натурального жалування
гетьманів та Війську Запорозькому у відповідності з нормами
українсько-російських договорів другої половини XVII ст.²²**

	Московський договір 1654 р.	«Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 р.	Глухівський договір 1669 р.	Коломацький договір 1687 р.
Гетьманові	Староство Чигиринське	1 тис. червоних золотих; староство Чигиринське	1 тис. червоних золотих	1 тис. червоних золотих
Генеральному обозному	400 золотих польських	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин
Генеральному писареві	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин
Генеральним суддям	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин
Генеральним осавулам	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин
Генеральному бунчужному	50 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських

¹⁶ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3 т. – Т.3. – Москва, 1954. – С.561–563, 570.

¹⁷ Докл. див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934.

¹⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.116.

¹⁹ Источники малороссийской истории... – Ч.1. – Москва, 1858. – С.218.

²⁰ Там же. – С.256.

²¹ Там же. – С.309.

²² Склад. за: Воссоединение Украины с Россией... – С.561–563, 570; Універсали українських гетьманів... – С.116, 463; Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.309.

Генеральному хорунжому	–	–	–	–
Писареві Генерального військового суду	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Хорунжому Генеральної військової артилерії	50 золотих польських	–	–	–
Полковникам	100 ефимків; млин	100 ефимків; млин	100 ефимків; млин	100 ефимків; млин
Полковим осавулам	200 золотих польських; млин	200 золотих польських; млин	200 золотих польських; млин	–
Полковним хорунжим	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських
Полковним писарям	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських
Сотникам	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Сотенним хорунжим	–	–	30 золотих польських	–
Рядовим козакам	30 золотих польських	30 золотих польських	30 золотих польських	30 золотих польських

Окрім регулярних виплат, практикувалися й певні екстраординарні грошові пожалування. Скажімо, під час генеральної ради в Козацькій Діброві у червні 1672 р. представник Олексія Михайловича боярин князь Г.Ромодановський від імені царя пожалував усім полковникам Війська Запорозького по «сорок соболей 60 рублев», а особливо заслуженим перед московським престолом – переяславському полковникові Родіонові Дмитрашкові-Райчі, ніжинському Пилипові Уманцеві, стародубському Петрові Рославцеві й київському Костянтинові Солонині – додатково ще й «отлас» (дорогу матерію), кому червоного, кому зеленого кольору, кому «отлас ценинной», і «пара соболей 10 рублев», а чернігівському Василеві Дуніну-Борковському – «пара восем рублев»²³. Для порівняння, новообраному членові гетьманського уряду генеральному бунчужному Леонтієві Полуботку було пожалувано лише «десять пар 10 рублев». Та й іншим генеральним старшинам пожалування було меншим, аніж полковникам. Зокрема суддя Павло Животовський, писар Сава Прокопович, осавул Іван Лисенко отримали від боярина лише «сорок соболей 60 рублев», тобто як новопоставлені полковники Іван Дубяга чи Іван Сербин, а другий генеральний осавул – Лесько Черняк – і того менше: «сорок соболей 30 рублев». Перший генеральний суддя Іван Домонтович отримав царську винагороду на рівні «старших» полковників – «сорок соболей 60 рублев, отлас белой, пара 10 рублев». І лише активний учасник повалення гетьмана Дем'яна Ігнатовича генеральний обозний Петро Забіла був пожалуваний

²³ Акты ЮЗР. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1876. – С.952.

щедріше, аніж полковники – «сорок соболей в шестдесят рублев, атлас белой, пара соболей 10 рублев, камка красная кармазинная»²⁴.

Коли правобережний гетьман Петро Дорошенко під тиском обставин був змушений зректися булави та заявити про своє підданство цареві, російська влада відзначила приїзд його на чолі правобережної старшини до табору царських військ і складання там присяги вірності Федорові Олексійовичу відповідними царськими подарунками. З опису 1677 р. бачимо, що цього разу сімнадцять Дорошенкових полковників отримали «сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»²⁵. Аналогічним чином обдарували й генеральну старшину правобережного гетьмана. Лише самому П.Дорошкові було вручено значно більші пожалування: соболев «сорок во 100 рублев, сорок в 90 рублев, сорок в 80 рублев, сорок в 60 рублев, сорок в 45 рублев: всего на 375 рублев; атласу белого венецейского, самого доброго, 10 аршин»²⁶.

Більш диференційовано було розподілено пожалування оточенню гетьмана І.Самойловича 1681 р. з нагоди перемир'я з Оттоманською Портою. Цього разу полковники отримали «бархат, обяря серебрянная, изарбаф, пара соболев по 10 рублев пара, атлас». Генеральні старшини отримали від царя хто «бархат, обяря серебрянная, пара соболев по 6 рублев пара», хто «изарбаф, обяря серебрянная, пара соболев в 8 рублев», а хто «бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара, камка куфтер»²⁷. Тотожні з полковниками дарунки отримав лише другий в ієрархії генеральної старшини урядовець – генеральний суддя. Натомість гетьмана обдарували «бархат двоеморховой; изарбаф посеребренной земле; обер серебряная; кушак золотой; сорок соболев во 100 рублев; 2 пары соболев по 10 рублев пара»²⁸.

«Для вспоможения домових його потреб»: млини та рангові маєтності

Звісно, названі вище форми винагородження полковників за службу та виявлену при цьому вірність присязі були важливими моральними й матеріальними стимулами. Проте, якщо брати суто матеріальний бік справи, значно важливішою матеріальною складовою винагороди все ж виступали земельні пожалування – так звані рангові маєтності, тобто надані старшинам на час посідання конкретного уряду. Як зауважувалося в історіографії, первісно рангові маєтності з'явилися в гетьмана Війська Запорозького²⁹. Утім юридичне закріплення свого статусу гетьманське рангове землеволодіння отримало все ж не в Березневих статтях 1654 р., як на цьому наголошували В.М'якотін, І.Крип'якевич

²⁴ Акты ЮЗР. – Т.9. – С.952–953.

²⁵ Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.275.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

²⁹ Див.: Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Т.1. – Вып.2: Формы землевладения в левобережной Малороссии XVII–XVIII вв. – Прага, 1924. – С.191; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.184; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С.71.

чи В.Борисенко³⁰, а вже у Зборівській угоді Війська Запорозького з королем і Річчю Посполитою 1649 р., де містився пункт, згідно з яким «Чигирин, так як є у своїх границях, при булаві Війська Запорозького має бути назавше, і теперішньому старшому Війська Запорозького, шляхетному Богданові Хмельницькому надає його королівська милість, роблячи його вірним слугою своїм і Речі Посполитої»³¹. В угоді Війська Запорозького з царем 1654 р. гетьманові на ранг було додано до Чигиринського староства ще Гадяцький ключ «со всеми к нему принадлежностями»³². Згодом, уже в гетьманування І.Брюховецького, до Гадяцького ключа долучили Шептаківську волость.

Стосовно ж матеріальної винагороди полковників договір 1654 р. передбачав лише призначення їм на ранг водяних млинів, володіння якими, слід наголосити, було неабияким привілеєм, оскільки гарантувало найбільші прибутки з тогочасного промислу. Матеріальна винагорода полковникам мотивувалася в угоді тим, що вони «росход великий имеют»³³.

Утім хоч у ранніх угодах і не було означено надання козацьким старшинам рангових маєтностей, на практиці процес формування відповідного землеволодіння полковників розпочався вже за гетьманування Б.Хмельницького. Так, миргородський полковник Григорій Лесницький отримав від нього містечко Шишаки, слабинський сотник Іван Домонтович – села Смолин і Максим, у червні 1657 р. гетьман повернув дітям померлого паволоцького полковника Івана Миньківського села Миньківка, Вербівка й Верхівня тощо. Але, треба визнати, у той час надання мали все ж не системний характер, а були спорадичними та залежали винятково від волі реґіментаря та від того, на чолі якого полку перебував той чи інший полковник.

Як видно з документів, що виходили з Генеральної військової канцелярії, вищу козацьку старшину такий стан справ відверто не вдовольняв і вона бажала зробити подібні матеріальні винагороди системними та вповні легальними. Отож, скажімо, у часи укладення й ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. впливова козацька старшина доклала неабияких зусиль для того, аби закріпити за собою не лише окремі села чи хутори, здобуті в роки визвольних змагань правом козацької займанщини, а й міста з округами та цілі «ключі». Із-поміж козацьких полковників неабияких успіхів у цій царині досягли Данило Виговський, Григорій Лесницький, Григорій Гуляницький, Іван Нечай та ін. Скажімо, Г.Лесницький отримав «на вічність» місто Вільшану з присілками в Корсунському старостві, Г.Гуляницький – ленним правом містечко Носівку й село Кисилівку, Яким Сомко – містечко Березань, Тимофій Цицора – містечко Гельмязів, Степан Сулима – Демидів, Димер і Литвинівку, Кирило Андрієвич – Сорочин³⁴. Але найбільше королівських щедрот випало на долю полковника Д.Виговського,

³⁰ Там же.

³¹ Декларация ласки короля його милости на пункты прошения Війська Запорозького// *Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku*. – Kraków, 2002. – S.39.

³² Акты ЮЗР. – Т.10. – Санкт-Петербург, 1878. – С.462–465, 497–501.

³³ Там же.

³⁴ Пам'ятки історії Східної Європи: Джерела XV–XVII ст. – Т.5: Руська (Волинська) метрика: Книга за 1652–1673 рр. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – С.119–120, 123–126; *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 р. – С.113–122.

котрий за сеймовою постановою 30 травня 1659 р. закріпив за собою місто Смілу, села Костянтинів, Бакли, Орловець, Вільховець у Білоцерківському старостві й села В'язівок, Тарасівку в Корсунському³⁵. Білоруському полковникові І.Нечаєві ще восени 1658 р. король підтвердив привілей королеви Людовіки Марії на Бобруйське староство, а також передав у пожиттєве володіння два містечка та два війтівства в Могильовській економії³⁶.

Черговий сплеск активності в гонитві за ранговими маєтностями спостерігаємо у часи підготовки до ратифікації Чуднівської угоди 1660 р., коли маєтностями було обдаровано полковників Павла Яненка-Хмельницького, Григорія Гуляницького, Петра Дорошенка, Максима Булигу, Григорія Лесницького, Павла Тетерю та ін.³⁷

Але й у цих випадках ішлося не про певну систему матеріального винагородження за посідання урядів, а лише вияв щедрот монарха за вірність. Отож, аби не залежати винятково від волі верховного правителя та його дорадників, старшини намагалися запровадити у практику певний алгоритм винагородження, що мав залежати лише від посідання того чи іншого уряду. Гетьман П.Тетеря, виряджаючи восени 1664 р. своїх послів на Варшавський вальний сейм, наказав їм серед іншого добиватися, аби кожному полковникові було виділено в полку по старостві та млину³⁸. Але втілити цю норму у життя ані П.Тетері, ані його наступникам не вдалось і рангове землеволодіння на практиці й надалі залежало від близькості до гетьмана, доброї волі монарха, а також певних місцевих особливостей полку, де служив той чи інший старшина.

До того ж, якщо аналізувати початкові етапи формування рангового землеволодіння в козацькій Україні, то, як слушно зауважив свого часу О.Лазаревський, ще навіть у гетьманування І.Самойловича полковники могли взяти у своє рангове володіння ті чи інші вільні військові села, навіть не подбавши при цьому про схвалення регіментаря. Свою думку дослідник ілюстрував прикладом урядування стародубського полковника Григорія Коровки-Вольського, котрий «забрав у своє “рангове” володіння декілька сіл, не питаючи дозволу гетьмана, як це ще можна було чинити за Самойловича»³⁹.

За регіональною ознакою на початку існування Української держави старшинське землеволодіння найбільше розвинуте було на Чернігівщині й у середній частині Київщини, трохи менше – на теренах так званих «старих» козацьких полків (Канівського, Черкаського, Чигиринського), ще менше – на Брацлавщині та зовсім мало – на Полтавщині⁴⁰. У другій половині XVII ст., коли відбувалось інтенсивне освоєння Лівобережжя, прискореними темпами йшло формування старшинського землеволодіння у Стародубському полку. Щоправда тут левова частина ще донедавна «вільних військових сіл» перейшла до «диспозиції гетманской», або потрапила до рук синів гетьмана І.Самойловича.

³⁵ Пам'ятки історії Східної Європи... – С.158–160; *Volumina Legum*. – Т.4. – Р.302.

³⁶ *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 р. – С.113.

³⁷ *Volumina Legum*. – Т.4. – Р.359–360; *Горобець В.* Еліта козацької України... – С.307.

³⁸ *Dział rękopisów Biblioteki książąt Czartoryskich w Krakowie*. – Sygn.402. – №22. – S.547–563.

³⁹ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т.1: Стародубский полк. – С.21.

⁴⁰ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – С.187.

Звичайно швидкими темпами розвивалося старшинське землеволодіння у Чернігівському й Ніжинському полках. Деяко повільніше процеси відбувались у південній частині Гетьманщини. Утім, скажімо, із початком 1670-х рр. у Прилуцькому полку, куди було спрямовано потужні міграційні потоки з Правобережної України, формування старшинського землеволодіння значно прискорилося. Особливо успішними у цьому контексті стали дії тамтешнього полковника, вихідця з Правобережжя Дмитра Горленка, котрий за короткий час став одним із найбільших землевласників Лівобережжя.

Загалом же, як видно з матеріалів генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., частка рангового землеволодіння полковників у різних полках суттєво різнилася за своїми розмірами. Так, у Чернігівському на «чин полковничий» належало чимало населених пунктів, розкиданих по всьому полку: у полковій сотні – села Яновці й Колчівці, сільця Скоринці, Лукашівка, Коти; у Ройській – села Ріпки, Холявін, Петрушин, сільця Каменки та Маслаківки; у Седнівській – містечко Седнів, села Мокишин, Дирчин, Ключків і сільце Бурки; у Городницькій – містечко Городня; у Синявській – сільце Бреч; у Киселівській – сільце Туря (всього 330 дворів)⁴¹. У Ніжинському полку на уряд полковника належали: у місті Ніжині – «мелница о трех колах»; у другій полковій Ніжинській сотні – села Володькова Дивиця, Рожнівка, Максимівка, сільце Винівка та слобода «на дівичькому степу построена»; у Веркіївській сотні – містечко Веркіївка, село Берестовець⁴². Перед тим на полковий уряд належали також село Пашківка та млин Синяковський на річці Кропивні у другій полковій Ніжинській сотні, село Вересоч у третій полковій Ніжинській сотні, село Смоляж і Занки у сотні Веркіївській, які на час проведення ревізії перейшли до рук інших старшин у «зуполное» і «вечное» володіння⁴³. У Лубенському полку «на чин полковничества» здавна були виділені в Лохвицькій сотні село Лука (разом із млином на річці Сула); у Лукомській – містечко Бурумка, село Мойсіївка, слобода Наріжжя; у Лубенській – сільце Олександрівка (всього 332 двори)⁴⁴. Натомість у Полтавському полку на уряд полковника належало лише одне містечко Решетилівка. Як було записано в матеріалах слідства, «город Решетилровка, начавши от прежнего полтавского полковника Жученка, который был полковником до гетмана Богдана Хмельницкого, за всіх здавна полковников належал на уряд полковничества и ныне потому же владений полковника Василия Кочубея имеется»⁴⁵.

Наскільки значними були рангові маєтності полковників, а отже, в якій мірі вони підносили його високий владний статус? Якщо порівнювати з представниками іншої полкової старшини, то різниця буде доволі виразною. Скажімо,

⁴¹ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка: 1729–1730. – Чернигов, 1908. – С.150–151.

⁴² Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка: 1729–1730. – Чернигов, 1901. – С.67–69.

⁴³ Там же. – С.75–77.

⁴⁴ Генеральное следствие про маєтності Лубенського полку: 1729–1730. – К., 1930. – С.11, 17–18, 20, 51.

⁴⁵ Генеральное следствие про маєтності Полтавського полку: 1729–1730. – Полтава, 2007. – С.41.

у Чернігівському полку на уряди полкових обозного, двох асаулів і двох хорунжих узагалі не було виділено жодного двору. Так само й у Ніжинському

«на уряди нижей слідующим старшині полковой и сотникам жадних маетностей не имеется: обозному полковому; суді полковому; асаулові полковому; под асаулому полковому; прапорщику полковому; сотникам: двом полковим ніжинським; глуховському, воронежському, кролевецкому, новомлинському, кроме озер; янпольському, батуринському, конотопському, борзенькому, шаповаловському, прохоровському, иван-городському, дівицькому, веркїевському, бахмацькому, кроме степу; атаману городовому ніжинському, сотнику олишевському»⁴⁶.

Щоправда такий стан «безмаетності» для старшин, котрі посідали ці уряди, не завжди був таким нікчемним. І, скажімо, як записано в матеріалах слідства про маетності Ніжинського полку, «старожили запомнят», гетьман І.Мазепа «властію своєю надал в підданство Матвею Шендюху, обозному полковому ніжинському» село Куликовку у сотні Дівиці Салтиковій, але вже «по измене Мазепиной» І.Скоропадський передав його ніжинському полковому судді й по тому воно так і залишилось як рангове надання за посідання суддівського уряду⁴⁷.

Якою була частка рангового землеволодіння у загальній структурі господарства старшин, котрі посідали полкові уряди? Не надто вагомою. Адже варто мати на увазі, що старшина за першої ж ліпшої нагоди намагалася, навіть попри те, що нерідко уряд батька «успадковував» син, перевести рангові маетності в розряд спадкових і більше жодним чином не залежати від волі гетьмана й товариства. І, зауважимо, досягла на цій ниві неабияких успіхів. Власне сама ідея проведення генерального слідства виникла у зв'язку з нагальною необхідністю повернути в розряд рангових ті маетності, які незаконно перейшли у спадкове володіння.

Також не слід забувати, що перебування старшини на полковому уряді щедро винагороджувалося царською й гетьманською владою наданням маетностей «за услуги войсковие» чи то у «вічне» володіння, чи то «до ласки військової», чи то «на вспарте дому». Таке термінологічне різнобарв'я земельних надань викликає цілком зрозуміле бажання їх правової класифікації за ознакою рівня повноправ'я власників. Подібні спроби чинилися вже у другій третині XVIII ст., у часи правління Анни Іоаннівни, коли на запит із Сенату стосовно «изъяснения» термінів, що вживаються в надавчих документах, генеральна старшина відрепортувала наступним чином: «В спокойное и безпрепятственное владение значить – владение вечное; до ласки войсковой значить – до указу; и на вспартье дому значить – на вспоможенье дому до некоторого времени, а не вечно ж»⁴⁸. Але, як цілком слушно зауважував В.М'якотін, часто-густо формула земельних надань старшині не вписувалась у жоден з озвучених

⁴⁶ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. – С.76.

⁴⁷ Там же. – С.70.

⁴⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С.343 (прим.).

вище варіантів, а пропонувала нові, або ж загалом не містила згадок про форму володіння, передаючи маєтності й посполитий люд, котрий там мешкав, у невизначене темпорально «послушенство», «подданство», «посесію» тощо⁴⁹. Аналізуючи ж правовий бік земельних пожалувань, не важко помітити, що надання «до ласки військової» значно переважали всі інші форми.

Розміри пожалувань залежали від рівня наближеності того чи іншого старшини до регіментаря та, звичайно ж, поточної політичної й соціальної кон'юнктури. У часи, коли становище гетьмана було непевним і він гостро потребував підтримки місцевих козацьких еліт, а соціальні настрої населення дозволяли правителям виявляти щедрість, пожалування могли бути значними й адресуватися чималій групі козацької старшини. Чи не класичний у цьому сенсі приклад зі входженням у владу влітку 1687 р. новообраного гетьмана І.Мазепи. За декілька років, у 1689-му, активність його в роздачі маєтностей знову стрімко зросла, і причину цього дослідники вбачають насамперед у провалі Кримського походу та бажанні І.Мазепи заспокоїти ображені почуття козацької старшини принизливим відступом від Перекопа⁵⁰. Ще більш масштабними були роздачі маєтностей восени 1708 р. при сходженні на гетьманство І.Скоропадського. Приклад останнього, щоправда, доволі деформований екстраординарними політичними умовами, що постали внаслідок зовнішньополітичної переорієнтації І.Мазепи з Петра I на Карла XII, та, відповідно, небаченою досі активністю російської влади у процесі реформатування структури земельної власності в українській автономії, аби в такий спосіб підкріпити підважені виступом І.Мазепи власні позиції.

Якщо ж зосередити увагу на більш звичному перебігу обдаровування регіментарями полковників земельними пожалуваннями, так би мовити, не обтяженому політичними ексцесами, то, скажімо, семирічна служба Якова Жураковського на уряді в небідному, але водночас у значною мірою вже доволі стабільному у плані перерозподілу земельного фонду Ніжинському полку, принесла йому лише «одну слободу більшую над болотом, а другу слободу меншую над речкою Локнею, на самій границе московской лежачія»⁵¹. Також семирічне перебування на уряді наступника Я.Жураковського – Яреми Непрака взагалі не залишило по собі сліду в історії землеволодіння Гетьманщини (допускаємо, що причиною цьому може служити банальна втрата відповідних надавчих документів). А шестирічне правління його наступника – Степана Забіли в майновому сенсі конвертувалося в отримання маєтностей Конашівки, Чеплівки, Клішки, і це при тому, що гетьман І.Мазепа, як зауважував О.Лазаревський, через непевність свого становища й відсутність належного авторитету у Війську Запорозькому, «заискивал» перед полковниками загалом і Забілою зокрема⁵². Натомість навіть коротке (трирічне) полковництво улюбленого небожа І.Мазепи – Івана Обидовського принесло його вдові (полковник помер під час походу на Нарву у січні 1701 р.) аж

⁴⁹ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С.195–197.

⁵⁰ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – Т.2. – С.11–12.

⁵¹ Там же. – С.10–11.

⁵² Там же. – С.12.

п'ять сіл. Щоправда, після розриву І.Мазепи з царем 1708 р. всі вони були забрані в полковницької вдови та її синів і передані полковникові Лук'янові Жураковському. Останньому, до слова, за виявлену у часи сум'яття вірність Петру I, крім маєтностей І.Обидовського, було пожалувано ще й Рожнівку, Максимівку, Безуглівку, Липовий Ріг, Володькову Дивицю. Проте після смерті Жураковського з цих дев'яти сіл його нащадкам удалося втримати за собою лише п'ять.

Саме нестабільністю статусу маєтностей, що належали «на рані», і пояснювалося стійке бажання полковників перевести рангові села у статус свого «вічного» володіння. Але, зауважимо, що й ця форма далеко не завжди гарантувала власникові застереження його прав власності «на віки». Так, наприклад, коли в кінці 1681 р. гетьман І.Самойлович відібрав у ніжинського полковника Якова Жураковського уряд, разом із перначем той втратив і село Щебру, а також Слободу Велику (Полковницьку) і Слободу Малу «над речкою Локнею, на самій границе московской лежашце»⁵³, які за всіма ознаками мали бути недоторканими. І лише І.Мазепа, щойно прийшовши до влади, універсалом від 1 вересня 1687 р., «респектуючи на значныя п. Якова Жураковского, знатного товарища войскового, в Войску Запорожском прислуги», повернув йому відібрані раніше І.Самойловичем села та слободи⁵⁴.

Або, скажімо, зібрані лубенським полковником Леонтієм Свічкою маєтності по його смерті поволі розбиралися наступниками на полковництві. Зокрема, як скаржились у 1767 р. його правнуки – Яків Гамалія й Андрій Вакулович, – лубенський полковник у 1714–1727 рр. Андрій Маркович, відчуваючи за собою підтримку гетьмана І.Скоропадського, «не ведомо за что на деда нашего Лукьяна Свечку недоброхотство занявши, некоторые села отняли»⁵⁵. Аналогічна доля, до слова, очікувала й на самого А.Марковича. Як засвідчують матеріали генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., у 1716 р. полковник, відділивши від м. Ромни «предместье или заречье роменское», спочатку «упросив оное себе во владение у гетмана Скоропадского», а двома роками пізніше отримав на нього «и жалованную грамоту в вечное владение». Однак уже у ході ревізії, проведеної кількома роками по тому за гетьманування Данила Апостола, передмістя було «по грамоте возвращено к городу попрежнему»⁵⁶.

«Особливого нашого в том заживши над мененим паном полковником [...] респекту»: мотиви надавчих ініціатив

Цікаво, що в офіційних документах причиною надання старшинам маєтностей указувалася не сама служба на полковому уряді, а виявлені при цьому вірність і звитяга. Зокрема гетьман І.Брюховецький, передаючи прилуцькому полковникові Лазареві Горленку три млини на річці Удай, в універсалі від

⁵³ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Жураковские // Киевская старина. – 1888. – Т.23. – №11. – Отд.1. – С.365.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Свечки // Киевская старина. – 1882. – Т.3. – №8. – С.256.

⁵⁶ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку... – С.2.

17 травня 1664 р. своє рішення мотивував передовсім військовими «відважними прислугами» очільника полку:

«Иж мы, поглядаючи на значніе и давние прислуги отважние, противности каждого неприятеля наступающего, пана Лазара Горленка, полковника вірного Войска его царського пресвітлого величества Запорозкого прилуцького в нагороду оных зацних и отважных прислуг далисмо»⁵⁷.

Аналогічні мотиви звучали й у надавчому документі гетьмана Д.Ігнатовича, котрим той у травні 1669 р. підтвердив майнові права ніжинського полковника Пилипа Уманця на розташоване у Стародубському полку село Грем'яче. У ньому увага акцентувалася не лише на його заслугах (причому з суттєвим уточненням – перед царем і Військом Запорозьким), а й заважувалася зразковість такої служби та важливість надання як заохочення для наслідування його «прислуг» «иними»: «За значніе и отважніе прислуги у Войску Запорозькому поднятіе [...] прето в нагороду тих значних прислуг, а побавляючи і иних до таких прислуг»⁵⁸.

Вироблений канцеляристами гетьмана Д.Ігнатовича тренд знайшов своє застосування й в інших документах подібного спрямування. Зокрема про щирі заслуги претендента як підстави для надання сіл Осьмаки та Дягове з млинами на річці Мені мовиться й в універсалі Д.Ігнатовича від 19 лютого 1671 р., виданому на ім'я чернігівського полковника Івана Лисенка. Привертає увагу своєрідна адресація цих самих «вірних і щирих услуг» – «так противко его царському пресвітлому величеству, яко и нашому рейментови»⁵⁹. Цікаво, що вжита гетьманом Д.Ігнатовичем словесна формула «услуги нашому рейментови» міцно увійде у вжиток та у відповідну діловодську практику його наступника – І.Самойловича, котрий, надаючи старшині села і млини як про обов'язкову умову надання згадуватиме і «ку нашому рейментови прислуги»⁶⁰, або ж – «особливого нашого в том заживши над мененим паном полковником [...] респекту»⁶¹.

Подеколи гетьманам було достатньо згадати лише про своє реґіментарське бажання як мотив надавчих дій. Так, в універсалі Д.Ігнатовича від 19 квітня 1670 р. про підтвердження прав стародубського полковника Петра Рославця на млин і слободу поблизу нього читаємо: «Оное слободы ствердивши, пану полковникови стародубовскому, ведлуг воли своеи»⁶². Так само й гетьман І.Самойлович, надаючи на початку 1675 р. стародубському полковникові дозвіл осадити село Юдинове та дві слободи на річці Стічній у Погарській сотні, також апелював не до військових заслуг старшини чи втрат його здоров'я чи майна у цій шляхетній справі, а покликався на «особливий нашого в том

⁵⁷ Універсали українських гетьманів... – С.324.

⁵⁸ Там само. – С.503.

⁵⁹ Там само. – С.550.

⁶⁰ Там само. – С.693.

⁶¹ Там само. – С.687.

⁶² Там само. – С.532.

заживши над мененим паном полковником стародубовским респектом»⁶³. Та й гетьман І.Мазепа, видаючи в листопаді 1704 р. полтавському полковнику Івану Левенцю універсал на село Нижні Млини, адресувався передовсім до поняття «особливого нашого респекту» щодо одержувача гетьманської щедрості. Проте зауважуючи при цьому, що такий респект ґрунтується не лише «на значних в Войску Запорожском [...] его самого пана Івана Левенця, полковника полтавского», але й заслуги «отеческие», тобто його батька – полковника Прокопа Левенця. Стосовно ж заслуг Івана, то гетьман акцентував увагу на тому, що ще перед посіданням відповідного уряду він мав «роненіє», а вже на чолі полку демонстрував «отважне без пощаденія здоровья, ронячієся услуги и праці военние»⁶⁴.

Значно більше, аніж у згаданому випадку, І.Самойловичу довелося демонструвати власної винахідливості при пожалуванні маєтностями свого 20-літнього сина Семена, поставленого на чолі Стародубського полку. Тож гетьман, закріплюючи універсалом від 14 лютого 1689 р. села Грем'яче, Борщеве, «сільце» Перегони, а також млини на річці Ворі, озера, сіножаті, поля та інші угіддя в Погарській сотні Стародубського полку за «милиим сином нашим», апелював до того, що

«пан Сімеон, жич цале завше есть готовим во всяких военных делех пресвітлому его царського величества маєстату ку цілости християнству чинити услугу, и вже почасті труд и праццю военных понесши годніє свои прислуги, як преславному маєстату монаршому, так и рейменту нашому гетманскому, певніє оказал знаки»⁶⁵.

Тобто, як бачимо, радше йшлося про авансування майбутньої служби та винагородження готовності служити. А якісь абсолютно абстрактні «знаки» служби виглядають не більше, аніж пустопорожня надавча риторика. Конкретика ж проявилася лише у згадках про одруження полковника та потребі утримувати сім'ю й дім у належному стані: «А малженским, за благословенієм Божим и за поводом нашим родителским, обовязашися станом, потрібен ест, так для свого з своїми домовниками визованя, яко и для пристойного пріймованя людей, особливого wsparтя и подпоможенія»⁶⁶.

Вельми цікаво виглядає й інша словесна формула цього непересічного гетьманського універсалу. Та, що відображала зв'язок реґіментарського бажання, яке втілювалося в «отцевским нашим усердіи», із волею царя й побажанням усього Війська Запорозького. У даному контексті І.Самойлович перебував «в надії монаршой ласки и войсковою зичливости». Утім якщо оточення царя спокійно сприйняло такий стрімкий службовий і майновий злет гетьманіча, то козаки, передовсім запорожці, неабияк із цього приводу ремствували. Гетьманові навіть довелося виправдовуватися за свої кадрові рішення, що стосувалися його найближчої рідні.

⁶³ Універсали українських гетьманів... – С.687.

⁶⁴ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку... – С.54.

⁶⁵ Універсали українських гетьманів... – С.751.

⁶⁶ Там само.

**«Смотря на его служби
и верное радение, син его [...] и внучата и правнучата
так же нам, великим государем [...] служили»**

Тим часом у царських грамотах щодо пожалування козацької старшини земельними угіддями та підданими мотиваційна частина оберталася винятково навколо вірної служби старшини цареві. Доволі красномовною у цьому сенсі стала грамота царів Івана та Петра Олексійовичів про підтвердження за Леонтієм Черняком наданих йому гетьманом І.Мазепою села Гавронці та млина на річці Псел у Миргородському полку. У документі передовсім ішлося про «служби» Л.Черняка царській династії. Отож «милость и жалование» старшина отримав «за свои верние и радетелние и знатние служби и чтоб впредь, смотря на его служби и верное радение, син его Иван и внучата и правнучата так же нам, великим государем [...] і нашим государским наследником, служили»⁶⁷.

Після ж осені 1708 р. (і чи не до початку 1730-х рр.) якщо не обов'язковим, то принаймні вкрай бажаним атрибутом царських грамот щодо пожалування полковників маєтностями була згадка про вірність цареві у «змену Мазепину». Іноді вони могли бути суто формальними, а іноді й доволі розлогими. Прикладом останнього може бути словесний пасаж із грамоти Петра I полтавському полковникові Іванові Черняку від 7 березня 1718 р. про підтвердження наданих йому і куплених в Україні його коштом маєтностей із селами, слободами, хуторами, млинами, сіножатями, пасіками тощо, де у вступній частині надавчого документа вказано, що отримувач

«служил нам, великому государю, во всякой верности, кримских, кази-керменских, в нарвских и во всех походах, а найпаче в змену проклятого Мазепи, не склоняясь к его, но в ту измену послан бил от нас, великого государя, из Лебедина с указом нашего царского величества к запорожцам и к хану кримскому со объявлением о подданом нашем гетмане Скоропадском и там в Крыму, исполнив наказаное ему дело, возвратясь в Сеч Запорожскую, где изменник Костя Гордіенко, взяв ево, бил и мучил чють не на смерть и, заковав в кайдали, отослал ево к изменному проклятому Мазепе в шведское войско, где пропадад, даже до счастливой Полтавской баталии, и завезен до Переволочной, и там, когда Крейц и Левенгеупт с войском нам, великому государю, преклонилися, тогда и ево, Ивана, во всем том запорожском узилище генералу нашему фельтмаршалу, светлейшему князю Александру Даниловичу Меншикову отдали»⁶⁸.

У випадку ж із пожалуванням маєтностей стародубському полковникові Лук'янові Жоравці (до слова, зведеному на цей уряд саме завдяки «правильній»

⁶⁷ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку... – С.58–59.

⁶⁸ Там само. – С.61.

службі у часи політичної переорієнтації гетьмана І.Мазепи з московського царя на шведського короля) грамота Петра I від 7 липня 1718 р. обмежила-ся лаконічною згадкою про служби старшини государеві: «Вірніе и знатніе, а особливо в измену бывшего гетмана изменника Мазепи и в битность в Малой Россіи короля шведского показанніе»⁶⁹.

Нерідко при пожалуванні старшини маєтностями чи то царська грамота, чи то гетьманський універсал згадували і служби його батька. А за часів гетьманування Д.Ігнатовича надібуємо документ, яким регіментар жалував навіть брата полковника – винятково, як впливає з тексту, за заслуги першого. Зокрема в універсалі від 12 лютого 1670 р. читаємо:

«Иж поглядаючи мы на щырие и верные заслуги пана Петра Рославца, полковника стародубовского [...], прето в нагороду тых его прав пану Ивану Рославцеви, брату роженому его, обивателеві почеповскому, млин у селе [...] ишови, стоячий на реце Псе, до дальней ласки войсковой, на одбирание и спокойное держанье сим універсалом надаем»⁷⁰.

Вірна служба на полковницькому уряді могла бути винагороджена земельними пожалуваннями й поза межами Гетьманщини. Зокрема ніжинський полковник Іван Обидовський у 1689, 1691 рр. отримав від царської влади маєтності в Рильському та Козельському повітах Московської держави, а згодом був пожалований і селом Михайлівкою в Лебединському повіті на Слобожанщині⁷¹.

Загалом же, оцінюючи сумарні соціальні аванси й матеріальні вигоди полковників Війська Запорозького від посідання ними своїх високих урядів, слід визнати, що саме вони, а не інша старшина, навіть не генеральні старшини, які входили до складу гетьманської адміністрації, були найбільш упривілейованою соціальною групою. Таке високе становище полковників обумовлювалось як регламентованими в угодах, так і визначеними звичаєвим правом перевагами щодо володіння старшинами ранговими землями, млинами, угіддями тощо. Зауважуючи високий ступінь упривілейованості для всього складу полковницької корпорації та, відповідно, вагомий матеріальний зиск усіх її членів від посідання уряду, водночас необхідно наголосити й на тому, що розміри матеріальних статків окремих представників групи залежали від місця їхнього врядування, а отже господарського розвитку регіону, наявності вільного земельного фонду в полку, уявлень полчан у ставленні до приватної власності на землю та засад соціальної справедливості. Доволі вагомим у цьому

⁶⁹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – Т.1. – К., 1929. – С.262.

⁷⁰ Універсали українських гетьманів... – С.527.

⁷¹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.100 (прим.22).

сенсі був й інший суб'єктивний чинник – рівень персональної наближеності полковника до гетьмана, входження його до складу гетьманської сім'ї або того чи іншого впливового старшинського клану.

The article examines the material compensation of Cossack officers for the execution of their mission of Colonel Cossack Army. Accentuated a particular attention is paid to social advances Cossack, evidenced especially in their admission to the Polish-Lithuanian Commonwealth nobility and gentry of Moscow Tsardom. Investigates the possible ways to get ranked colonels and hereditary estates, and the ratio of different forms of tenure among colonel corporation and regional features of the growth of petty land ownership in Het'manshchyna. Establishes given motives initiatives hetman and the tsarist government. It turns out what factors determine a list of possible articles enrichment representative's colonel corporations and reasons, depended on its sizes. Also focuses the attention on the obvious manifestations of nepotism and patron relationship the distribution of the Het'manshchyna land among the colonels.

Keywords: *Ukrainian state of the early modern times, Het'manshchyna, colonel of the Zaporozhian Host, agrarian relations, ranked estates.*

А.Ю.Скрипник *

ГАНЕБНА ПОРАЗКА ЧИ «ПІРРОВА ПЕРЕМОГА»? (До історії російсько-турецької війни 1828–1829 рр.)

Аналізується використання російським самодержавством території України як плацдарму для підготовки війни з Туреччиною. На основі архівних джерел окреслено політичні, соціальні й гуманітарні наслідки збройного конфлікту для імперського війська та населення.

Ключові слова: Російська імперія, Оттоманська Порта, діюча армія, воєнна кампанія.

Серед численних війн, які вела Російська імперія в першій половині ХІХ ст., турецька кампанія 1828–1829 рр. займає особливе місце. Зусиллями російських радянських істориків вона ніби навмисно чи випадково майже загубилася в мілітарних історіографіях десь поміж французько-російською війною 1812 р. та польським листопадовим повстанням 1830–1831 рр. До тих далеких подій дослідники не часто звертаються, обмежуючись нечисленними публікаціями в популярній літературі або окремими розвідками. Водночас черговий імперський «похід на південь» мав політичні, військові причини, особисті мотивації та амбіції російського монарха та несподівані для агресора наслідки, що спонукає до подальшого вивчення проблеми.

У контексті сучасного стану дослідження мілітарного складника історії України першої половини ХІХ ст. слід наголосити на двох маловідомих чинниках: по-перше, інтенсивні військові приготування (доведення особового складу полків до належних штатних розписів, проведення оглядів за участі Миколи І, маневрів і навчань, підготовка тилових структур для забезпечення військ усім необхідним); по-друге, спостереження місцевим населенням у 1829–1830 рр. за фактом поразки (розгрому) армії Російської імперії на Балканах під час повернення решток військ додому.

Водночас епістолярна історіографія проблеми досить давня й бере свій початок із середини 1830-х рр. По гарячих слідах та за свіжими враженнями генерал-лейтенант російського генерального штабу В.Політковський у 1832 р. описував свою участь у війні з турками та придушенні збройних виступів поляків¹. Ці обидва протистояння, що тривали впродовж трьох років, за трактуванням автора, ніби злилися в одну безперервну воєнну кампанію, де російській армії доводилося воювати спочатку із зовнішнім ворогом, страждати від пошестей, а потім – ще й з польськими повстанцями. Ареною цих баталій стали території Молдавії, Волощини, пізніше бойові дії перенеслися на Правобережжя України та в Польщу.

* Скрипник Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу (Кам'янець-Подільський)
E-mail: skranat@ukr.net

¹ Політковський В.Г. Походные и путевые записки, ведённые во время Польской кампании в 1831 г. – Санкт-Петербург, 1832. – 171 с.

У 1844 р. вийшла одна з небагатьох об'єктивних і фундаментальних студій – авторства М.Лук'яновича. Учасник декількох війн з Оттоманською Портою, офіцер-кавалерист, він здобув великий досвід у боях, що й відобразив у своїх працях. Сам він уважав, що його історія про війну з турками «є правдивою розповіддю, на основі достовірних джерел, звітів і нотаток очевидців»².

Офіцер Й.Дубецький змальовував приготування 2-ї армії до походу на Волині й Поділлі впродовж 1826–1827 рр., труднощі, які спіткали полки на початкових етапах, дає об'єктивну оцінку діям вищого командування³. Продовжуючи дослідження воєнних кампаній першої половини ХІХ ст., військовий письменник і генерал М.Епанчин у 1905–1906 рр. видав тритомний твір, присвячений походу 1829 р. «до європейської Туреччини». Ця праця в той час викликала чималий інтерес, автор широко залучив архівні матеріали, друковані видання, спогади сучасників. У частині першій йшлося про Поділля, Волинь і Київщину, де зосереджувалися війська для походу, остаточне формування з'єднань 2-ї армії стало сигналом для початку дипломатичної, а потім і воєнної агресії⁴.

Російський військовий теоретик Р.Фадєєв, обґрунтовуючи необхідність якнайшвидшого реформування армії в 1860-х рр., у своїх працях нагадував негативний досвід минулих війн, у тому числі з турками 1828–1829 рр. Головними причинами сепаратного миру та втечі росіян із Балкан він уважав недосконале тилове забезпечення, критичний стан військової медицини. На думку автора, від самого початку план кампанії був недосконалий, авантюрний та не враховував можливостей супротивника у фортифікаційній обороні населених пунктів, дій турецької іррегулярної кавалерії на тилкових комунікаціях⁵.

За редакцією фахівця з історії російсько-турецьких війн генерал-лейтенанта А.Петрова наприкінці ХІХ ст. побачила світ тематична серія, в окремих томах якої висвітлювалися події війни на Балканах 1828–1829 рр. Виходячи з суто «державницько-переможних» позицій за повного замовчування поразок та їх наслідків інформативне наповнення видання було орієнтоване на молодих офіцерів, юнкерів, широкий загал, зосереджене на суто позитивних моментах і деталях боїв⁶.

Одночасно з описово-теоретичними працями, у низці спеціальних розвідок події війни з Туреччиною піддано професійному аналізу з погляду комплектування, озброєння, спорядження та боєздатності військ. У такому ключі працював російський історик О.Висковатов. Його семитомний довідник⁷ міс-

² Лук'янович Н. Описание турецкой войны 1828 и 1829 гг. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1844. – 360 с.

³ Записки Иосифа Петровича Дубецкого: Часть вторая // Русская старина. – Т. LXXXIII. – Санкт-Петербург, 1895. – 197 с.

⁴ Епанчин Н.А. Очерк похода 1829 г. в европейской Турции: В 3 ч. – Санкт-Петербург, 2012.

⁵ Фадеев Р. Вооружённые силы России. – Т. II: Наш военный вопрос. Восточный вопрос. – Санкт-Петербург, 1889. – 580 с.

⁶ Русская военная сила: Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней / Сост. группой офицеров Генерального штаба в Москве. – Вып. X. – Москва, 1889. – 233 с.; Русская военная сила: История развития военного дела от начала Руси до нашего времени: С рисунками одежды и вооружения, картами, планами сражений и укреплений / Изд 2-е А.С.Пирогова; испр. и доп. под ред. А.Н.Петрова. – Т. III. – Москва, 1897. – 580 с.

⁷ Висковатов А.В. Хроника российской императорской армии: В 7 т. – Санкт-Петербург, 1852.

тив не тільки детальні відомості про полки та з'єднання, а й статистичні відомості про їх участь у воєнних діях, даючи можливість сучасним дослідникам з'ясувати кількість та озброєння російських військ перед походом проти Туреччини⁸. Кожен із томів присвячено окремому корпусу чи роду військ, що полегшує опрацювання матеріалу. У 1909 р. за редакцією генерала В.Шейка вийшов друком довідник, присвячений гренадерським і піхотним полкам із детальними характеристиками більшості полків російської імператорської армії. Чимала їх частина в різні роки квартирувала у правобережних губерніях, і саме звідси вони рушили на війну з турками. Це відображено в послужних списках кожної з таких частин разом із нагородами та відзнаками⁹.

Із-поміж сучасних істориків, які вивчають різноманітні аспекти воєнного конфлікту між Російською імперією та Оттоманською Портою наприкінці 1820-х рр., слід відзначити О.Кухарука, який досліджує проблематику стратегічного планування та розгортання великих з'єднань на південному заході й півдні України¹⁰, а також наукового співробітника Лозанського університету (Швейцарія) Р.Барметтлера, який у контексті щаблів військової кар'єри генерала Жоміні аналізує успіхи й невдачі російських корпусів на берегах Дунаю, розглядає питання постачання та забезпечення, дає характеристику окремим постатям, що доповнює загальний масив вивчення миколаївських війн¹¹.

Отже історіографія проблеми складає достатнє інформативне наповнення та слугує сталою базою для подальшого вивчення ролі Правобережжя України як базисного регіону у здійсненні загарбницької політики Російської імперії на Балканах у першій половині ХІХ ст.

Бажання нової переможної війни з турками домінувало над російськими самодержцями постійно. Те, що готував Олександр І, завзято продовжив Микола І. Захоплення більшої частини території Туреччини, котра, на його думку, «уже померла як сильна самостійна держава, і тільки дивом перебувала серед живих», стало провідною ідеєю російського імператора з перших років його правління¹². Підготовка до походу розпочалася ще з квітня 1826 р. За наказом царя, 2-га армія отримувала зброю, боезапас, шанцевий інструмент, медичні матеріали, предмети інтендантського постачання. Головна увага зосереджувалася на бойовій підготовці, а численні питання з організації тилу, а саме пересувних продовольчих «магазинів», шпитальних обозів та

⁸ Хроника российской императорской армии, составленная по императорскому повелению. – Ч.І: Гвардейский корпус. – Санкт-Петербург, 1852. – 267 с.; Ч.ІІ: Гренадерский корпус, с 7-й лёгкой кавалерийской дивизией, сапёрные батальоны и учебные карабинерные полки. – Санкт-Петербург, 1852. – 251 с.; Ч.ІV: 1, 2, 3 и 4-й пехотные корпуса с их лёгкими кавалерийскими дивизиями. – Санкт-Петербург, 1852. – 549 с.; Ч.V: 5 и 6-й пехотные и 1 и 2-й резервные кавалерийские корпуса. – Санкт-Петербург, 1852. – 460 с.

⁹ Гренадерские и пехотные полки: справочная книжка императорской главной квартиры / Под ред. В.К.Шейко. – Санкт-Петербург, 1909. – 230 с.

¹⁰ Кухарук О. Реформирование армии правительством Николая I в 1830-е гг. [Електронний ресурс]: <http://nashasreda.ru/reformirovanie-armii-pravitelstvom-nikolaya-i-v-1830%E2%80%91e-gody/>

¹¹ Барметтлер Р. Жомини и русско-турецкая война 1828–1829 гг.: фрагмент биографии // Русский сборник: Исследования по истории России. – Т.VII: Военная политика императора Николая I / Ред.-сост. О. Р. Айрапетов и др. – Москва, 2009. – 414 с.

¹² Покровский М.Н. Крымская война. 1848 год // Дипломатия и войны царской России в ХІХ ст. – Москва, 1923. – С.116.

комплектування частин медперсоналом, перебували на другому плані й на момент початку походу так і не були вирішені¹³.

Завдяки цілеспрямованим зусиллям 2-га армія наприкінці 1827 р. стала цілком боєздатною. На той час вона складалася з 6-го піхотного корпусу (16-та й 17-та піхотні дивізії з артилерією), що зосередився в Бессарабії на правому березі Дністра, і 7-го піхотного корпусу (18-та, 19-та, 20-та піхотні дивізії з артилерією) південніше, в Одесі, Очакові, Аккермані, Ізмаїлі та Кілії¹⁴, а також дев'яти кавалерійських козацьких полків. Штаб розміщувався в Тульчині, а частини дислокувалися на території Подільської, Херсонської, Таврійської губерній і Бессарабської області¹⁵. Незабаром, перед походом, до складу армії ввійшли 3-й піхотний корпус (6-та, 7-ма, 8-ма резервні піхотні дивізії з артилерією), розташований на Київщині, 4-й резервний кавалерійський корпус, Бузька уланська й 10-та піхотна дивізії¹⁶.

Про ґрунтовні приготування свідчить таємний наказ, який вийшов у січні 1828 р. про «кількість, перебування та управління окремими резервними військами»¹⁷. Росіяни інтенсивно формували другий ешелон на випадок необхідності підсилення основного складу армії під час бойових дій. Привертає увагу місце їх дислокації: це територія Правобережжя, Бессарабії, Криму, Херсонська губернія. Сюди ввійшли: 3-й поселений кавалерійський корпус, який мав п'ять резервних бригад; резервний піхотний корпус із кінною й пішою артилерією, зведеною у бригади (зокрема 13-та, 14-та, 15-та розташовувалися в Києві)¹⁸. Із метою посилення тилового забезпечення військ у батальйонах корпусу внутрішньої сторожі восьми прилеглих губерній було додатково сформовано по дві пересувних інвалідних роти: одна без зброї, а друга – зі штатною вогнепальною й холодною зброєю¹⁹. Зрозуміло, що під цими реформуваннями крилася послідовна підготовка Миколою І та його генералами військ до майбутніх дій проти Оттоманської Порти. А щоб передчасно не викликати занепокоєння турок, ці приготування маскувалися під створення звичайних резервів²⁰.

На початку квітня 1829 р. загальну кількість військ першого ешелону 2-ї армії було доведено до майже 130 тис. солдатів при 360 гарматах. Кістяком другого ешелону стали частини 2-го піхотного корпусу у складі 2-ї гусарської, 6-ї піхотної дивізій і 2-ї артилерійської бригади, що прибули на Київщину з Орловської губернії²¹. На Чернігівщині залишилися зведена дивізія 3-го

¹³ Держархів Хмельницької області. – Ф.69. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.183.

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 2-е. – Т.III. – Санкт-Петербург, 1830. – №1705.

¹⁵ Историческое обозрение военно-сухопутного управления: 1825–1850. Санкт-Петербург, 1850. – С.3.

¹⁶ Лукьянович Н. Описание турецкой войны 1828 и 1829 гг. – Ч.1. – С.53–58.

¹⁷ Российский государственный военно-исторический архив. – Ф.406. – Оп.2. – Д.357. – Л.12–15.

¹⁸ Апушкин В.А. Исторический очерк службы батарей 23-й артиллерийской бригады: 1851–1895 гг. – Санкт-Петербург, 1896. – С.11.

¹⁹ ПСЗРИ. – Т.III. – №1906.

²⁰ Высочайшие грамоты // Русский инвалид. – 1829. – 28 августа. – С.1.

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.533. – Оп.3. – Спр.266. – Арк.1–3.

піхотного корпусу та 2-га піхотна бригада²². Водночас із Санкт-Петербурга прибув Гвардійський корпус у складі двох піхотних дивізій і трьох артбригад, штаби й частини якого розташувалися в Київській і частково у східних повітах Волинської губернії²³. Ця маса військ – 60 тис. вояків при 156 гарматах – утворювала стратегічний резерв і розмістилася в місцях дислокації тих частин, які першими вирушили на російсько-турецьку війну. Головнокомандувачем Дунайської армії призначили генерал-фельдмаршала графа П.Вітгенштейна.

12 квітня 1828 р. Микола I перевів Подільську, Херсонську губернії й Бессарабську область на военний стан із підпорядкуванням командувачеві 2-ї армії, а 14 квітня оголосив війну Туреччині, яку він назвав «давнім підступним ворогом Московії»²⁴. «Ця війна в історії Росії явилася мовби новим етапом у віковій боротьбі з Портою, і цей етап повинен був закріпити за Росією нові земельні придбання», – писав генерал-фельдмаршал Г. фон Мольтке²⁵. Чисельність збройних сил Росії в першій чверті XIX ст., попри деякі оптимізації, залишалася досить значною. Повна мобілізація та напруження всіх фінансових можливостей могли дати Миколі I близько 1 млн солдатів. Однак він вирішив спочатку задіяти тільки 2-гу армію у складі трьох корпусів.

На думку сучасних військових істориків, для масштабної війни військ було недостатньо, що потім негативно відобразилося на ході кампанії, коли хронічно не вистачало сил²⁶. Такі твердження цілком слушні. Із початком бойових дій імператор Микола I, який перебував у діючій армії, незабаром переконався в недостатності сил. Тому наприкінці травня 1828 р. наказав вирушити на фронт 2-му піхотному, Гвардійському та 4-му резервному кавалерійському корпусам під командуванням фельдмаршала І.Дибича-Забалканського, але вони прибули на Дунай тільки на початку серпня²⁷.

Те, що розуміли генерали, було зовсім невідомим для мешканців Поділля, котрі запам'ятали зовсім протилежне: «Із початку квітня 1828 р. через Вінницю безперервно рухалися в напрямку турецького кордону російські війська: сапери, піонери, понтонери, піхота, гусари та артилерія. У червні через місто до Туреччини прямувала гвардія. Гвардійські війська приходили до Вінниці вранці, а йшли ввечері, щоб уберегти від спеки людей та дорогих коней», – писав свідок тих подій²⁸.

Невдовзі втрати в бойових частинах на війні з Туреччиною змусили російське командування поповнювати скорочені в попередні роки з'єднання. У січні 1829 р. було вирішено довести 11-ту та 12-ту дивізії 4-го піхотного корпусу до повних штатів і комплектації²⁹. Їх терміново перекинули в район Добруджі,

²² ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп.3. – Спр.266. – Арк.13–14.

²³ Там само. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.475. – Арк.212–213.

²⁴ *Кинросс Л.* Расцвет и упадок Османской империи / Пер. с англ. М.Пальникова. – Москва, 1999. – С.487.

²⁵ *Moltke H.* Der russisch-türkisch Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829. – Berlin, 1845. – S.62–63.

²⁶ История русской армии (1812–1864 гг.). – Санкт-Петербург, 2003. – С.374, 376.

²⁷ *Барметтлер Р.* Жомини и русско-турецкая война 1828–1829 гг.: фрагмент биографии. – С.43.

²⁸ *Шитович И.* Летопись Винницкого капуцинского кляштора. – Каменец-Подольский, 1902. – С.52.

²⁹ ПСЗРИ. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1830. – №2619.

де морова язва та інші хвороби залишили в лавах 6-го й 7-го корпусів не більше 15 тис. солдатів. У той же час відбувалася концентрація частин артилерії діючої армії та всієї артилерії резервних військ у більшій формуванні. Спираючись на достатню кількість гармат у київському Арсеналі, усі роти і бригади поповнювали до повного штату артилерійським парком та обслугою, зводили в артилерійські дивізії, які відправляли на театр бойових дій. Зокрема три київських бригади потрапили до складу 5-ї артилерійської дивізії. Ці частини відправили на посилення армії в район Ізмаїла, Фальчі та Галаца³⁰.

До кінця 1828 р. армія зазнала великих втрат, її стан був надзвичайно важким. По-перше, турки розорили дунайські князівства, тому російські війська могли отримувати необхідне постачання тільки з Поділля та Бессарабії³¹. Однак у тилу проти інтендантських обозів активно діяли загони турецької іррегулярної кавалерії, а масовий падіж коней від нестачі фуражу не давав можливості російській кавалерії надійно захистити свої комунікації. «Ми рухалися по пісках 180 верст, у спеку, без води, серед великої кількості мертвих тварин по обидва боки дороги», – пригадував офіцер лейб-гвардії Уланського полку³². Із початку 1829 р. армія змушена була масово закуповувати продовольство в місцевого населення, а пізніше – налагоджувати його доставку морем з Одеси та інших чорноморських портів. Завдяки зусиллям мешканців південно-західних і південних губерній Росії вдалося створити потужний пересувний «магазин» на 13 379 возів із запасом провіанту. По-друге, чума і злаякісна лихоманка викошували лави військ швидше, аніж бойові дії. Як наслідок, у більшій частині полків залишилося по 200–300 солдатів та офіцерів. Тому ні про яку активність не йшлося³³. По-третє, відсутність переконливих успіхів у ході кампанії 1828 р. на Дунаї викликала неочікувану концентрацію австрійських військ у Трансильванії й Галичині, а розпочата підготовка до мобілізації пруських сил у Познані створила перед Росією перспективу війни на три фронти. У Відні становище російської армії на Балканах із сарказмом порівнювали з катастрофічним відступом французів із Росії 1812 р.³⁴

Сукупність усіх трьох факторів змусила російську армію поспішно відступати з Балкан. Масовий рух на північ створив плутанину. Не тільки окремі батальйони, а й цілі полки так перемішалися у процесі оперативних маневрів з іншими, що легше було не відновлювати старі бригади й дивізії, а створити тимчасові нові. Відповідно, полки та батальйони опинилися не у «своїх» дивізіях. Крім того, через втечу від холери та чуми вони ще більше перемішалися, і в такому складі перебували більше місяця на «карантинах». Тільки окремі з'єднання, як-от кавалерійські частини та підрозділи Гвардійського корпусу,

³⁰ Там же. – №2642.

³¹ *Айрапетов О.Р.* Внешняя политика Российской империи (1801–1914). – Москва, 2006. – С.118.

³² *Александровский К.* Очерк истории Лейб-гвардии уланского её величества государыни императрицы Александры Фёдоровны полка. – Санкт-Петербург, 1897. – С.23.

³³ Выписка полученных от местных начальников сведений о ходе болезни холеры // *Русский инвалид*. – 1830. – 12 ноября – С.3; *История русской армии (1812–1864 гг.)*. – С.418.

³⁴ *Kagan F.W.* The military reforms of Nicholas I: The origins of the modern Russian army. – New York, 1999. – P.94.

устигли вчасно вийти із заражених районів до Дністра, втративши мінімум солдатів і зберігши боєздатність³⁵.

2 вересня 1829 р. між Російською імперією та Оттоманською Портою було укладено «трактат» про припинення війни й «вічний мир»³⁶. Наприкінці вересня знекровлена бойовими втратами та хворобами армія почала переходити на мирний режим. Із Волощини поверталися рештки частин, на які чекали нові розписи дислокації та розташування у складі 1-ї армії на території Правобережної України³⁷. 1 липня 1830 р. згідно з указом імператора всі війська, що доти входили до складу 2-ї армії й поверталися з «областей турецьких по той бік Дунаю», в організаційному плані підпорядковувалися 1-й армії³⁸. Некомплект особового складу у цих частинах був настільки великим, а боєздатність – настільки низькою, що відповідно до імператорського маніфесту від 25 січня 1831 р. та розпоряджень головнокомандувача про вступ новоутвореної діючої армії в межі Царства Польського для «вгамування заколотників», вони участі у цьому поході не брали³⁹.

Частини 2-го піхотного корпусу у складі 5-ї, 6-ї, 7-ї і 8-ї піхотних, 2-ї гусарської дивізії та 2-ї артилерійської бригади приводилися до ладу на Волині й півночі Поділля⁴⁰. Після прибуття знекровлених полків на свої «постійні квартири» в межах Російської імперії солдатів-ветеранів, важкохворих і поранених відправляли в безтермінові й короткотривалі відпустки по домівках⁴¹. Ті, що залишилися на службі, опинилися у зведений бригаді 16-ї піхотної дивізії: 1-й зведений полк становив собою рештки Казанського та В'ятського піхотних полків; 2-й – Уфимського й Пермського; зведений єгерський – 31-го, 32-го єгерських полків. На Наддніпрянщину прибув 3-й піхотний корпус у складі залишків 3-ї гусарської, 9-ї, 10-ї, 11-ї, 12-ї піхотних, 3-ї артилерійської дивізії і 3-го піонерного батальйону⁴². Ці «мікроскопічні» частини отаборилися в районі Умані та в південних повітах Київської губернії.

Остаточний результат походу й мир із турками цього разу виявився «пировою перемогою». У лютому 1831 р. було тихо розформовано 6-й піхотний корпус. Зазнавши великих втрат, він просто перестав існувати як бойова одиниця за відсутності належної кількості особового складу. Номер цього з'єднання передали окремому Литовському корпусу, а рештки дивізій і бригад увійшли до складу 4-го та 5-го корпусів. Тріумфального повернення на свої квартири колись потужних полків не відбулося, хоча офіційно війна оголошувалася переможною, а війська тимчасово затримувалися у придунайських князівствах.

Солдати й офіцери вважали, що їм дуже пощастило повернутися живими. Учасник війни Й.Дубецький писав у своїх спогадах:

³⁵ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.1261. – Оп.1. – Д.2203. – Л.2.

³⁶ ПСЗРИ. – Т.IV. – №3128.

³⁷ РГАДА. – Ф.1261. – Оп.1. – Д.2200. – Л.1–4.

³⁸ ПСЗРИ. – Т.V. – Отд.1. – Санкт-Петербург, 1831. – №3768.

³⁹ Там же. – Т.VI. – Отд.1. – Санкт-Петербург, 1832. – №4285.

⁴⁰ Там же. – Т.IV. – №3178.

⁴¹ Яворовский Н. История гражданской и церковной жизни Подольи: Отдельные отписки из газеты «Подольянин». – Каменец-Подольский, 1912. – С.73–74.

⁴² ПСЗРИ. – Т.IV. – №3178.

«Чума у 1829 р. поширилася на все військо, і тисячі стали її жертвами. Усі захоплені нами міста й фортеці були завалені хворими, з яких ледь кожен десятий залишався живим. Із 12 тис. хворих, що залишилися в адріанопольських казармах, вийшло не більше 700 солдатів. Найщасливішими були ті полки, які ввійшли в межі Росії в половинному складі, але таких було дуже небагато. Навпаки, були такі полки, де наявність обмежувалася десятьма чи двадцятьма рядовими й таким самим числом музикантів. Я бачив на власні очі полки, де за відсутності солдатів музиканти несли бойові прапори. Можна сказати, що зі 150 тис. вояків, які перетнули Прут, повернулися не більше третини, не рахуючи гвардії, яка покинула Туреччину заздалегідь»⁴³.

Утім газети друкували оптимістичні замітки, в яких не відображався справжній стан армії. Так, «Російський інвалід» у грудні 1829 р. писав (ретельно уникаючи згадок про реальну кількість солдатів): «Весь корпус генерала від кавалерії Палена, повертаючись із Румунії, перейшов через Дунай. Усіх військових чинів оглянули медики, жодного хворого не виявлено. Їхні особисті речі, усі без винятку, прокурено за системою Гітона де Морво»⁴⁴.

Реальні незворотні втрати регулярних військ (а за підрахунками М.Богдановича вони становили не менше, ніж 85 тис. тільки померлими) змусив імператора видати наказ про переформування полків, не доводячи число солдатів, офіцерів, нестройових і коней в ескадронах, ротах, батареях до штатної кількості⁴⁵. Справжні цифри стали таємницею у звітах командирів полків до військового міністерства, а губернаторам наказали просто надати статистичні дані про число військовослужбовців на підвідомчих територіях⁴⁶.

Результати провальної воєнної кампанії мали кадрові й організаційні наслідки. 1 липня 1830 р. вийшла низка указів, що мали на меті замаскувати поразку, не пояснюючи причин. У першому йшлося про розформування 2-ї армії з моменту перетину кордону її військами, «що поверталися з областей турецьких», під командуванням генерала від артилерії барона В.Левенштерна; другий – скасовував воєнний стан у Подільській і Херсонській губерніях, Бессарабській області, виводячи їх з оперативного підпорядкування командуванню 2-ї армії; третій указ (рескрипт) фельдмаршалові І.Дибичу-Забалканському передбачав здати всі справи головної квартири в Тульчині генералові В.Левенштерну з подальшим його підпорядкуванням головному штабу та залишити частину військ 5-го піхотного корпусу в північних районах Болгарії під командуванням генерала від інфантерії Л.Рота на правах окремого корпусу. Після цього фельдмаршалові дозволялось їхати відпочивати «на незабутніх заслугах»⁴⁷.

Ця «баталія» коштувала Російській імперії 120 млн руб. сріблом і близько 100 тис. життів солдат та офіцерів. Намагання скоротити витрати на армію

⁴³ Записки Иосифа Петровича Дубецкого: Часть вторая. – С.129.

⁴⁴ Внутренние известия // Русский инвалид. – 1829. – 22 декабря. – С.3.

⁴⁵ Богданович М.И. Восточная война 1853–1856 гг. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1876. – С.11.

⁴⁶ РГАДА. – Ф.1. – Разряд 1. – Оп.2. – Д.78. – Л.2–9.

⁴⁷ ПСЗРИ. – Т.V. – №3768, 3769, 3770.

зумовило в 1829–1830 рр. розпорядження про переведення на кадрову комплектацію частини піхотних дивізій, залишивши в кожному полку по одному діючому батальйону, який отримав назву «зведеного полку» – підрозділ нараховував 1100 солдатів, офіцерів і «нестройових чинів» (лікарі, чиновники, майстри різних фахів, священники тощо)⁴⁸. Нові ж повинності та рекрутські набори на території України стали тією ціною, яку заплатило населення за чергову воєнну авантюру кріпосницької імперії.

⁴⁸ ПСЗРИ. – Т.V. – №3658.

The paper considers the way Russian autocracy used the territory of Ukraine as a place of arms for preparation to war with Turkey. The archived sources served to outline political, social and humanitarian consequences of the armed conflict for the imperial army and population.

Keywords: *Russian Empire, Ottoman Empire, army, military campaign.*

Т.Б.Бикова *

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В ІМПЕРСЬКІЙ РОСІЇ: ВИТІСНЕННЯ З БАТЬКІВЩИНИ

Російська влада від часів Катерини II до Миколи II реалізувала жорстку, продуману і тривалу стратегію витіснення корінного народу Криму з історичної Батьківщини. Упродовж майже півтора століття відбулися три масових кампанії виштовхування мусульманського населення півострова на територію Османської імперії. Чисельність кримських татар скоротилася з 4 млн осіб напередодні російського завоювання Кримського ханства до 200 тис. у передреволюційні роки. Етнічний склад населення півострова докорінним чином змінився.

Ключові слова: Крим, кримські татари, кримськотатарська еміграція, імперська колонізація Криму.

У середині XVIII ст. Російська імперія впритул наблизилася до Чорноморського узбережжя. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Кримське ханство було проголошене незалежною від Османської імперії державою. Росія одержала можливість безпосередньо впливати на події, що відбувалися на його території.

Невдоволення європейських держав посиленням впливу Росії в Причорномор'ї та Криму не дозволяли Катерині II вільно діяти у цьому регіоні. Усвідомлюючи це, російський уряд спочатку не ставив завдання приєднання Кримського ханства. Йому був необхідний лише контроль над півостровом і Північним Причорномор'ям. Проголошення незалежності Криму давало змогу, не привертаючи уваги з боку Європи, розширити сферу свого впливу.

Постійна зміна ханів не давала можливості створити сильну державну владу. На території Криму проживали як кримські татари, так і кочові едісанські, едичкульські, буджацькі та джамбуїлуцькі татари. У літературі їх здебільшого подають під загальною назвою «ногайських татар». Вони становили близько 40% населення ханства й кочували як по території півострова, так і за його межами.

Є документ, що ілюструє ситуацію, яка складалася в той час у Кримському ханстві: «Пояснення стану і схильності кримських, буджацьких і ногайських татар, із показанням укоріненості між ордами незгоди й недовіри, і тому найближчого способу, яким вони до наміру відділення від Порту спокушені бути можуть». Його автором був радник Колегії іноземних справ П.Веселицький, і призначався документ для командуючого 2-ю російською армією П.Паніна (1769 р.). П.Веселицький докладно описував заняття й місця кочування кожної татарської «орди», а також відносини, що сформувалися між татарами. Він писав: «Кримські татари, як відомо, народ осілий, котрий за положенням свого півострова й родючістю землі більшою частиною займається зведенням

* Бикова Тетяна Борисівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.
E-mail: aragorn_9@ukr.net

будинків, торгівлею, скотарством і хліборобством. [...] Інші орди ведуть кочовий спосіб життя, займаючись скотарством і грабуванням сусідів». Описуючи розбіжності між татарськими ордами, П.Веселицький відзначав, що найсильніші орди – Єдисанську та Буджацьку – буде легше схилити до відділення від Османської імперії та приєднання до Росії¹.

Ще відвертішу позицію займав російський дипломат Бакунін, думки якого щодо подальшої долі Кримського ханства було висловлено у записці, поданій на ім'я Катерини II. Посваривши татар між собою, писав він, буде легко оволодіти Кримом, а потім заселити його українцями, а на добре обжиті місця останніх переселити росіян із центральних губерній Росії. Щодо кримських татар цей дипломат пропонував відверто цинічну форму їх подальшої долі: «Татар геть із Криму»².

Під час тривалої російсько-турецької війни, а саме 16 жовтня 1769 р. Катерина II відправила П.Паніну рескрипт такого змісту: «Ми вважаємо: чи не можна буде за цих обставин Крим і всі татарські народи похитнути в їхній вірності Порті Оттоманській вселенням їм думки до заведення у себе незалежності від будь-якого уряду й обіцянкою їм у тому з нашого боку дійсної допомоги»³. Імператриця давала П.Паніну повну можливість діяти самостійно, виходячи з обставин, що склалися. Біографи П.Паніна писали:

«Майстерно ведучи переговори з татарами, вчасно лякаючи їх, вчасно улешуючи їх же, усуваючи до того ж дуже вміло непорозуміння між ними й запорожцями, майстерно схиляючи татар до прийняття заступництва Росії [...] і домагаючись, таким чином, ослаблення їх іноді дуже небезпечної сили, Панін у підсумку зумів викликати в них довіру. Домігшись завдяки цьому умиротворення більшості орд, він водночас полегшив подальші зносини й навіть підкорення Криму»⁴.

Першими піддалися Єдисанська та Буджацька орди, які вступили у союз із Росією і відмовилися від османського верховенства. Після них були едичкульські та джамбуйлуцькі татари. Подальша доля Криму стала передбачуваною...

14 грудня 1782 р. Катерина II надіслала Г.Потьомкіну рескрипт, в якому містилися інструкції щодо його подальших дій. Привід, під яким уряд передбачав провести приєднання Криму, у трактуванні імператриці виглядав так:

«Перетворення Криму у вільну та незалежну область не принесло спокою Росії й обернулося лише новими для неї турботами зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність непритаманна татарським народам і, щоб охороняти її, нам потрібно завжди бути збройними та за мирних умов виснажувати війська важкими рухами, роблячи великі витрати як під

¹ Див.: Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф.535. – Оп.1. – Спр.835. – Арк.1, 7.

² Див.: Буткевич В. Право на Крим // Літературна Україна. – 1991. – 21 листопада.

³ ДААРК. – Ф.535. – Оп.1. – Спр.829. – Арк.10.

⁴ Гейсман П.А., Дубровский А.Н. Граф Пётр Иванович Панин (1721–1789). – Санкт-Петербург, 1897. – С.57.

час війни. [...] Беручи до уваги всі ці обставини, ми прийняли рішення дати інший оборот кримським справам [...] і зробити в майбутньому Кримський півострів не гніздом розбійників і за-колотників, а територією Російської держави. Тому ми з повним розумінням повідомляємо всім нашу волю на привласнення Кримського півострова та на приєднання його до Росії»⁵.

Зупинімося ще на одному питанні. Політика, яку проводила Російська імперія у цьому регіоні, була спрямована на здобуття контролю над протоками Босфор і Дарданелли як виходу у Середземне море. Частково цієї мети вдалося досягти шляхом приєднання до Росії північного й північно-східного узбережжя Чорного моря в межах Кримського ханства та Грузинського царства. Але кінцева мета була більшою: витіснення Туреччини з Європи та завоювання сусідніх із Росією земель. Захоплення Криму стало лише початком цієї цілеспрямованої політики.

Катерина II прагнула створити «Східну імперію» – так зване «Грецьке царство». У вересні 1780 р. О.Безбородько представив імператриці свій «Меморандум про справи політичні», в якому містився проект поділу території європейської Туреччини між Росією й Австрією. Цей документ мав важливе дипломатичне значення. У його автора виявився настільки далекоглядний дипломатичний розум, що записку переслали до Відня у формі пропозиції російської сторони укласти угоду⁶.

Отже у записці пропонувалося утворити з Молдавії, Валахії та Бессарабії незалежну державу під стародавньою назвою «Дакія» з християнським сувереном за умови, щоб вона не могла бути приєднаною до Росії або Австрії. Передбачалася й можливість того, що майбутня війна з Османською імперією призведе до повного винищення її та відродження стародавньої «Грецької імперії» на користь великого князя – онука Катерини II Костянтина⁷. Надсилаючи до Відня пропозиції, Катерина II писала Йосифу II:

«Я твердо переконана: за наших успіхів у цій війні, які дадуть нам можливість визволити Європу від ворога імені християнського, вигнання його з Константинополя, ваша величність не відмовиться допомогти відновленню монархії грецької, під основною умовою з мого боку зберегти цю відновлену монархію в повній незалежності від моєї, і піднести на її престол молодшого мого онука. Обидві ці корони ніколи не повинні бути об'єднані на одній голові»⁸.

Ця ідея отримала назву «Грецького проекту». Про нього О.Безбородько у своїй автобіографії писав: «З першого моменту я зрозумів, що наміри государині про грецьку монархію серйозні та пройнявся повною мірою, що цьому

⁵ Цит. за: Солов'єв С. История падения Польши. – Москва, 1863. – С.167.

⁶ Там же. – С.163–166.

⁷ Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1879. – С.385. – Прил.V

⁸ Цит. за: Солов'єв С. История падения Польши. – С.165.

проекту притаманний великий дух, а при тому, що він, звісно, і реалізований може бути, якщо [...] користуватися щасливими обставинами»⁹.

Небажання монархів Європи посилювати вплив Російської імперії призвело до того, що імператриця не мала можливості втілити свій проект у життя. Однак її наступники на престолі не змінювали цього напряму зовнішньої політики.

9 квітня 1783 р. Росія, порушивши умови Кючук-Кайнарджийського договору, заявила про включення Криму до складу Російської імперії. Майже рік управління півостровом здійснювалося військовою владою через сформовану з цією метою Мусульманську нараду. 2 лютого 1784 р. було видано наказ, згідно з яким створювалася Таврійська область, до складу якої ввійшли Кримський півострів, Тамань і землі на північ від Перекопа аж до Катеринославського намісництва. Першим губернатором Таврійської області став І.Потьомкін.

Після смерті Катерини II Павло I переглянув чимало її заходів. Ці зміни, зрозуміло, торкнулися й Криму. 12 грудня 1796 р. він скасував Таврійську, Вознесенську та Катеринославську губернії й утворив із них Новоросійську, яка проіснувала до його смерті. У жовтні 1802 р. Таврійську губернію було відновлено у складі семи повітів: трьох материкових (Тмутараканський, Дніпровський, Мелітопольський) і чотирьох кримських (Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський із Керч-Єнікальським градоначальством). Надалі в адміністративному поділі відбулися деякі територіальні зміни: у 1820 р. з губернії виділився Тмутараканський повіт, у 1838 р. було засновано Ялтинський повіт із Севастопольським градоначальством, а в 1842 р. – Бердянський.

Таврійська губернія була дуже своєрідною адміністративно-територіальною одиницею. Вона складалася з двох різних за всіма параметрами частин: материкової Північної Таврії (Дніпровський, Мелітопольський, Бердянський повіти) та півострівної (Сімферопольський, Ялтинський, Феодосійський, Євпаторійський, Перекопський повіти). Особливий статус мали міста Керч-Єнікале та база Чорноморського флоту – Севастополь. Такий адміністративний поділ залишався без змін до 1917 р.

Населення півострова було багатонаціональним. На час приєднання Криму до Російської імперії найбільшу етнічну групу становили татари. Міста, розташовані на узбережжі, були заселені переважно греками, євреями та вірменами; гірські райони – караїмами, степи поблизу Перекопа – ногайцями. Степова частина Криму постійного населення у XVIII ст. майже не мала¹⁰.

В умовах розрухи, голоду, епідемії чуми, військової диктатури, установлені імперською владою на півострові, стихійно виникла татарська еміграція. Насильницька депортація християн і масова втеча татар до Османської імперії призвели до скорочення населення на 75%. У січні 1787 р. за наказом І.Потьомкіна з Криму вигнали всю татарську адміністрацію, яка там ще залишалася. Останньому ханові Шагіну Гірею, котрий повірив обіцянкам

⁹ Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – С.444. – Прил.ХІ.

¹⁰ Данильченко О.О. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – К., 1993. – С.6.

російських дипломатів «про незалежність», запропонували «для проживання» на вибір російські міста Калугу, Воронеж або Орел. Проте коли він оселився у Воронежі, Катерина II передумала й наказала йому покинути територію Російської імперії та їхати до Туреччини¹¹.

Саме після цього кримські татари почали масово залишати півострів. До цього їх активно заохочувала нова влада. Так, І.Потьомкін наказав баронові Ігельстрому: «Із Бельбека, Качі, Суваші, Судака, Ускута, Старого Криму та з гір усіх випускати. [...] Мурз випускати всіх, хто бажає»¹².

Поступово Крим порожнів. Відсутність місцевого населення поставила у скрутне становище російську армію, яка потребувала продовольства й фуражу. Імператриця, намагаючись заспокоїти європейських сусідів і переконати їх у тому, що півострів «приєднано до її володінь» лише з метою «цивілізувати місцеве дике населення», запросила вищих урядовців цих держав на власні очі переконатися в такій політиці. Було зроблено серйозний територіальний відкуп Пруссії та Австрії в польському питанні. І.Потьомкіну віддали наказ терміново почати «освоєння» півдня України й Криму. Через намір Катерини II завітати на півострів слід було заселити територію новими мешканцями, на що з казначейства виділялися гроші.

Із метою економії І.Потьомкін удався до імітації, звівши вздовж доріг, де мали проїхати високі особи, більш-менш пристойні споруди, а далі – картонні муляжі сіл («потьомкінські села»). Ось як писав про це граф Ланжерон, котрий пізніше був правителем південних областей:

«Треба зазначити, що їх (села – Т.Б.) було створено тиранією та страхом й розоренням декількох провінцій. Із населених губерній Малоросії і тих міст, через котрі їхала імператриця, усе населення було пригнане у цю пустелю; тисячі сіл були на цей час виселені й усі їх мешканці з усіма стадами переведені на різні населені станції. Їх примушували поспіхом ставити штучні села на найближчих берегах Дніпра та фасади дерев на відстані. Коли імператриця проїжджала, усіх цих нещасних гнали назад, через що багато хто з них унаслідок цього переселення помер. [...] Ставши через 30 років губернатором цих провінцій, я міг на власні очі переконатися у правдивості цих подробиць, котрі спочатку вважалися мені цілком неймовірними»¹³.

Як бачимо, українських селян тут не залишили, а погнали назад. Заселення півдня України та Криму українцями не входило до планів російського уряду. Усе робилося для того, щоб заповнити півострів переважно росіянами. Але через небажання останніх виїжджати на «освоєння» непридатних земель цей план провалився. І тоді Петербург дав згоду на переселення до Криму «малоросів» Правобережжя, тобто підвладних Речі Посполитій територій, а не тих, що межували з колишнім ханством і мали з півостровом міцні культурні й

¹¹ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. – С.272.

¹² Озенбашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). – Казань, 1992. – С.70.

¹³ Див.: Ковалевский М.Н. Путешествие Екатерины Второй в Крым. – Москва, 1916. – С.33.

економічні зв'язки. Одночасно Г.Потьомкін активно закликав іноземців, котрі не забарилися прийняти пропозицію російського уряду. За період з 1784 по 1787 рр. з Корсики, Ліворно, Пізи, Генуї та різних міст Німеччини до Криму перебралося близько 160 колоністів¹⁴. Їм надавалися суттєві пільги: право 10 років не платити податі, звільнення від військової повинності та постоїв, виділення грошей на проїзд до нового місця проживання, земельні наділи по 30 дес. на душу (згідно з указом 1802 р.), а потім – по 60 дес. на сім'ю (за указом 1804 р.)¹⁵.

Щоб звільнити для колоністів землю, із неї зганяли місцевих мешканців. Упродовж 1760–1770-х рр. населення на півострові скоротилося вдвічі – з 300 тис. до 151,7 тис. осіб¹⁶. За офіційними даними, до 1796 р. (тобто тільки за 13 років перебування Криму у складі Російської імперії) у місцевих жителів було відібрано й передано російським дворянам 288 тис. дес. землі¹⁷. Одночасно на селян поширювалося кріпацтво.

Із кінця XVIII ст. розгорнулася колонізація степової частини півострова. Російський уряд почав переселяти на цю територію державних селян та осіб інших станів із центральних губерній країни. Також на Крим прибували німці, чехи, поляки, греки, вірмени, болгары та ін. Водночас стимулювалася масова еміграція кримських татар до Османської імперії.

За розпорядженням Катерини II, ще на початку 1779 р. було вирішено виселити за межі півострова основну частину християнської людності. Під це визначення підпадали кримські греки й вірмени. Це було зроблено в лічені дні із залученням військ під командуванням генерал-поручика О.Суворова, котрий виселив із Криму близько 30 тис. аланів, греків, вірмен та ін. Їх розмістили в Маріупольському повіті Катеринославського намісництва.

Переселення призводило не тільки до розорення «християнського населення», але й до особистих трагедій. Доволі поширені мусульмансько-християнські родинні зв'язки відтепер рішуче розривали. Багато мусульман, які були родичами християн, котрих виселяли за межі Криму, прохали нову владу переселити і їх разом з іншими членами власної родини, не зупиняючись навіть перед згодою прийняти християнство. Як зазначав А.Маркевич: «Багато таких приходять до начальників військ, оголошуючи це власне бажання, але на те їм відповідають мовчанням»¹⁸.

За першою депортацією пішли інші. Мета такої політики російського уряду була зрозумілою – наділення землею відставних солдатів. Практикувалося також примусове переселення на Крим жінок, які призначалися їм у дружини. У 1787 р. було видано циркуляр, згідно з яким генерал-губернаторам дозволялося давати дозвіл усім економічним і державним селянам, котрі того бажали, переселятися на південь України¹⁹.

¹⁴ Крымская АССР // Большая советская энциклопедия. – Т.35. – Москва, 1937. – С.308.

¹⁵ Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – начале XX в. (численность, структура, география) // История СССР. – 1984. – №4. – С.43.

¹⁶ Там же. – С.46.

¹⁷ Крымская АССР. – С.307.

¹⁸ Цит. за: Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.284–285.

¹⁹ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. (Историко-экономическое исследование). – Черкассы, 1993. – С.247.

Найбільш послідовні з нових колонізаторів особистим прикладом намагалися втілити у життя тезу про необхідність депортації корінного населення – кримських татар. Так, губернатор Тавриди А.Бороздін переселив у власне село Салби тисячу кріпосних селян-росіян, а татарам відмовив в оренді землі, через що вони змушені були покидати свої домівки²⁰.

Відразу після захоплення Криму велику кількість найкращих земель, що належали ханській родині, було конфісковано. До казни відійшли угіддя й тих мешканців півострова, які спішно залишили їх під час приходу російських військ. Усі ці землі проголошувалися «порожніми» та «безгосподарськими». При цьому інтереси тих селян, котрі тут мешкали, до уваги не бралися, адже в більшості населення не було на ці наділи жодних документів. Наведемо відомий приклад. Улітку 1799 р. 12 великих сіл Байдарської долини оточили російські війська. Жителям було наказано негайно покинути свої будинки, адже ця територія відтепер належала новому власникові – графові Мордвінову. У 1802 р. у Феодосійському повіті судовий розгляд між поміщиком Граматиковим і татарською громадою закінчився рішенням про вигнання 124 татарських родин із власних сіл²¹.

Як правило, земля передавалася новим власникам за суто символічну платню: 1 руб. за 6 дес.²² Сучасник тих подій П.Сумароков пізніше відверто зазначав: «Князь Потьомкін учинив чималу погрішність у наданні землі. Замість малих ділянок корисним поселянам, вона призначалася тисячами десятин боярам, які залишали її без нагляду, або невідомим прибульцям, котрі не мали жодного розуміння в тому, як саме треба її обробляти»²³.

Нові господарі Криму, котрі слабко знали особливості південного сільськогосподарства, за декілька десятків років довели економіку краю до руїни, чим викликали серед кримських татар еміграцію такого вражаючого розмаху, що тривогу забили навіть деякі представники російської влади. Так, у 1800 р. військовий генерал-губернатор Новоросії І.Міхельсон писав про збільшення випадків виїзду татар і про небезпеку заворушень серед них, вважаючи, що «причиною цьому може бути їх обезземелювання і жорстокість експлуатації селянства». Раніше татари «спокоєвіку були вільними, нікому ніколи не належали», а «данина існувала у вигляді добровільної угоди на землю й не підпорядковувалася або не означала підданства та не робила татар працівниками поміщиків». Однак уряд залишив звернення І.Міхельсона без уваги. Напевно, більш привабливою для Петербурга була думка М.Мордвінова, який говорив: «Коли Крим належить Росії, то, як на мене, не потрібно із землі російської робити землю татарську»²⁴. Слід зазначити, що більш відверто висловився

²⁰ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.286.

²¹ Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер (Трагедия Къыма: Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымско-татарского народа / Сост.: Исмаил Асан-оглу Керим, Мерьем Ахмет-кызы Озенбашлы. – Симферополь, 1997. – С.7–8.

²² Мочанов А.Е. Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством. – Симферополь, 1929. – С.61.

²³ Цит. за: Блюменфельд Г.Ф. Крымско-татарское землевладение (историко-юридический очерк). – Одесса, 1888. – С.40–41.

²⁴ Цит. за: Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.279.

російський посол в Османській імперії О.Обресков: «Росія завоювала татар, і маючи, згідно з військовими правами, владу над ними, може взагалі робити з ними все за своєю волею: винищити їх, привести їх у вічний і важкий полон, переселити на землі у великих своїх володіннях або у власних їхніх землях, утримуючи їх за невольників тощо»²⁵.

Одним із наслідків захоплення Криму стали повстання татар. Проте вони мали місцевий характер, а відповідь уряду була миттєвою. Б.Вольфсон писав: «Тих, кого запідозрювали в агітації чи симпатії до Туреччини, нещадно карали. Упокорення краю відбулося лише після повного винищення значної частини татар»²⁶. Внутрішнім життям півострова тепер керували російські чиновники, які не бажали знайомитися з усією багатобарвністю місцевого життя. Навпаки, вони докладали зусиль, щоб викоренити все місцеве. За словами радянського історика С.Бахрушина, переможці «спустишили країну, вирубали дерева, зламали помешкання, зруйнували святилища та громадські будівлі туземців, знищили водогони, пограбували мешканців, поглумилися над татарським богослужінням, викинули з могил у гній тіла їхніх предків та перетворили їхні гробниці на корита для свиней, знищили пам'ятки старовини»²⁷.

Слідом за кримськими татарами в еміграцію потягнулися греки та вірмени. Лише в 1804 р. переселення призупинив герцог де Рішельє, не бажаючи втрачати умілих землекористувачів, котрі добре знали, як саме потрібно працювати у специфічних умовах півострова. Уважається, що під час першої хвилі еміграції з Росії до Османської імперії виїхали від 80 тис. до 300 тис. осіб²⁸. Навіть після того, як владі вдалося припинити масовий виїзд татар, щорічна поточна еміграція за межі Криму тривала. Упродовж цілого XIX ст. потік переселенців не переривався.

Від 1829 р. на Криму розпочалися й релігійні утиски. Уряд вирішив не видавати паспорти тим татарам, котрі прагнули здійснити гадж у Мекку й узагалі не допускати їх контакту з духовними інституціями мусульманського Сходу. За всіма, хто здійснив прощу до святинь, установлювався нагляд, багатьох навіть висилали до Калуґи та Ярославля²⁹. Водночас було прийнято рішення законодавчо закріпити вже неофіційно поширені на територію півострова російські норми, згідно з якими мечеть можна було відкривати лише тоді, коли налічувалося не менше 200 прихожан чоловічої статі³⁰.

У 1833 р. російська влада «зайнялася» історико-культурною спадщиною кримських татар, коли не лише у духівництва, а взагалі в усіх татарських сім'ях було відібрано книги, колекції рукописів, у тому числі стародавніх, літописи, хроніки, історичні та філософські трактати. Ця акція пояснювалася

²⁵ Див.: Уляницький В.А. Документы о конференциях на конгрессе в Бухаресте 1772 г. // Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII в. – Москва, 1883. – С.158.

²⁶ Вольфсон Б. Присоединение Крыма к России в 1783 г. // Исторический журнал. – 1941. – №3. – С.63.

²⁷ Цит. за: Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.289.

²⁸ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.249.

²⁹ Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. – Ч.І: К истории религиозных притеснений крымских татар. – Баку, 1919. – С.24–28.

³⁰ Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост. Д.Ю.Арапов. – Москва, 2001. – С.170–171.

необхідністю боротьби з творами, котрі «не згодні ані з законом, ані з правилами розсудливості». Насправді ніхто навіть не намагався зайнятися перевіркою великої маси книг і рукописів – усіх їх за розпорядженням міністра внутрішніх справ спалили³¹.

1836 р. було видано закон, згідно з яким духовну посаду міг обійняти лише той мулла, який не викликав у влади питань щодо «благонадійності, вірності й доброго поведження». Від того часу поліцейські та жандарми перевіряли всіх мулл, імамів і муедзинів. Тих, хто виявляв національне самопочуття, сприяв розвитку національної культури – відсторонювали від посади. Проте навіть добрий відгук із боку жандармерії жодним чином не міг допомогти тим, хто відвідав Османську імперію – цим особам назавжди заборонялася будь-яка духовна діяльність. Більше того, муллою не міг стати татарин, який здобув освіту за кордоном. Муфтія, як і раніше, обирали самі татари, проте лише з числа трьох кандидатів, що їх губернатор уважав «благонадійними».

Друга, ще більша, хвиля еміграції мусульманського населення розпочалася після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. У 1854–1855 рр. півострів став головним театром воєнних дій. У цей час припинилася торгівля сільгосппродукцією за старими каналами, що підірвало економіку Криму. Перевезення в інтересах армії призвели до масової загибелі тяглової худоби, натомість компенсацію уряд майже не виплачував. За пару волів платили ціну одного, але скільки б волів не було взято в господаря, компенсація не могла перевищувати ціни двох голів. В основі державної політики лежала неприхована національна дискримінація. Коли господарство входило у зону воєнних дій, то з подушної податі (приблизно дорівнювала 10 руб.) робилася деяка знижка. Для росіян вона становила 7 руб., а для татар – до 2 руб. Тобто втрати татарського господарства не компенсувалися.

Восени 1854 р. військовий міністр видав наказ, в якому зазначалося: «Імператор [...] звелів переселити від моря всіх мешканців магометанського віросповідання, що мешкають при березі, до внутрішніх губерній»³². Виконати цей наказ влада не змогла внаслідок втрати відповідних територій, але намір говорив сам за себе. Олександр II уважав переселення кримських татар «благополучним явищем», яке звільняло півострів від «шкідливого населення». Тому чиновники отримали наказ не перешкоджати еміграції кримсько-татарського населення. У 1856 р. із Петербурга надійшов циркуляр із розпорядженням не перешкоджати ані явному, ані таємному переселенню татар до Туреччини³³. Пізніше генерал Е.Тотлебен засвідчив: «Його величність дозволив собі сказати, що не тільки непотрібно стримувати татар у переселенні, а розглядати цей випадок як надзвичайно сприятливий для звільнення від них краю»³⁴. Генерал-губернатор І.Жуковський в одному зі своїх звітів за жовтень 1860 р. писав:

³¹ *Возгрин В.Е.* Империя и Крым – долгий путь к геноциду. – Бахчисарай, 1994. – С.18.

³² Крымская АССР. – С.308.

³³ *Левитский Г.* Переселение татар из Крыма в Турцию // Забвению не подлежит... – С.147.

³⁴ *Тотлебен Э.И.* О выселении татар из Крыма в 1860 г. // Русская старина. – Т.78. – 1893. – Июнь. – С.537.

«У засіданні Комітету із заселення Криму, яке відбулося в моєму будинку 20 серпня під моїм головуванням, дійсний статський радник Гернгрос, пояснюючи мету свого відрядження, між іншим, сказав: “Государеві імператорові незручно утримувати татар, і його величність уважає дивитися на виселення їх як на факт сприятливий, тому, що вони нездатні до землеробства, розвиток і вдосконалювання якого у Криму дуже бажані”»³⁵.

Останньою краплею стали чутки, що прокотилися півостровом у 1860 р., буцімто російський уряд вирішив усіх кримських татар, як «шкідливе й некорисне» населення, масово переселити до Оренбурзької губернії. Місцева адміністрація не намагалася їх спростовувати, натомість у розмовах прозоро натякала, що «все може бути». Це збільшило масштаби другої хвилі масової еміграції кримських татар. Очевидець так описував ті трагічні події:

«У 1860 р. степові татари піднялися й почали за безцінь розпродавати весь свій реманент і посіви. До татарських селищ, немов сарана, налітали охочі до легкої поживи й купували татарське майно задарма. До портів Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського та Керченського потягнулися татарські мажари, навантажені різним непотребом, котрий потім, по приїзді, доводилося кидати на пристані, адже капітани не дозволяли захирашувати палуби суден. Сумну картину являли собою кримські степи. У спустошених селищах вили собаки, двері у хатах грюкали на вітру, шибки були вибиті, стелі розкриті. Ночами, коли повний місяць освітлював цю пустку, ставало якось моторошно. Удень доводилося бачити сцени, котрі, у прямому розумінні, роздирали душу. Ось стоїть декілька навантажених мажар, а татарські родини всі, від старих до малих, пішли на кладовище, щоб сказати останнє “вибач” своїм похованим предкам: ці добровільні вигнанці стають навколішки, б’ють себе кулаками у груди й цілують землю. Немає ані завивань, ані зойків: тихо струмлять сльози по їхніх засмаглих обличчях. Кожен із них бере по грудці землі з могили дорогого для них покійника та йде, схиливши голову, до власних волів, давно вже проданих якомусь більш підприємливому торгівцеві»³⁶.

У 1860–1862 рр., згідно з даними Статистичного комітету, емігрувало 192 360 татар обох статей³⁷. Потім із Перекопа пішли ногайці, які там кочували. Сучасник так описував від’їзд останніх до Севастополя, де вони планували сісти на судна, котрі повинні були доставити їх до Туреччини: «Уходять наші татари. Ідуть та йдуть. Цілують землю, але все одно йдуть»³⁸.

Насправді емігрували значно більше людей, аніж показували статистичні дані, адже багато татар ішли, не вимагаючи від уряду надання їм паспортів,

³⁵ Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер... – С.54–55.

³⁶ Див.: *Никольский П.А.* Крым от Крымского ханства до наших дней. – Симферополь, 1929. – С.25.

³⁷ *Озенбашлы А.* Роль царского правительства в эмиграции крымских татар. – С.71.

³⁸ *Щербань Н.* Переселение крымских татар // Забвению не подлежит... – С.41.

тобто без реєстрації. Тож населення Криму зменшилося майже наполовину, змінилася його національна структура. Як свідчив пізніше директор департаменту поліції Косошовський, «понад 2/3 татарського населення вже не існувало у Криму»³⁹.

На початку 1863 р. на півострові налічувалося 103 тис. кримських татар (із них 56 563 особи чоловічої статі). Залишилося 687 покинутих татарських селищ, причому в 315 з них не було жодного мешканця⁴⁰. Зокрема в Перекопському повіті з 320 селищ спорожніли 287. Очевидець писав:

«Спочатку самотні мандрівники, потім сім'ї, нарешті села та громади потягнулися до Туреччини, розпродаючи своє майно, кидаючи у степу й топлячи в морі те, що не знаходило свого покупця. Еміграція зростала не щодня, а щогодини. Дедалі більше втрачав Крим мешканців. До серпня (1860 р. – Т.Б.) спорожніла більша частина Сімферопольського та Феодосійського повітів: залишилися тільки підсудні й узагалі ті, хто був причетним до справ»⁴¹.

Це свідчення підтверджували дані департаменту державного майна МВС щодо південних губерній. На квітень 1862 р. налічувалося «1 011 000 дес. вільної землі, придатної до заселення, з яких у Таврійській губернії – 627 тис. дес.»⁴². Завдяки великій кількості вільної землі її ціна різко впала, і становила замість 20 руб. лише 3 руб. за 1 дес.⁴³ Еміграція призвела до занепаду краю. Сучасник свідчив, що «степ після переселення нагадував пустелю, така ж доля загрожувала й гірській частині Криму. Села знелюдніли, поля залишилися не обробленими»⁴⁴.

Російський уряд мав ужити рішучих заходів, щоб компенсувати брак трудового населення. Залишені татарами землі призначалися під заселення вихідцями з внутрішньої Росії. Переселення на півострів широко заохочувалося. Влада вдалася також до запрошення іноземців: німців, болгар, греків. Перша велика партія колоністів налічувала 1,5 тис. родин і складалася з селян, яких осадити на землях татар. Потім в Євпаторійський та Перекопський повіти прибули естляндці, котрих також розміщували й у Сімферополі. До Перекопського повіту спрямовували чехів, німців.

Від 1719 по 1858 рр. облік населення проводився за допомогою ревізій, яких у зазначений період відбулося десять. Вони засвідчують, скільки нових поселенців прибуло в Таврійську губернію⁴⁵.

³⁹ Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер... – С.54.

⁴⁰ Див.: *Никольский П.А.* Крым от Крымского ханства до наших дней. – С.26.

⁴¹ *Щербань Н.* Переселение крымских татар... – С.38.

⁴² *Бойко Я.В.* Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.46.

⁴³ *Усов С.А.* Историко-экономический очерк Крыма. – Симферополь, 1925. – С.52.

⁴⁴ Цит. за: Там же.

⁴⁵ *Брук С.И., Кабузан В.М.* Миграция населения в России в XVIII – начале XX в. ... – С.48–49.

Табл.1

Період між ревізіями	Кількість новопоселенців (тис. осіб)
1760–1770-ті рр. (між III та IV ревізіями)	31,0
1782–1795 рр. (між IV й V ревізіями)	40,1
1796–1815 рр. (між V і VII ревізіями)	90,0
1816–1835 рр. (між VII та VIII ревізіями)	18,5
1836–1850 рр. (між VIII й IX ревізіями)	12,5
1851–1858 рр. (між IX і X ревізіями)	6,5
Усього між III та X ревізіями	198,6

Таким чином, до Таврійської губернії приїхали близько 200 тис. переселенців. Переселення тривало й далі. За 1861–1886 рр. кількість населення збільшилася через приїзд переселенців на 156 012 осіб⁴⁶. Зрозуміло, що кількість переселенців, які переїхали жити саме на півострів, була меншою, аніж до губернії у цілому, але не на багато.

Як саме віддзеркалилася еміграція на заселеності сіл упродовж перших 10 років після Кримської війни можна побачити в табл.2⁴⁷.

Табл.2

Повіт	Кількість сіл, охоплених еміграцією	Кількість повністю покинутих сіл	Кількість сіл, частково покинутих мешканцями	Кількість сіл, зайнятих переселенцями	Кількість сіл, які залишилися незаселеними
Сімферопольський	146	18	128	18	–
Феодосійський	67	14	53	14	–
Євпаторійський	196	39	157	39	–
Перекопський	320	278	–	31	247
Ялтинський	100	–	–	–	–
Усього за 1856–1866 рр.	829	349	338	102	247

Вимушена еміграція кримських татар і переселенська політика російського уряду змінили етнічний склад Таврійської губернії. Чисельність росіян, українців та білорусів (які виступали під загальною назвою «росіян») на початок 1860-х рр. становила 370,5 тис. осіб, татарського населення – 100 тис., німців – 45,7 тис., болгар – 21,4 тис., євреїв – 14,3 тис., греків – 13,3 тис., вірмен – 6,3 тис., «естів» – 800, чехів – 600 осіб. Загальна чисельність населення сягала 573 тис.⁴⁸

Міграційним процесам сприяли високі, порівняно з іншими губерніями, зарплати, які виплачувалися працівникам у Таврійській губернії, щоб

⁴⁶ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.117.

⁴⁷ Куртиев Р. Крымские татары: этническая история и традиционная культура. – Симферополь, 1998. – С.70.

⁴⁸ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.254.

заохотити їх перебиратися до знелюдненого через еміграцію татар краю. Якщо порівняти середні річні та поденні ціни на робочу силу в 1870–1880-х рр. у Таврійській та в інших губерніях російської України, побачимо істотну різницю (див. табл.3)⁴⁹.

Табл.3

Губернія	Середня річна платня працівникові (руб.)		Ціни на робочу силу в 1880-х рр. (коп.)					
	у 1871–1880 рр.	у 1881–1891 рр.	Під час посіву			Під час жнив		
			Працівникові з упряжжю	Пішому працівнику	Працівниці	Працівникові з упряжжю	Пішому працівнику	Працівниці
Полтавська	67,7	60	108	32	23	135	61	40
Харківська	55	53	90	37	25	126	72	47
Чернігівська	45	50	91	36	24	103	53	37
Волинська	46	30	84	32	20	94	48	35
Київська	58	51	100	33	24	124	57	37
Подільська	60	44	105	33	23	142	61	45
Катерино-славська	73	84	107	38	24	170	100	57
Херсонська	75	80	115	37	27	177	100	65
Таврійська	81	104	145	53	39	200	220	68

Завдяки припливу значної кількості переселенців різних національностей населення півострова з часу ставало за своїм національним складом дедалі більш строкатим. Так, згідно з переписом 1897 р., на території Таврійської губернії мешкало 1 447 790 жителів, із них на Кримському півострові – 546 592. Тут було представлено 39 етнічних груп, з яких 13 визначалися як найбільші⁵⁰.

Табл.4

Етнос	Повіти та градоначальства							Усього по Криму	
	Єнаго-рійський	Перекопський	Сімферопольський	Феодосійський	Ялтинський	Керч-Єні-кальське градоначальство	Севастопольське градоначальство	Осіб	%
Українці	13 345	11 316	10 132	13 304	2024	7037	7545	64 703	11,8

⁴⁹ Складено за: *Бойко Я.В.* Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.167–168, 176.

⁵⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. – Т.XLI: Таврическая губерния. – С.V, 3, 94.

Закінчення табл.4

Росіяни	11 107	11 743	42 833	34 974	19 879	24 370	36 057	180 963	33,1
Татари	26 992	12 266	62 876	44 431	43 256	2563	1910	194 294	35,5
Німці	7588	11 718	5812	4909	329	294	940	31 590	5,8
Євреї	1576	1320	9254	2932	969	4429	3688	24 168	4,4
Болгари	6	11	1449	5840	15	59	70	7450	1,4
Греки	1015	229	2422	4630	3954	2015	2849	17 114	3,1
Поляки	202	147	1713	728	463	877	2799	6929	1,3
Білоруси	165	199	611	586	209	93	195	2058	0,4
Вірмени	472	617	3011	2417	624	709	467	8317	1,5
Молдо- вани	33	29	71	63	6	35	35	272	0,05
Естонці	406	832	621	5	76	103	133	2176	0,4
Турки	10	9	187	230	1084	46	221	1787	0,3
Інші	294	957	725	809	372	1068	546	4771	0,9
Усього	63 211	51 393	141 717	115 858	73 260	43 698	57 455	546 592	100

Розвиток міст Криму, що ставали адміністративними центрами або торговельними портами для забезпечення потреб армії та флоту, призвів до того, що більшість населення становили росіяни. Щодо кримських татар, то у цей час їх переважна частина мешкала в гірській місцевості – до 89%⁵¹.

Із кінця ХІХ ст. почалася нова хвиля еміграційного руху кримських татар. Їй передував закон від 1884 р. Тоді міністр державного майна М.Островський за згодою з міністерством внутрішніх справ заборонив відведення казенних земель у наділи кримським татарам через «недостатність казенних земель і необхідність їх для поселення російських безземельних селян»⁵². Прийняття подібного закону призвело до зростання на півострові кількості безземельних кримських татар.

Наприкінці ХІХ ст. 77,8% селян Таврійської губернії були малоземельними (з наділами 10 і менше десятин). Значна кількість землі зосереджувалася в руках великих власників: тим, хто мав ділянки понад 100 дес. (11,5% господарств) належало майже 90% усієї землі⁵³. Окремі маєтки займали величезні площі. Так, у Таврійській губернії поміщикам Фальц-Фейнам належало 200 тис. дес., графові Мордвинову – 60 тис., Попову – 80 тис., Васаллу – 60 тис., Дурново – 50 тис. дес.⁵⁴

⁵¹ Боечко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С.88.

⁵² Цит. за: Блюменфельд Г.Ф. Крымско-татарское землевладение (историко-юридический очерк). – С.108–109.

⁵³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 2008. – С.16.

⁵⁴ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965. – С.36.

Згідно із сільськогосподарським переписом селянських господарств 1916–1917 рр., на півострові налічувалося 69 625 господарств, з яких 40% були безземельними⁵⁵. Краща ситуація із землею склалася в німецьких колоністів, серед яких зовсім не було таких, що не мали наділів, а найгірше – у татар, серед яких 65% були безземельними⁵⁶. У 1884 р. безземельних татар на Криму налічувалося 45%. Тобто менш ніж за 30 років кількість безземельних кримсько-татарських селян на півострові збільшилася на 20 пунктів⁵⁷.

Слід зупинитися ще на одному моменті: яким був майновий склад селянства півострова. У цьому питанні єдиного критерію не існувало. Так, у Перекопському та Євпаторійському повітах до бідноти відносили тих, хто не сів або засівав менше 10 дес., до середняків – тих, хто засівав від 10 до 25 дес., до заможних – понад 25 дес. У Сімферопольському, Феодосійському, Ялтинському повітах до першої групи відносили тих, хто не сів або сів до 5 дес., до другої – з посівом 10 дес., до третьої – понад 10 дес.⁵⁸ У горах і передгірних районах півострова переважала кримськотатарська біднота, центральну частину населяли російські й українські селяни-середняки, а ближче до півночі зростав вплив німецьких колоній, які трималися на найманій праці та вже переходили до інтенсивного землеробства.

Така ситуація сприяла значному поширенню на півострові оренди землі, причому малоземельні селяни як самі брали ділянки під оренду, так і здавали їх, ідучи на заробітки. Наприкінці XIX ст. в Таврійській губернії в оренду здавалося 29% селянської землі⁵⁹, тобто кожного року понад 25 тис. дес., із них велика частина – на умовах скопщини (один із видів натуральної оренди). Скопщички селилися на землі власника й були зобов'язані віддавати йому десяту частину врожаю (звідси ще одна назва – «десятинщички»), а власник зобов'язувався забезпечити селян насінням. Із плином часу віддавати як плату за землю нерідко доводилося до половини врожаю. Це підсилювало й без того високий ступінь розшарування селян. Так, один із великих землевласників Таврійської губернії писав, що в 1890-х рр. скопщина «збільшилася з двох копиць, які раніше отримував власник землі від кожного десятка, до чотирьох і навіть п'яти»⁶⁰. Офіційна записка, датована 1884 р., так описувала становище кримських татар:

«Татари особливо звертають на себе увагу через власну бідність: не маючи ані власної, ані надільної землі, їх витісняють нові власники, які приходять, та громади нових переселенців, німців і росіян. Вони не знають, де їм доведеться мешкати, а тому селяться на землях першого, хто надає їм дозвіл на їх поселення, підлягають усім його непомірним вимогам, відробляючи за цей клаптик землі повинності натурою та грошима, і мешкають у будинках, що не відповідають жодним нормам гігієни»⁶¹.

⁵⁵ Волошинов Л. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – Симферополь, 1960. – С.15–16.

⁵⁶ Южные ведомости. – 1917. – 6 июля.

⁵⁷ Блюменфельд Г.Ф. Крымско-татарское землевладение... – С.102.

⁵⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Кримська обл. – К., 1974. – С.26.

⁵⁹ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – С.57.

⁶⁰ Див.: Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.137.

⁶¹ Блюменфельд Г.Ф. Крымско-татарское землевладение... – С.105.

Чималу площу займали казенні та удільні володіння, а також вакуфні⁶² землі. Утім із другої половини ХІХ ст. останні активно привласнювалися казначейством і роздавалися приватним особам. Для цього уряд використовував так звану Вакуфну комісію, створену 1885 р., котра мала право використовувати землю на власний розсуд. Якщо під час приєднання Криму до Російської імперії вакуфних земель було до 300 тис. дес., то в 1917 р. їх залишилося 83 тис.⁶³

Одночасно з наступом на вакуфи уряд чинив тиск на мусульманське духовництво. У 1876 р. міністр внутрішніх справ А.Тимашев остаточно заборонив видавати паспорти татарам, котрі збиралися їхати на щорічний гадж до Мекки. Наказувалося відхиляти всі прохання щодо паспортів, «під яким би приводом їх не вимагали»⁶⁴.

Водночас уряд розпочав наступну фазу репресій щодо кримських татар. У місцевій пресі посилювалася агресивна пропаганда проти них, яка підтримувалася місцевим населенням. Татар виганяли з німецьких «економій», із маєтків російських поміщиків. Також посилилась експлуатація тих, хто зміг зберегти власні місця: тепер кримські татари платили вже не 1/15 частину врожаю, а 1/10. Часто переселенці нападали на татар, які мешкали на родючих землях, і виганяли їх звідти. Доходило до того, що вони плондрували татарські поховання, а могильні плити використовували в господарстві.

1 січня 1874 р. було видано наказ, згідно з яким татари повинні були йти до армії. І тут перед ними постало чимало різноманітних проблем, адже тепер вони повинні були б їсти заборонену шариатом конину, не мали б змоги виконувати пости й молитися згідно за законами ісламу. Окрім того, передбачалося розміщувати татар не разом, а розпорошувати їх по полках, де вони, ясна річ, піддавалися б утискам та знущанням.

Навесні 1874 р. губернська канцелярія розглядала численні прохання щодо отримання паспортів для виїзду. Багато кримських татар таємно покидали Батьківщину, навіть не намагаючись виправити паспорт, вирушаючи ногами за море на турецьких суднах з Євпаторії, Судака, Севастополя, Гурзуфа.

Посилився тиск держави й у релігійному питанні. Для управління мусульманським населенням півострова в 1871 р. було утворено Таврійське магометанське духовне зібрання. Воно мало виконувати державну перевірку богословської підготовки служителів віри, яких обирали місцеві мусульмани. Результати цієї перевірки відправляли до губернського управління, і лише після цього той, кого перевіряли, міг отримати дозвіл на служіння в мечеті. На півострові не будувалися нові мечеті, натомість зводилися нові православні церкви.

Російський уряд послідовно проводив політику зменшення кількості татарських шкіл. Найбільших утисків зазнали традиційні мектебе – приходські школи, в яких здобували загальну освіту кримськотатарські діти обох статей

⁶² Вакуф – пожертва, зроблена власником рухомого або нерухомого майна з релігійних спонукань на користь добродійної організації (див.: ДААРК. – Ф.Р-1000. – Оп.4. – Спр.19. – Арк.52 зв.).

⁶³ Там само. – Арк.54.

⁶⁴ Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. – С.30.

від 6 до 15 років. Якщо на початку XIX ст. на півострові було 1556 мектебе⁶⁵, то в 1890 р. – тільки 275⁶⁶. Рівень традиційної освіти був доволі скромним. Сучасник зазначав:

«Мектебе облаштовані погано. Бездумним запам'ятовуванням у них лише вбивають здібності дітей. Мектебе та їх облаштування не витримують жодної критики із санітарного погляду. Тут часто можна побачити навіть шестирічних дітей, які займаються майже цілий день, сидячи на підлозі в тісній, брудній і вогкій кімнаті»⁶⁷.

У 1915 р. директор народних училищ С.Маргаритов видав наказ закривати кримськотатарські школи, якщо в них починали викладати загальноосвітні предмети⁶⁸.

Такий стан справ призводив до того, що чимало кримських татар не знали російської мови й не мали змоги навчатися в гімназіях через їх важку програму. Краєзнавець Є.Марков красномовно описував, чим саме завершувалися подібні намагання татарських дітей: «Помучаться років два або три й уходять назад, адже не мають змоги вивчити всю масу латинської, слов'янської, німецької, французької та всіх гуманітарних і реальних наук, котрими по вінця наповнені наші гімназії»⁶⁹.

Добру освіту надавали медресе, які були одночасно духовними академіями, учительськими семінаріями й загальноосвітніми навчальними закладами, тож доволі сильно впливали на кримськотатарське суспільство. Так, наприклад, у бахчисарайському медресе Зінджерлі впродовж 10 років навчання опановували татарську, арабську мови й письмо, математику, етику, каліграфію, логіку, поетику, мусульманське право, богослов'я, зміст і тлумачення сун та Корану, російську мову⁷⁰. Проте для повноцінного функціонування медресе були потрібні дотації (на кожен заклад – по 7–8 тис. руб. щорічно). Держава такі суми надавати не могла, а вакуфна скарбниця їх не мала. Усе це призвело до того, що з часу загарбання Криму Російською імперією й до кінця XIX ст. кількість духівництва, яке здобуло вищу освіту, скоротилося майже у 7 разів – з 5 тис. до декількох сотень осіб⁷¹.

Свого піку хвиля переселення сягла на початку XX ст., коли стало відомо про створення так званої Протимусульманської ліги. Поширювалися чутки про те, що мета цієї організації – насильницьке переведення всіх мусульман у християнство. Цього разу уряд теж не робив спроб зупинити масову еміграцію. Навпаки, російська влада намагалася добитися того, щоб з півострова поїхало якнайбільше кримських татар. 6 жовтня 1902 р. було дано дозвіл на безперешкодний виїзд. Право вільно покинути Крим одержали всі бажаючі татари,

⁶⁵ Там же. – С.43.

⁶⁶ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. – Т.І. – Симферополь, 1951. – С.162.

⁶⁷ Цит. за: *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. – С.21.

⁶⁸ *Кричинский А.* Очерки русской политики на окраинах. – Ч.І. – С.52.

⁶⁹ *Марков Е.Л.* Очерки Крыма. – Санкт-Петербург, 1902. – С.305.

⁷⁰ *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. – С.433.

⁷¹ *Кричинский А.* Очерки русской политики на окраинах. – Ч.І. – С.43.

у тому числі й ті, хто підпадав під військову повинність. Цей наказ звільняв новоселів від кругової поруки, розширював пільги та надавав різну допомогу новим переселенцям на півострів (виділялися кошти на дорогу, ліки, продовольство, було знижено тариф на залізничний проїзд, надавалися позики на обзаведення господарством тощо)⁷².

Спочатку деякі місцеві чиновники намагалися запобігти наростанню еміграції, але невдовзі були зупинені відповідними розпорядженнями уряду. Так, у 1902 р. очільник Таврійської губернії В.Трепов писав:

«Уважаючи неможливим і навіть марним утримувати силоміць татар у підданстві російському та в межах імперії, я водночас визнавав би дуже бажаним придбання залишених ними земель у руки росіян. Для кращого здійснення цього було б конче необхідним, щоб Кримський банк оповістив через державне посередництво місцеве татарське населення про бажання своє купувати землі та при цьому оголосив свою ціну. Я переконаний, що цим буде зроблено дійсний крок до подальшої колонізації Криму»⁷³.

Слова підкріплювалися діями. Того ж року В.Трепов видав наказ, згідно з яким татарам, котрі емігрували до Османської імперії, заборонялося будь-коли повертатися на територію Росії⁷⁴. 2 червня 1910 р. цю заборону скасують, утім скористатися можливістю повернення змогла дуже мала частка від тих, хто вже виїхав⁷⁵. Чисельність кримських татар, які виїхали з Криму до Туреччини на початку ХХ ст., можна оцінити приблизно у 17 тис. осіб⁷⁶.

Із початком Першої світової війни в Російській імперії розгорнулися репресії, спрямовані винятково проти татар будь-якої соціальної належності. Свідок подій зазначає: «Це була нічим не прихована сегрегація – людей переслідували лише за національною ознакою»⁷⁷. Перш за все російський уряд розпочав систематичну депортацію татарського народу – «як неблагонадійного» – углиб імперії. А в тому, що татари – народ «неблагонадійний» як в уряді, так і на місцях ніхто не сумнівався. Так, наприклад, уповноважений кримських дворян Чернов у своєму листі до генерального прокурора Беклемішева, писав: «Кримські татари завжди готові до зради російському престолу»⁷⁸. Така політика невдовзі призвела до того, що вже в 1917 р. вони становили лише 36,6% сільського і 11,3% міського населення півострова⁷⁹.

За Першої світової війни загальна чисельність населення Криму внаслідок мобілізації зменшилася. За даними перепису 1917 р., у п'яти повітах

⁷² Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – начале XX в. ... – С.54.

⁷³ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.355.

⁷⁴ Золотарёв Д.Ю. Из истории эмиграции крымских татар в Турцию в начале XX в. // Проблемы политической истории Крыма. – Вып.1. – Симферополь, 1996. – С.9.

⁷⁵ ДААРК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.28533. – Арк.25.

⁷⁶ Золотарёв Д.Ю. Из истории эмиграции крымских татар в Турцию в начале XX в. – С.10.

⁷⁷ Фирдевс И. Влияние революции 1905 г. на национально-освободительное движение крымских татар // Революция в Крыму. – 1925. – №2 (6). – С.27.

⁷⁸ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.382.

⁷⁹ Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. – К., 1991. – С.33.

півострова проживало 807 903 особи (з них 54% – у 15 містах)⁸⁰. Більш детально національний склад ілюструє табл.5⁸¹.

Табл.5

Національність	Кількість (осіб)	%
Росіяни та українці	399 785	49,4
Татари й турки	216 968	25,8
Євреї і кримчаки	68 159	8,4
Німці	41 374	5,1
Греки	20 124	2,5
Вірмени	16 907	2,1
Болгари	13 220	1,6
Поляки	11 760	1,5
Караїми	8078	1,1
Інші	11 528	1,5

На 1917 р. населення Криму за національною ознакою в містах і селах півострова розподілялося наступним чином (під «росіянами» малися на увазі як власне росіяни, так і українці й білоруси)⁸²:

Табл.6

Національність	Мешкали в місті (%)	Мешкали на селі (%)
Росіяни й татари разом	71,7	72,5
Татари окремо	11,3	37,6
Євреї	14,5	–
Німці	1,4	9,6
Греки	4,7	2,4
Вірмени	2,7	0,9
Болгари	0,5	2,6

Якщо подивитися, як розподілялися різні національності по повітах Криму, то побачимо таку картину (тут так само під «росіянами» малися на увазі як власне росіяни, так і українці й білоруси)⁸³:

Табл.7

Повіт і градоначальство	Зі 100 мешканців обох статей			
	росіян	татар	німців	інших
Перекопський	45,3	23,5	22,8	8,4
Феодосійський	42,2	37,2	4,2	16,4

⁸⁰ Гарчев П.І., Кононенко Л.Т., Максименко М.М. Республіка Тавріда. – К., 1990. – С.6–7.

⁸¹ Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. – С.34.

⁸² Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917–1920 гг.). – Симферополь, 1927. – С.8.

⁸³ Там же. – С.8–9.

Закінчення табл.7

Євпаторійський	39	40,5	12	8,5
Сімферопольський	37	41,8	4,1	16,4
Ялтинський із градоначалъством	30	58,7	0,5	10,6
Керч-Єнікальське градоначалъство	72,1	–	–	27,9
Севастопольське градоначалъство	76,2	–	–	23,8

Щільність населення на півострові була відносно невеликою. На початок Першої світової війни вона становила 28 осіб на 1 кв. версту. Найбільші показники були в Ялтинському повіті, заселеному переважно татарами (98 осіб), а найменші – у степових Перекопському та Євпаторійському (відповідно 10 і 14) повітах. У 1917 р. ці цифри змінилися: загальна щільність населення півострова зросла до 36 осіб⁸⁴.

Таким чином, на початок 1917 р. Крим являв собою дуже своєрідну частину Російської імперії. Упродовж усього часу перебування півострова (як частини Таврійської губернії) у складі Росії кількісний склад його населення постійно змінювався за рахунок еміграції місцевої, корінної людності та через приїзд переселенців з інших місцевостей. Російська влада цілеспрямовано й неухильно провадила на півострові політику вигнання кримських татар. Можна визначити три великих еміграційних хвилі. Перша розпочалася з часу приєднання Криму до Російської імперії (1783–1800 рр.), друга тривала після закінчення Кримської війни в 1859–1870 рр., третя відбувалася наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і свого апогею досягла на рубежі століть.

Цілеспрямована політика російського уряду призвела до того, що менш ніж за півтора століття (1783–1917 рр.) кількість кримських татар на півострові істотно скоротилася. Із наявних тут наприкінці ХVІІІ ст. напередодні революції залишалася лише чверть – решта емігрували⁸⁵.

За даними барона Тотта – консула Франції при дворі хана Кирима Гірея, загальна кількість населення Кримського ханства в 1767 р. (тобто за 7 років до приєднання до Російської імперії) становила 4 млн осіб⁸⁶. Згідно з підрахунками історика Р.Куртієва, у 1778 р. приблизно 95% усіх мешканців півострова складали кримські татари⁸⁷. Якщо згадати, що за переписом 1897 р. на Криму мешкали 546 592 особи, то масштаб еміграції вражає.

Втрата татарами своєї державності супроводжувалася рядом суспільних потрясінь: війнами, вторгненням іноземних військ, міжусобною боротьбою, репресіями, розрухою. Усе це негативно позначилося на становищі кримсько-татарського населення. Найскромніші підрахунки показують, що за сто років

⁸⁴ Крым: Путеводитель. – Симферополь, 1914. – С.284.

⁸⁵ Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер... – С.6–7.

⁸⁶ Див.: *Озенбашлы А.* Роль царского правительства в эмиграции крымских татар. – С.69–70.

⁸⁷ *Куртиев Р.* Крымские татары: этническая история и традиционная культура. – С.70.

(середина XIX – середина XX ст.) воно скоротилося в п'ятеро⁸⁸. Нині в Туреччині проживають близько 5 млн нащадків кримських татар⁸⁹. Саме там вони, емігруючи з півострова, знайшли свою другу Батьківщину...

⁸⁸ Возгрин В.Е. Империя и Крым – долгий путь к геноциду. – С.34.

⁸⁹ Чумак В. Україна і Крим: феномен на межі Європи і Сходу. – К., 1995. – С.25.

Russian authorities from the times of Catherine II till Nicholai II had implemented the tough, considered and long-term strategy of the expatriation of the Crimean native population from their historical Motherland. For almost century and a half at this area took the place three mass campaigns of the proscription of the Muslim inhabitants of the peninsula to the territory of the Ottoman Empire. The population size of the Crimean Tatars had decreased from the 4 billion before the Russian conquest of the Crimean Khanate to 200 thousand in the prerevolutionary times. The ethnic composition of the peninsula population had radically changed after this events.

Keywords: *Crimea, Crimean Tatars, Crimean Tatars emigration, imperial colonization of the Crimea.*

**ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕЛЕКТУАЛА ХІХ ст.
(МИКОЛА КОСТОМАРОВ)**

На прикладі постаті видатного українського вченого-гуманітарія і громадського діяча М.Костомарова висвітлюється узагальнений образ інтелектуала ХІХ ст. Основна увага приділяється ключовим подіям його біографії, які стали показовими для розуміння його походження, характеру, світогляду, соціокультурного оточення, громадянської позиції, стосунків із близькими, друзями, владою та їх впливу на творчу спадщину. До аналізу залучено джерела особового походження, сучасну історичну, історіографічну та художню літературу. Дано оцінку деяким дискусійним проблемам, що існують навколо образу М.Костомарова впродовж багатьох років. Актуалізуються підстави для створення інтелектуальної біографії вченого відповідно до вимог часу.

Ключові слова: *Костомаров, образ інтелектуала, міждисциплінарний підхід, наукові здобутки, дискусія, Україна, ювілей.*

Позаминуле століття ввійшло в історію України як доба піднесення інтелектуального життя, коли гуманітарна наука стала напрочуд актуальною, захопивши освічені верстви суспільства. Ту епоху цілком заслужено називають «золотим століттям історії» як науки, але ми розглядатимемо ХІХ ст. як «століття істориків» у світлі образу одного з найяскравіших представників цього інтелектуального ремесла. Поняття «образ інтелектуала», звичайно ж, не нове, воно вже давно введене в науковий обіг світової соціогуманітаристики, активно використовується в інтелектуальній історії з ХХ ст., визначаючи її біографічний аспект. Розглядаючи «біографію ідей» неможливо уникнути уявлень про її творця та соціокультурний контекст. А оскільки ХІХ ст. – це фонтан ідей, відповідно їх історію можна й потрібно репрезентувати через інтелектуальну біографію авторів, тобто шляхом поєднання двох дослідницьких перспектив – інтелектуальної та персональної історії. Обсяг нашої студії не дає можливості відтворити інтелектуальну біографію М.Костомарова. Предметом дослідження виступає узагальнений образ українського інтелектуала ХІХ ст., який може лягти в основу такої праці.

Декілька слів щодо терміна «інтелектуал». На думку І.Колесник, це науковець, який живе напруженим інтелектуальним життям, а також має чіткі переконання, здатен їх відстояти та довести, широко ерудований, суспільно активний тощо. Його характерними ознаками є стиль мислення, мовний код, зовнішній вигляд, манера спілкування, оточення й т. д. Погоджуємося, що «справжній інтелектуал має свою особливу життєву і професійну мотивацію та волю протистояти колективним упередженням та ілюзіям, сам виступає творцем соціальної міфології у вигляді політичних ідеологій, наукових програм,

* Гончар Ольга Трохимівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: honchar_o_t@ukr.net

культурних проектів, правових норм, моральних стандартів»¹. Саме таким був М.Костомаров, а його образ є досить виразним на українському інтелектуальному горизонті. Але перед тим, як перейти до узагальнення його феномену, ще декілька слів про поняття «образ інтелектуала». Опрацювавши чимало літератури, де розглядається поняття образу, ми визначаємо його як суб'єктивну реконструкцію багатомірного портрета діяча, створену на основі багаторічних студій щодо його творчої спадщини, середовища й умов, в яких вона з'явилася на світ. Найважливішу роль у реконструкції образу вченого відіграє аналіз величезної кількості різноманітних джерел або «історичних слідів», в яких застигли окремі факти життєдіяльності досліджуваної особи. Ми не переслідуюмо мети створити щось екзотичне, навпаки – прагнемо поглянути на давно відомі речі свіжим поглядом, адже М.Костомаров і через 200 років після народження залишається неосягненим, а його спадщина переживає нову хвилю переосмислення.

Постать цього діяча викликає інтерес широкої громадськості, починаючи з 1840-х рр. і донині. Костомаровознавство – популярний напрям історіографічних досліджень не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Воно нараховує тисячі праць міждисциплінарного та інтердисциплінарного характеру, однак українське костомаровознавство все ще перебуває на стадії накопичення матеріалу, і це нас підштовхує до активізації певних дій. Беручи до уваги місце М.Костомарова в розвитку науки, його вплив на формування національної свідомості, боротьбу за право українського народу посісти власне місце у загальносвітовому культурно-історичному процесі, вітчизняне костомаровознавство мало б давно узагальнити й належно оцінити спадщину вченого, виробити власні методологічні підходи й цим популяризувати ім'я діяча у суспільстві. Однак ми спостерігаємо хвилеподібне підвищення інтересу до постаті М.Костомарова, яке нам ще досі не дало його повноцінного інтелектуального портрету.

Біографія М.Костомарова, подібно атракціону «американські гірки», мала декілька крутих злетів і не менш карколомних падінь. Вона варта багатьох романів і повістей, але досі стала сюжетом лише одного художнього твору, де йдеться про кохання до Аліни Кругельської. Це – повість В.Домонтовича «Аліна й Костомаров»², до якої ми ще повернемося.

Отже коротко про ключові біографічні сторінки М.Костомарова. Він народився 16/17 травня 1817 р. в українсько-російській родині (у автобіографії вчений вказує дату 4 (16), а за нещодавно оприлюдненим свідоцтвом про народження – 5 (17) травня). Батько – Іван Костомаров, російський поміщик із козацьким корінням, мати – українка-кріпачка Тетяна Мильникова, місце народження – слобода Юрасівка на Воронежчині. Із дитинства майбутній учений перебував у двокультурному просторі українсько-російського порубіжжя, йому однаково добре були знайомі українці та росіяни. Батько за характером був дуже неоднозначним, тому оточення здебільшого його побоювалося,

¹ Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.174.

² Домонтович В. Аліна й Костомаров / Упор. І.Нагорної. – Рівне, 2013. – 165 с.

а кріпаки – ненавиділи. Свого сина І.Костомаров обожнював, приділяв йому багато вільного часу, але звільняти все ж не поспішав. Він мав добру бібліотеку та привчав Миколу до світової класики, про що той неодноразово пізніше згадував у своїх спогадах про дитинство. Це і стало визначним фактором для долі майбутнього вченого. Від малих років читання захопило його, розвинуло пам'ять і згодом дало можливість стати тим, ким він навіть і не мріяв.

Окрім читання у хлопця була ще одна пристрасть – спілкування з простим народом. Глибоко в душу запав йому селянський спів та усна творчість, які, у поєднанні з квітучою природою, мали потужний вплив на нього до останніх днів життя. У старості хворий М.Костомаров у теплу пору року з радістю перебирався з похмурого Санкт-Петербурга на українські терени, а саме у с. Дідівці на Чернігівщині (тоді Полтавської губернії) до маєтку своєї дружини Аліни Леонтіївни. Тільки милі серцю українські краєвиди та спілкування з місцевим населенням дарували йому додаткові сили й, долаючи фізичний біль, він із натхненням продовжував працювати на науковій ниві.

Від 1828 р., після трагічної смерті батька, який загинув від рук своїх же кріпаків, єдиною опорою малого Миколи стала матір. Вона підтримувала свого сина в усіх починаннях, переживши злети й падіння його долі. Помітивши у нього талант до науки, Т.Костомарова всіляко сприяла високому рівню Миколиної освіти. Із великими матеріальними труднощами він закінчив спочатку Воронежську гімназію, а згодом і Харківський університет. Саме цей навчальний заклад став колицкою Костомарова-вченого – у його стінах він потрапив до кола українських романтиків, захопився пізнанням минувшини, здобув перший досвід літературної діяльності та наукових студій. Соціокультурне оточення М.Костомарова у Харкові – це П.Гулак-Артемівський, А.Метлинський, П.Сокальський, І.Срезневський – імена, що не потребують додаткових коментарів. Вони вивчали мови, читали світову літературу в оригіналах і були сповнені ідеями європейського романтизму.

Після закінчення університетського курсу М.Костомаров випробував себе військовою службою, ставши юнкером у Кінбурнзькому слобідському полку. Це обумовлювалося бажанням молодого чоловіка пізнати людей різних співтовариств, у тому числі військовиків³. Але служба відразу не заладилася, натомість в Острогозьку, де стояв полк, був архів повітового суду, що містив козацькі документи від часів заснування міста, тобто з XVII ст. Захопившись вивченням архівних справ, М.Костомаров підготував першу наукову працю – «Опис Острогозького слобідського полку», яка стала поворотною в долі її автора (студію опублікувати не вдалося, оскільки рукопис було вилучено під час обшуку у справі Кирило-Мefeldіївського товариства, а згодом його так і не повернули). Далі з'явилися плани про написання «Історії Слобідської України», тож минувшина стала улюбленою справою всього життя.

Шлях М.Костомарова у серйозну науку супроводжувався вивченням української мови, яка була йому знайома, але у процесі наукового пошуку виявилось, що цього замало, тому він заходився її вдосконалювати. Молодого

³ Костомаров Н.И. Автобиография. К 190-летию со дня рождения. – К., 2007. – С.36.

дослідника хвилювало питання: чому історія будь-якої країни висвітлюється винятково у світлі діяльності визначних державних осіб, натомість простого народу начебто й не існує? Де ж його місце в історії? Найкращим пам'ятником народної минувшини М.Костомаров уважав усну творчість. Перебуваючи на українських теренах, він узявся за пізнання історичних пісень, а без ґрунтовних мовних навичок тут не обійтись. Уроки лінгвістики проходили під керівництвом знаного філолога-славіста І.Срезневського, зв'язок з яким М.Костомаров довгі роки підтримував через листування. Саме І.Срезневський оцінював початкові літературні спроби вченого, критикував і редагував їх. Перші літературні вправи завершилися написанням збірки «Українські балади» та історичної драми «Сава Чалий». Вони не були ідеальними, критикувалися друзями, але бажання продовжувати справу в М.Костомарова лише посилювалося. Подорожуючи з Харкова до рідної Юрасівки, він зупинявся у селах, вивчав народний побут, звичаї, збирав пам'ятки. Тоді його вразило негати́вне ставлення більшості росіян та навіть знатних українців до «мужицької мови»: «Таке відношення до народу і його мови мені здавалося прини́женням людської гідності, і чим більше я зустрічав подібні виходки, тим сильніше прив'язувався до малоруської народності»⁴. Із відповідним настроєм М.Костомаров написав збірку віршів «Вітка» і паралельно вивчав літературу з історії України. Найбільше вразили його «Історія русів», «Запорозька старовина» І.Срезневського, «Історія Малої Росії» Д.Бантіша-Каменського. Назавжди закохавшись в Україну, М.Костомаров так само палко полюбив мову її народу, користувався нею все життя, писав поетичні та прозові літературні твори, а в науково-історичних працях, епістолярії часто-густо послуговувався дуже влучними українськими фразеологізмами, які назавжди залишилися його стильовою родзинкою. Доречно зауважити, що професіоналізм цієї унікальної людини зростав у надзвичайно широкому діапазоні: вивчення одночасно декількох мов (української, німецької, французької), читання різноманітної літератури в оригіналах, етнографічні пошуки, літературні спроби, збір історичних документів. Усе це відбувалося в колі однодумців переважно українського походження. На початку 1840-х рр. М.Костомаров познайомився й дуже швидко зблизився з Г.Квіткою-Основ'яненком, який назавжди залишив у його пам'яті найтепліші спогади, оскільки дав можливість долучитися до найкращих зразків української літератури. Тоді Микола Іванович остаточно зрозумів, що така прекрасна мова відображає велич свого народу і варта подальшого розвитку всупереч усім суспільним міфам.

Далі М.Костомаров узявся за магістерську дисертацію про «унію у Західній Русі». Основними джерелами були історичні пісні, перекази та архівні документи. Навесні 1842 р. праця була готова до захисту, але спричинила перший справжній скандал навколо її автора та його репутації. Учений аргументовано доводив, що унія мала чимало негати́вних моментів – неналежна поведінка духівництва, великі церковні побори з боку константинопольського патріарха й т. д., що зрештою завдало православ'ю великої шкоди та породило опозицію

⁴ Там же. – С.42.

в особі Петра Могили. Викриття «внутрішньої кухні» церкви нікого не залишило байдужим – Синод, міністр народної освіти та й ряд професорів дуже гостро виступили проти ідей М.Костомарова. Як наслідок, напередодні захист скасували, а саму дисертацію вилучили і знищили майже весь наклад, натомість дозволили писати наукову працю на іншу тему. Такий розвиток подій міг назавжди збити вченого з обраної стежини, але не у цьому випадку. У вкрай короткий термін (менше року) М.Костомаров підготував другу кваліфікаційну студію⁵, котру успішно захистив у Харкові на початку 1844 р. Як бачимо, труднощі не лякали його, але лише загартовували й підштовхували до нових звершень.

Із 1843 р. М.Костомаров почав серйозно цікавитися постаттю Богдана Хмельницького, вирішивши написати студію, що згодом стане ключовою у його науковій спадщині. Праця витримає чотири видання (1857, 1859, 1870, 1884 рр.), прославить свого автора й одночасно спричинить безліч дискусій. Так вплинути на розвиток історичної науки вдавалося далеко небагатьом ученим, натомість М.Костомаров завдяки таланту, невтомному бажанню пізнати історичну правду про український народ та донести її до широкого кола читачів зумів досягти своєї мети.

У біографії вченого була й педагогічна діяльність у Рівненській, 1-й Київській гімназіях та у зразковому пансіоні для дівчат Де Мельян – тут він викладав російську історію, а останній заклад став місцем зародження єдиного на все життя кохання. Як ми згадували вище, цей період у своїй повісті описав В.Домонтович. Твір допомагає реконструювати портрет ученого тих часів, відчуті глибокі душевні переживання героїв. Автор докладно опрацював історичні документи, переважно мемуари й листування.

Отже в очах своїх вихованок новий учитель – М.Костомаров – виглядав доволі кумедно: середнього зросту, кремезної статури, у віцмундирі, що їх носили всі тодішні педагоги, у широких рукавичках та величезних чоботях. Неслухняне волосся постійно вибивалося з-під капелюха, а рухи були невправними. Для тієї пори, коли в моді був дендизм, М.Костомаров як на свої 28 років виглядав зовсім несучасно. Незграбна хода, обличчя, укрите слідами від віспи, короткозорість, «спазматична гримаса на обличчі та гротескність убрання й манер, – таке було загальне вражіння од Костомарова, його чудернацтв, чудних вчинків і всіх його дивовижних рухів»⁶. Але за всім цим приховувалася витончена душа романтика, яку Аліна Крагельська розгледіла не на уроках, а після несподіваної зустрічі в Одесі, ближче познайомившись зі вчителем. Його вміння володіти словом і знаходити підхід до співрозмовника, до того ще й проникливий розум назавжди зачарували молоду панянку. Романтичні почуття виникли на ґрунті спільної любові до поезії й музики, якою жила 16-річна Аліна і яку тонко відчував М.Костомаров. З одного боку, для того часу це міг бути цілком звичайний випадок, коли поєдналися душі двох романтичних молодих осіб, але доля приготувала їм неабиякі випробування, що тривали

⁵ Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии. – Х., 1843. – 214 с.

⁶ Домонтович В. Аліна й Костомаров. – С.5.

довгих три десятиліття. Отже з осені 1846 р. М.Костомаров почав часто відвідувати будинок Крагельських, а далі події розвивалися стрімко, і вже в березні 1847 р. Микола й Аліна готувалися до церковного шлюбу. Однак їм не судилося бути щасливими, адже на заваді стала справа Кирило-Мефодіївського товариства.

Період палкого кохання у житті вченого збігся з натхненною професорською діяльністю в київському Університеті св. Володимира та участю у слов'янському товаристві. Потрапивши в україноцентричне, романтично налаштоване творче київське оточення (М.Максимович, П.Куліш, В.Білозерський, М.Гулак, О.Маркович і, нарешті, Т.Шевченко), М.Костомарова охопило палке бажання боротися за долю народу, яке він і реалізував у Кирило-Мефодіївському товаристві, що об'єднало молодих людей у переважній більшості з абсолютно неполітичними амбіціями, котрі лише мріяли про постколоніальне майбутнє слов'янства, були сповнені животворчим месіанізмом, добре знайомі з європейським рухом, його представниками та літературою, прагнули служити своїм ідеалам інтелектуально. Авторські лекції М.Костомарова з історії орієнтувалися на студентську аудиторію тих часів, коли київське повітря було насичене романтичними ідеями оновлення суспільства, відродження українських історичних традицій волелюбності, справедливості, рівноправного розвитку у сім'ї слов'янських народів. М.Костомаров відчув ці настрої й, переосмисливши європейський досвід, створив ідеалістичний проєкт нової України, відобразивши його в документах Кирило-Мефодіївського товариства. І попри те, що він не міг стати практичним керівництвом до дії в умовах самодержавної Росії, лише спроба створити щось подібне була подвигом і свідчила, що вченого пригнічували думки про жалюгідне становище українського народу. Тому він і задумувався над шляхами звільнення всіх «слов'янських племен», які, об'єднавшись в єдину сім'ю, матимуть рівні громадянські права, серед яких найголовніше – вільний вибір майбутнього, розвиток культури й мови.

У числі односторонніх М.Костомарова були П.Куліш, М.Гулак, В.Білозерський, Т.Шевченко, О.Маркович та інші, кожен з яких по-своєму вплинув на долю України, але однозначно негативно ставився до цілеспрямованих дій влади щодо асиміляції українства у загальноросійський простір на правах меншопартійного соціуму. Для влади саме існування ідеї руйнування імперії вже було страшним злочином і «державною зрадою», а тим більше, коли цим захоплювалася переважно молодь, що мала стати опорою царату в реалізації проєкту загальноросійської нації. Тому покарання кирило-мефодіївців було жорстким, особливо Т.Шевченка та М.Костомарова. Їх заарештували за два дні до весілля останнього, де Т.Шевченко мав бути свідком нареченого. У помешканнях провели обшуки, знайшли рукописи програмних документів, антиімперських поезій Кобзаря, багато іншої літератури, призначеної для розповсюдження серед молоді. Це стало достатньою підставою для звинувачення. Суть уявного «братства» дуже вдало описав В.Домонтович:

«Костомаров і його друзі були романтики й тому мислили символами, метафорами й гіперболами, отже, мислили розпливчато й невиразно. Що невиразніш уявлялась їм ідея слов'янської взаємності й українського визволення, то сміливіше утворювалися гадки й пляни, то можливіше здавалось усе те, що повинно було стрінати тисячу перешкод для свого здійснення. Було не зовсім ясно, що треба робити і як треба робити, але після всіх розмов, що затягалися до глибокої ночі, коли перед світанком вони розходились по домах, на серці в кожного лишалося почуття звільнення й утіхи. Усе здавалось близьким і досяжним!»⁷.

Слідство тривало понад рік. Весь цей час арештанти перебували в Петропавлівській фортеці, а М.Костомаров від численних допитів ледве не збожеволів. Важкий психологічний стан та умови тюремного утримання згодом стали причиною остаточної втрати й без того слабкого фізичного здоров'я, яке М.Костомаров мав від дитинства.

Трагедія для молодого вченого полягала ще й у тому, що крім зламаної кар'єри він втратив надію на щасливе сімейне життя. Такий удар долі став для нього важким випробуванням. З одного боку, він мріяв про справжній шлюб за всіма церковними канонами, а з іншого – перебував у такому психологічному стані, коли кохання до А.Крагельської набувало сакрального змісту й не уявлялося без зречення. Це можна пояснити тим, що М.Костомаров тоді ще повністю перебував під владою романтизму, а у засланні він дедалі більше заглиблювався у читання світової філософської літератури. Його психіка була на межі, а у цей час наречена самовіддано виборювала дозвіл на приїзд майбутнього чоловіка до Києва задля вінчання. Наприкінці 1850 р. А.Крагельська дізналася, що Миколі Івановичу дозволили виїхати з Саратова до Києва, однак він не поспішав повідомити про це. М.Костомаров вирішив відмовитися від шлюбу, оскільки вважав себе негідною кандидатурою для Аліни. Розрив із коханим А.Крагельська переживала важко, серйозно захворівши. У пригніченому стані вона дала згоду на шлюб із прилуцьким поміщиком М.Киселем. Це сталося 1851 р. У В.Домонтовича знаходимо коментарі, просякнуті звинуваченнями вченого в нерішучості, неоднозначному розумінні природи кохання та бажанні звільнитися від шлюбу як від тягаря відповідальності. Однак ми схилиємося до думки, що попри романтичні уявлення про «безтілесний шлюб» і «невідворотність страждань», М.Костомаров керувався відчуттям своєї нікчемності як вигнанця, арештанта, котрий став частиною «світу темряви» й, відповідно, не мав права кидати тінь на репутацію юної дівчини з поважної родини. Він добре усвідомлював, під яким тиском перебувала Аліна з боку матері, і тому вирішив не ставити її перед вибором та підкоритися долі.

Значно правдивіше, на нашу думку, відобразив ситуацію автор художнього твору про М.Гулака – Р.Іванчук⁸. Він без упереджень стосовно внутрішнього світу романтиків говорить про поведінку М.Костомарова у цей період. Письменник майстерно передає переживання історика під час арешту,

⁷ Домонтович В. Аліна й Костомаров. – С.64.

⁸ Іванчук Р. Четвертий вимір. Шрами на скалі. – Х., 2006. – 447 с.

усвідомлення того, що він захопився політичними ідеями, не подумавши про можливі наслідки. Також яскраво відображено роль так званих «друзів-малоросів», наприклад М.Юзефовича, якому необачно довірився М.Костомаров напередодні арешту, віддавши рукопис «Книг буття українського народу». Також цілком реальною є думка, вкладена у уста вченого, про роль М.Гулака й Т.Шевченка в ідейному наповненні твору⁹. Дуже слушною видається твердження стосовно звинувачень М.Костомарова у свідченнях проти М.Гулака: «Ніколи двоє людей не трактують одну й ту саму річ однаково, та й одна людина дивиться на неї по-різному в різний час»¹⁰. У цьому творі ми знаходимо роздуми автора, і розуміємо, що Р.Іваничук передовсім керувався великою кількістю мемуарної літератури, тому його бачення дуже близьке до історичної правди. Наприклад, М.Костомаров у романі говорить: «Хай ніхто не квапиться кинути у мене каменем. Мій страх ніколи не був тваринним: я завжди зважував, яку користь принесу людям, оберігши себе від зайвого ризику»¹¹. Ці слова характеризують його як людину, котра мріяла не про славу, а про реальну допомогу знедоленому люду, почувавши себе його частиною, адже насправді він був незаконнонародженим сином поміщика та кріпачки.

Ще один момент не беруть до уваги критики. М.Костомаров був творчою людиною зі вразливою психікою. Потрапивши у в'язницю як особливо небезпечний злочинець, він зазнав важкої травми через нескінченні допити, тому не витримав і захворів. Після тривалого лікування (що підтверджується документально висновками незалежного лікаря¹²), прийшовши до тями, він змінив свої показання, причому не збирався скидати «провину» на інших, а лише трактував діяльність товариства як науково-освітнього об'єднання, а зміст вилученої літератури – як молодече захоплення європейськими ідеями. Це – не зрада, а звичайнісінький інстинкт самозбереження, коли головною метою стало уникнення смертного вироку, що реально загрожував «політичному у в'язневі».

Також імпонує опис любовних переживань М.Костомарова, що супроводжували його від моменту арешту аж до зустрічі з коханою через багато років. В одному з листів до Аліни він писав: «Я не злочинець, кохана, і любов до тебе завжди житиме у моєму серці»¹³. Промовистим є той факт, що свою відому історичну драму «Кремуцій Корд», герой якої дуже схожий на самого автора, він присвятив «незабутній А.Л.К. на пам'ять. 14 червня 1847 р.». Це – дата останнього побачення з А.Крагельською. Твір написано 1849 р., а через заборону на наукову діяльність він був опублікований лише 1862 р.¹⁴

Насправді, попри будь-які заборони, М.Костомаров не зміг припинити наукових пошуків. Коли пристрасті вляглися, і він змирився зі своєю долею, бажання продовжувати улюблене заняття повернулося. Воно стало його єдиною втіхою під час десятирічного заслання до Саратова. Обійнявши

⁹ Там само. – С.93.

¹⁰ Там само. – С.32.

¹¹ Там само. – С.152.

¹² Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упор. І.І.Глизь, М.І.Бутич, О.О.Франко. – Т.1. – К., 1990. – С.294.

¹³ Іваничук Р. Четвертий вимір... – С.99.

¹⁴ Костомаров Н.И. Кремуций Корд. – Санкт-Петербург, 1862. – 80 с.

посаду перекладача в губернському правлінні, він був не особливо обтяжений обов'язками, однак мав доступ до архіву, де зберігалися цікаві історичні документи про розкольників. Утім ключовий його інтерес був пов'язаний із періодом Б.Хмельницького. Тоді він збирав джерела для написання праці про гетьмана, продовжував вивчати козацькі сторінки історії. Найбільше у цьому йому сприяло приватне листування, благо, що таке право він мав. Наприклад, через свого знайомого графа Свідзинського М.Костомаров дістав латинські й польські джерела¹⁵. Також листувався з О.Бодянським, отримавши від нього деякі документи¹⁶. У доволі короткий термін історик підготував чорновий варіант праці про Б.Хмельницького.

Незважаючи на статус політичного засланця, у Саратові М.Костомаров перебував у цікавому для нього середовищі, продовжуючи професійно зростати. Він познайомився з рядом неординарних осіб, таких, як А.Пасхалова, Д.Мордовець, М.Чернишевський і багато інших. Ці люди відрізнялися інтелектом, стійким інтересом до широкого спектру наук, мали власні політичні переконання, а отже допомагали вченому забути про своє становище та займатися саморозвитком. М.Костомаров багато читав, вивчав мови, цікавився природничими дисциплінами, зокрема астрономією, здійснював етнографічні поїздки по Саратовській губернії, а потім обмінювався враженнями з новими друзями. Справжню атмосферу тих часів, приємні враження від спілкування відображено у спогадах самого М.Костомарова, Д.Мордовця та ін. Напрацьовані вченим матеріали лягли в основу багатьох українознавчих творів, що вийшли друком після повернення із заслання. Усі вони пережили століття, ставши класикою української історіографії. Крім того, М.Костомаров вплинув і на формування історичних поглядів Д.Мордовця, зокрема підштовхнув до вивчення українських слобід Поволжя, а згодом сприяв публікації результатів дослідження у Санкт-Петербурзі. Також у спільному доробку дослідників – збірник української літератури, де твори М.Костомарова було опубліковано під псевдонімом Ієремії Галки¹⁷. Загалом дружба цих діячів тривала тридцять сім років¹⁸. Надзвичайно цінні спогади Д.Мордовця, які він сам називав «живими історичними джерелами». Вони містять чимало цікавих епізодів із життя великого українського вченого, насичені епістолярними уривками, діалогами й допомагають чітко уявити, якою особистістю насправді був М.Костомаров. Крім того, Д.Мордовець створив художній образ друга, написавши роман про нього¹⁹. Цей твір найкраще висвітлює саме саратовський період життя М.Костомарова.

На перший погляд, заслання «політичного злочинця» пройшло в полегшому варіанті (звичайно, якщо порівнювати з шибенницею, що загрожувала йому на початку), однак для волелюбної творчої душі М.Костомарова це все

¹⁵ Костомаров Н.И. Автобиография... – С.100.

¹⁶ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – К., 2017. – С.216.

¹⁷ Малорусский литературный сборник / Изд. Д.Мордовцев. – Саратов, 1859. – 376 с.

¹⁸ Мордовцев Д.Л. Исторические поминки по Н.И.Костомарове // Русская старина. – 1885. – №6. – С.618–619.

¹⁹ Мордовець Д. Професор Ратмиров: роман-бувальщина / Пер. і перед. слово М.Уманця. – Л., 1889. – 64 с.

одно було важке випробування. Упродовж довгих восьми років мати вченого й він сам регулярно зверталися до влади з проханням про помилування та дозвіл на виїзд із Саратова, але безуспішно. Надто зухвалим і небезпечним для імперії був його вчинок. Про це свідчать документи²⁰. Однак Микола І не поспішав відпускати засланця, котрий потребував лікування морським кліматом.

Після смерті імператора навесні 1855 р. ситуація змінилася, і вже восени того ж року М.Костомарову було дозволено під наглядом виїхати у справах до столиці. Він майже відразу почав відвідувати бібліотеки, вивчав історичні джерела часів Б.Хмельницького, готуючи друковану працю, що й було зроблено вже навесні наступного року. Почалася тривала цензурна тяганина, яка супроводжувала «Богдана Хмельницького» впродовж усіх перевидань книги. Така ж доля чекала й на інші студії історика, що буквально «посипалися» на освічену громадськість.

Восени 1856 р., після коронації Олександра II й оприлюднення маніфесту про політичну амністію, вченого звільнили з-під нагляду, але залишили заборону «служити по вченій частині»²¹. Незважаючи на неповне помилування, М.Костомаров усе одно почувався, як на крилах – він міг знову натхненно працювати, а про викладацьку діяльність поки що не мріяв. Учений здійснив велику подорож Європою, відвідуючи історичні місця, надихаючись знайомством із цікавими людьми (наприклад, В.Ганкою), оглядаючи архітектурні пам'ятки, придивляючись до європейських звичаїв і побуту, відвідуючи місцеві бібліотеки тощо. Ця мандрівка закарбувалася в пам'яті, враженнями від неї сповнено автобіографію М.Костомарова²².

Повернувшись до Санкт-Петербурга, історик із приємністю помітив, що відбуваються зміни, а особливо його порадувалася звістка про підготовку селянської реформи. Мрії знову оповили романтика своїм мереживом. Він поїхав до Саратова, щоб відвідати матір, там дізнався про візит Т.Шевченка, узяв участь у діяльності місцевого комітету зі звільнення селян, написав «Бунт Стеньки Разіна», оглянув південь губернії, а згодом, у травні 1858 р., знову вирушив до Петербурга. Тут працював із небувалою продуктивністю, а одного разу вирушив на зустріч з Т.Шевченком. Цей епізод неодноразово описано в історичній і художній літературі, але в устах самого М.Костомарова він набуває особливих рис. Кобзар не впізнав колишнього братчика, і той нагадав йому слова про майбутню зустріч і життя в Петербурзі, але й це не допомогло Тарасові вгадати, хто перед ним. І лише коли Микола Іванович назвався, Т.Шевченко заплакав, довго обіймав і поцілував того²³. Відтоді вони часто зустрічалися, працюючи кожен на своїй ниві, але зі спільною думкою про український народ. Як колись у Києві, продовжували дискутувати на літературно-історичні теми під час знаменитих «вівторків» у М.Костомарова, що збирали значну частину інтелектуальної україноцентричної інтелігенції Петербурга. Однак, на думку історика, зберігали певну дистанцію у дружніх бесідах, коли йшлося про особисте життя. Для обох ця

²⁰ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т.1. – С.241–366.

²¹ Костомаров Н.И. Автобіографія... – С.116.

²² Там же. – С.117–136.

²³ Костомаров М.І. Споминки про Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка / І.О.Дзеверін (ред.), В.С.Бородін (упор. і прим.), В.С.Шубравський (передм.), М.М.Павлюк (упор. і прим.). – К., 1982. – С.145–147.

тема залишалася болючою. Про це ми докладно писали раніше²⁴. Попри те, що історик до кінця свого життя перебував під прицілом III відділення, він очолив ряди тих, хто захищав добре ім'я Тараса Шевченка після його смерті. Високо цінуючи Кобзареву музу й передбачаючи його майбутню славу, він уважав своїм обов'язком захистити та зберегти світлу пам'ять про побратима. Організація й участь у перепохованні тіла, проведення щорічних панахид, видання творів були для вченого справою честі.

Довгі роки М.Костомаров мріяв про повернення до Києва, де вперше закохався, де мав десятки друзів, де залишилася його безтурботна молодість і де його доля зробила такий різкий поворот. «Олександрівська відлига» знову нав'яла думки про повернення на українську землю. Однак влада вирішила залишити його у себе «під крилом», давши можливість продовжити наукову й педагогічну кар'єру.

Восени 1859 р. М.Костомаров отримав запрошення на кафедру російської історії від Петербурзького університету, де одноставно був обраний на посаду ординарного професора. Цьому передував злет наукової кар'єри, пов'язаний із виходом кількох визначних праць, насамперед історичної монографії «Богдан Хмельницький», яку спочатку було опубліковано на шпальтах часопису «Отечественные записки» (1857 р.)²⁵, а згодом з'явилося окреме видання²⁶. Історія народження цієї фундаментальної студії, що пройшла через усю творчу біографію її автора, дуже показова, оскільки вона поєднує суспільно-політичну ситуацію з дослідницькою лабораторією, соціокультурним оточенням і приватним життям²⁷.

Короткочасне викладання історії в Петербурзькому університеті було яскравою й водночас неспокійною сторінкою інтелектуального життєпису М.Костомарова. Потрапивши до кола прибічників офіційної історіографії, колишній в'язень Петропавлівської фортеці одразу й мимоволі став дуже помітною фігурою як серед викладацького складу, так і для студентської аудиторії. Його зовнішній вигляд, манера спілкування та, особливо, думки, висловлені з університетської кафедри – усе це привертало увагу. Одні захоплювалися й переймалися свіжими ідеями, інші – геть не сприймали, і лише одиниці наважувалися відкрито вступити в науковий двобій. Так сталося з корифеєм тодішньої російської історіографії – М.Погодіним. Погодившись у запалі на публічний диспут про походження Русі, М.Костомаров неодноразово до й після нього карав себе, однак відступати не збирався. Ця подія стала сенсацією для петербурзької громадськості, яка була дуже чутливою до нових віянь в історичній науці. Усі подробиці диспуту, включно з ілюстративним матеріалом, можна знайти в нашій монографії²⁸, тут ми наведемо лише декілька основних фактів, що відображають особистість М.Костомарова.

²⁴ Гончар О. Українська інтелектуальна еліта у соціокультурному просторі Російської імперії XIX ст. (на прикладі взаємин М.І.Костомарова і Т.Г.Шевченка) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т.1. – К., 2006. – С.367–376.

²⁵ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т.110. – Кн.1. – С.200–290; Кн.2. – С.515–575; Т.111. – Кн.3. – С.207–264; Кн.4. – С.529–574; Т.112. – Кн.5. – С.323–376; Кн.6. – С.377–424; Т.113. – Кн.7. – С.1–50; Кн.8. – С.315–358.

²⁶ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / 2-е изд., доп. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1859. – 459 с.

²⁷ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – С.205–227.

²⁸ Там само. – С.193–204, 258–259.

Практика проведення в університетських аудиторіях відкритих лекцій давно існувала у вищій освіті Російської імперії. Наукові дуелі були менш поширеними, і окреслена подія відразу викликала інтерес у публіки. Елементи шоу (продаж квитків, випуск афіш, оголошення в найпопулярніших періодичних виданнях), що передбачалися для збору коштів на користь незаможних студентів, спрацювали. Говорячи сучасною лексикою, це був вдалий маркетинговий хід. Напередодні вартість квитків зросла в десятки разів, адже кількість бажаючих побувати на диспуті значно перевищувала можливості університетської аудиторії. М.Костомаров і М.Погодін прибули в одному екіпажі, однак ажіотаж при вході був таким, що вони ледве змогли проштовхнутися. Посівши кожен свою кафедру, учені буквально з перших фраз викликали бурю емоцій у слухачів, особливо, коли вступив М.Костомаров. Будучи впевненим у своїй перемозі, М.Погодін зрештою був освистаний, а його опонента студенти винесли на руках, супроводжуючи палкими аплодисментами. Такого тріумфу не очікував ніхто, але слава про історика-новатора поширилася далеко за межі імперії. Дуже цікаві приватні моменти спілкування М.Костомарова й М.Погодіна висвітлює їхнє листування, але нас найбільше захоплює те, що переможця аніскільки не вразила «зіркова хвороба», навпаки – його нервувало відлуння цієї події, а висновком було небажання в подальшому виносити на суд громадськості наукові проблеми. До речі, М.Погодін пропонував компроміс М.Костомарову, але той не зрікся своїх ідей, однак до кінця життя зберіг повагу до старшого колеги.

Навесні 1862 р. М.Костомаров покинув університетську кафедру й завершив професорську діяльність загалом. Стався прикрий інцидент між викладачами та студентами, і у цьому випадку історик не підтримав жодну зі сторін. Знаючи свій запальний характер та уникаючи можливості бути втягнутим у черговий конфлікт, він подав у відставку. Звичайно, досвід 1840-х рр. дався взнаки, та й на М.Костомарова чекало безліч актуальних наукових і громадських справ.

На часі була громадівська діяльність, яка тривала з 1859 р. у Санкт-Петербурзі. Вона знову об'єднала українофілів в єдиному пориві поживавити розвиток літератури, мови, історичної науки та, звичайно, народної просвіти. На плечі М.Костомарова та його товаришів лягла справа, яку вони розпочали ще в 1840-х рр., але не змогли завершити. Це стосувалося рідномовної початкової освіти для народу, який звільнявся від кріпосницької залежності. Завдяки розгалуженій мережі громадівських осередків у багатьох куточках України з 1859 р. почали діяти недільні школи. Координувала їх Петербурзька громада. Недільні школи потребували постійної підтримки з боку інтелігенції, і вона взялася створювати програми, видавати підручники та популярну літературу для народу. М.Костомаров перебував в епіцентрі подій, займався всіма перерахованими напрямками, у тому числі взяв на себе відповідальність за створення благодійного фонду, що опікувався фінансуванням цієї нелегкої справи. Однак окрім опору несвідомої частини суспільства, особливо зросійщених «малоросів», імперська влада теж не стояла осторонь, поки що вона пильно приглядалася. Але справа швидко поширювалася на українських теренах, у пресі тривали дискусії й підігрівали занепокоєння влади, тому з 1862 р.

почалося закриття шкіл та арешти громадівців. Ситуація загострювалася, тому М.Костомаров і відійшов від професорства, усвідомлюючи, що може спровокувати аналогічні 1840-м рр. наслідки.

Учений дбав і про часопис «Основа» на всіх етапах його функціонування. Найперше, що бажав М.Костомаров, це сприяння народнопросвітницькій меті та науковій розробці української історії, літератури, мови. На початку все йшло успішно, однак 1862 р. члени редколегії не могли дійти згоди щодо тематики, нерідко дискусії були занадто палкими. Зрештою журнал закрили. На думку М.Костомарова, причиною стала невміла його організація. Про це він писав приватно, у листуванні з друзями. Як би там не було, часопис «Основа» залишив помітний слід у суспільно-політичному та культурному житті України²⁹.

Пов'язавши свою діяльність початку 1860-х рр. з українофільським рухом, М.Костомарова став об'єктом критики захисників непорушності імперії, а надто після виходу його відомої праці, присвяченої «двом народностям»³⁰. Важко переоцінити значення ідей автора для українства Російської імперії. Він уперше в історії довів, що українці – це окремий народ, який відрізняється від росіян ментально, етнографічно, культурно. Взаємне зближення може збагатити обох, але за умови автономного розвитку. Використавши наростання проблем із «польським питанням», історика звинуватили у зв'язках із «польською інтригою», тому він змушений був дискутувати зі своїми опонентами у пресі. Доречно згадати полеміку з М.Катковим. Усе це заважало М.Костомарову спокійно займатися важливими справами, насамперед науковими.

Улітку 1863 р. українське питання регламентувалося шляхом конкретних обмежувальних актів, першим з яких був таємний циркуляр міністра внутрішніх справ П.Валуєва. Про шкоду цього документа дуже багато написано. Ми виділимо позицію М.Костомарова. Він не міг промовчати, навіть попри неоднозначність свого становища. Під час приватної зустрічі вчений безуспішно намагався переконати П.Валуєва в неполітичності українофільського руху, який, маючи суто науково-просвітницькі завдання, не пов'язаний із польським «сепаратизмом». Наголосимо, що це був мужній крок, після якого в М.Костомарова був шанс знову опинитися за ґратами³¹. Згодом у лавах українофілів розпочалися чвари, оскільки існували різні думки з приводу методів діяльності в нових умовах. Учений і тут опинився в гарячій точці через долю благодійного фонду, яким він опікувався. Він наполягав на замороженні коштів до кращих часів і відкидав будь-які спроби обнулити рахунок. На піку конфлікту він вирішив відійти в бік, щоб зосередитися на історичних студіях, але кабінетним ученим так і не зміг стати, хоча у цьому його звинувачували сучасники (і досі цю тезу експлуатують деякі костомаровознавці)³².

Невтомна праця М.Костомарова на науковій ниві ознаменовувалася виходом десятків історичних монографій, переважна більшість яких присвячувалася Україні. Ученому вдалося по-особливому підійти до історієписання й

²⁹ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – С.138–152.

³⁰ Костомаров Н.И. Две русские народности // Основа. – 1861. – №3. – С.33–80.

³¹ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – С.152–158.

³² Див.: Там само. – С.159–191.

«надати історії привабливості роману». Видавництва ставали у чергу в очікуванні нових праць, кожна з яких претендувала на сенсацію в тій чи іншій мірі. Здавалося, таке життя можна назвати безхмарним, але М.Костомаров ніколи не був у захваті від своєї слави й тим більше не користувався її плодами. Навпаки, страждав від постійних нападок наукових і політичних опонентів, змушений був багато часу витратити на відповіді у пресі.

У 1873 р. доля нарешті всімхнулася вже посивілому історичу. Він знову зустрівся з коханою Аліною, яка овдовіла та виховувала трьох дітей. 26 років нічого не змінили в їхніх почуттях, але остаточно об'єднатися вони змогли в той момент, коли життя вченого знову опинилося під загрозою. Узимку 1875 р. Микола Іванович захворів на тиф. Аліна Леонтіївна його виходила, а у травні 1875 р. вони обвінчалися на українських теренах – у невеличкій церкві с. Дідівці Прилуцького повіту Полтавської губернії. З огляду на немічний фізичний стан, втрату зору, оніміння рук дружина стала подругою, особистим секретарем та ангелом-охоронцем у важкі хвилини відчаю.

В останнє десятиліття свого непростого життєвого шляху М.Костомаров не зменшував темпів наукових пошуків, займав активну громадянську позицію, творив і мріяв, що Україна буде вільною. У часи абсолютної наруги над українською мовою, що настали після Емського указу 1876 р., учений як міг боровся за можливість її збереження й розвитку. І нині його незаслужено звинувачують у створенні теорії української мови нібито як мови «для домашнього вжитку», що обмежувала її функції та стала начебто проявом лояльності М.Костомарова до влади. Але для того, щоб зрозуміти висловлену вченим ідею, необхідно глибоко знати історичний контекст, в якому вона виникла³³. Насправді, його хвилювала лише можливість зберегти здобуте звитязною працею українофілів у попередні десятиліття.

Після смерті Олександра II в 1881 р. ситуація дещо покращилася, і боротьба за майбутнє України набула нового дихання. Важкохворий М.Костомаров сприяв створенню українського професійного театру, написав ряд монографій, у тому числі «Мазепа», «Мазепинці», мріяв про нові книги. Із кінця 1870-х рр. він разом із дружиною майже кожне літо проводив на Прилуччині. Мила серцю природа та привітний народ надихали вченого, однак сили його все ж таки поступово й невпинно покидали. 7 квітня 1885 р. на 68-му році життя М.Костомарова не стало. Поховали його у Санкт-Петербурзі на Літературних містках Волковського кладовища. На могилі стоїть скромний пам'ятник. Однак душа вченого назавжди залишилася в Україні. Наприкінці життя він називав себе українцем і стверджував, що його серце болить за Україну. Цей маловідомий епістолярний факт яскраво підтверджує, що ми маємо повне право вважати М.Костомарова своїм не тільки за його величезний внесок у науку, але й за переконання та громадянську позицію³⁴. Утім найбільшою заслугою перед усім українством була боротьба за право на самобутнє минуле й вільне майбутнє. Цьому М.Костомаров присвятив усі сили своєї душі та інтелекту.

³³ Там само. – С.12.

³⁴ Там само. – С.189–190.

Узагальнюючи образ українського інтелектуала ХІХ ст. на прикладі життя та діяльності М.Костомарова, ми констатуємо наступне. Він є яскравим представником української інтелектуальної еліти окресленого періоду. Усім своїм життям і науковою спадщиною вчений довів, що інтелектуал – це, насамперед, звичайна людина зі складним внутрішнім світом, в якому є свої сильні, слабкі сторони. Поринути у психологічну царину інтелектуала складно, оскільки це вимагає глибокого вивчення всього масиву історичних джерел, найперше особового походження, усієї спадщини автора. Інтелектуал відрізняється широким діапазоном наукових інтересів і здобутків, він постійно перебуває у відповідному соціокультурному середовищі, що неодмінно впливає на формування його поглядів, сприяє або ж гальмує творчій процес. Інтелектуал – людина з харизмою (манерою спілкування, особливостями риторики, мовним кодом). Внутрішнє переконання у правдивості своїх ідей штовхає інтелектуала в лоно наукових, громадських, суспільно-політичних дискусій, а у випадку М.Костомарова це поєднувалося з бажанням нівелювати усталені часом колективні ілюзії та наукові догми, що, своєю чергою, зробило його опонентом влади і творцем нової наукової й суспільної ідеології. Для образу інтелектуала такого гатунку, як М.Костомаров, необхідно використовувати міждисциплінарний та інтердисциплінарний підходи – настільки він був багатограним і неоднозначним у всіх сферах свого життя. На нашу думку, саме сьогодні доречно актуалізувати костомаровознавчий дискурс, у рік 200-літнього ювілею діяча, адже віддавши належну шану його праці та здобуткам ми сплачуємо борг перед тією когортою українських патріотів, які творили націю попри всілякі перешкоди. Такі постаті, як Микола Костомаров, ключові для усвідомлення інтелектуального, духовного та культурного потенціалу свого народу, а це надто важливо у часи, коли ми повинні мобілізувати всі сили й гідно вистояти перед будь-якими викликами.

On example of the personality of eminent Ukrainian scientist-humanist and public figure M.Kostomarov in this article lightens up the abstract image of the intellectual of the 19th century. The main attention is paid to the key events of his biography. Those events were the demonstrative for the understanding of his origin, character, worldview, sociocultural environment, public conduct, relationships with relatives, friends, authorities and their attitude to the oeuvre. The analysis involved the sources of personal origin, modern historical, historiographical and belletristic literature. Author evaluated to some discussion problems that exists around M.Kostomarov's image for long time. Moreover, author actualized the reasons for recast of the intellectual biography of the scientist to fit the times.

Keywords: Kostomarov, intellectual's image, interdisciplinary approach, scientific achievements, discussion, Ukraine, anniversary.

С.В.КОРНОВЕНКО*

**СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАДНИК АГРАРНОГО ПИТАННЯ
ЯК ОДНА З ПЕРЕДУМОВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.**

Розглядається суб'єктний фактор аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. Обґрунтовано причини глибинних соціокультурних трансформацій на селі початку ХХ ст. На авансцені історії з'явився новий активний суб'єкт – селянин-ідеоман. Селянська революційність стала каталізатором інституційних змін тогочасної російської імперської моделі. В Українську революцію 1917–1921 рр. селянство ввійшло зі значним досвідом поведінки активного суб'єкта історії, багато у чому зумовивши її причини, перебіг і фінал.

Ключові слова: селянин-ідеоман, активний суб'єкт історії, селянська революція, Полтавська й Харківська губернії.

Українська революція 1917–1921 рр. – багатомірне соціокультурне явище вітчизняної історії початку ХХ ст. За масштабами, якісними трансформаціями це був своєрідний «Рубікон» в історії української нації. Інтерес із боку дослідників, громадськості до революційних подій тієї доби постійний. Тільки впродовж першого десятиліття державної незалежності в Україні було захищено понад 150 дисертацій, вийшли друком численні монографії, наукові видання, статті, посібники, присвячені історії революції та її концептуальному осягненню – усього 3 тис. видань¹. За підрахунками В.Солдатенка, новітня історіографічна спадщина Української революції налічує понад 6 тис. позицій². Така увага фахівців до революційної тематики, на нашу думку, не лише підтверджує актуальність її вивчення – вона об'єктивно зумовлена глобальністю й кардинальністю змін, яких зазнав тогочасний український соціум, феноменальністю самої революції як історичного та соціокультурного явища.

Період Української революції 1917–1921 рр. відносно короткий, проте насичений історичними подіями, що вплинули на тогочасне національне будівництво. Тому їх вивчення сьогодні має неабияке науково-практичне й суспільно-політичне значення. Про це йдеться у відповідному указі Президента України від 22 січня 2016 р., згідно з яким 2017-й було проголошено роком

* Корновенко Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
E-mail: s-kornovenko@ukr.net

¹ Див., напр.: Верстюк В. Передмова // Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 р.: Документи і матеріали / Упор. В.Верстюк [та ін.]. – К., 2003. – С.5–12; Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1920 рр. – К., 2002. – С.279–294; Корновенко С. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні // Український селянин / Ред. А.Г.Морозова. – Вип.15. – Черкаси, 2015. – С.56 та ін.

² Солдатенко В. Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії [Електронний ресурс]: <http://referat-ok.com.ua/istoriya-ukrajini/soldatenko-vf-doba-ukrajinskoji-revoluciji-1917-1920-rr-u-novitnii-istoriografiji>

Української революції, а відзначення цієї дати проголошувалося пріоритетним напрямом у діяльності органів влади, наукових і громадських інституцій³.

У вітчизняній та зарубіжній історіографії усталилася теза стосовно того, що однією з причин Української революції 1917–1921 рр. була урядова аграрна політика другої половини XIX – початку XX ст., яка не сприяла вирішенню земельного питання. Поділяючи загалом такий підхід, вважаємо за необхідне звернути увагу на суб'єктний складник аграрного питання, що дотепер належним чином не оцінений. На наше переконання, Українську революцію спричинила не лише ця гостра соціально-економічна й суспільно-політична проблема – каталізатором передусім стала поява на початку XX ст. селянина нового типу, захопленого ідеями активного суб'єкта історії, ідеомана. В його уявленнях домінувала «ідея землі», що усвідомлювалася й розумілася як «єдина надія». Отже на авансцену історії вийшов селянин доби революції з радикальними гаслами.

В історіографічній традиції, суспільно-політичній практиці другої половини XIX – початку XX ст. утвердилося необґрунтоване, на нашу думку, розуміння селянства як інертної, промонархічно налаштованої, консервативно мислячої соціальної верстви, що не може бути самодостатнім, активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Очевидно, що трактування селянства як неповноцінного учасника суспільно-політичного та соціально-економічного життя зумовлювалося урядовою протекціоністською політикою щодо нього у другій половині XIX – на початку XX ст.⁴

У подальшому ідею селянської меншовартості на озброєння взяли більшовики⁵, розробивши концепцію селянства як союзника пролетаріату в боротьбі «за світле майбутнє». Однак «гегемоном» проголошувався саме робітничий клас, якому нібито не було що втрачати, окрім власних кайданів⁶. Натомість селянин розглядався як суб'єкт із «двоїстою психологією».

У будь-якому разі селянство для інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. залишалось непізнаним. Цей «Янус у лаптях» для більшості тогочасного соціуму становив об'єкт і предмет пізнання, будучи «річчю у собі», яку намагалися збагнути, приписуючи йому здебільшого невластиві характеристики, прагнучи втиснути його у відомі тогочасні моделі та схеми. Пізнання селянства як самого себе, через лише йому властиві ознаки, не відбулося.

Однак уважний аналіз історії селян Російської імперії початку XX ст. дозволяє говорити про появу у селянському середовищі, передусім Наддніпрянщини, якісно нових ознак, про перетворення селянства на активного суб'єкта історії. Насамперед ідеться про те, що за сорок пореформених років під впливом

³ Указ Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр.» [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/17/2016>

⁴ Докл. див.: *Священко З.* Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. – Умань, 2012. – 343 с.

⁵ *Ленин В.* Объединительный съезд РСДРП: 10–25 апреля 1906 г. // *Его же.* Полное собрание сочинений. – Т.12. – Москва, 1979. – С.362–366; *Его же.* Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905–1907 гг. // Там же. – Т.16. – Москва, 1976. – С.235, 313, 325–326.

⁶ *Сафонов Д.* Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации // *Вісник Черкаського університету: Серія історичні науки №35 (248).* – Черкаси, 2012. – С.15–18.

модернізаційних процесів, які відбувалися в Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип. Він став активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій. Послугуючись термінологією західної історіографії⁷, вважаємо, що цей новий тип – тип селянина-ідеомана.

Сформоване за принципово нових умов посткріпосницької дійсності селянство початку ХХ ст. було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть. Відмінність ця полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу – насамперед як способу буття, ведення господарства, стилю мислення тощо. Це було покоління, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації громади, – усього того, що прийнято вважати модернізацією другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії.

На формування нової селянської свідомості, суспільно-політичної активності, становлення селянства як активного суб'єкта тогочасного соціокультурного імперського простору впливали такі фактори: 1) ліквідація кріпацтва, що виявилось соціокультурним шоком для селян, поміщиків, держави; 2) жоден зі згаданих вище суб'єктів не знав відповіді на запитання: «Як жити/бути далі?»; 3) політика протекціонізму держави над селянством у пореформений період не спрацювала, ба більше, на практиці опіка виявилася тягарем для селян; 4) питання землеволодіння/землекористування, що потребували негайного вирішення; 5) низький правовий статус селян.

Події 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях з усією очевидністю засвідчили появу нового типу селянства як активного суб'єкта історії, започаткували нову сторінку в історії селянства не лише Російської імперії, а і країн Центрально-Східної Європи. Вони дали поштовх подіям, відомим в історії як селянська революція початку ХХ ст. – глибинна основа всіх докорінних трансформацій, що їх зазнала Росія. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції – соціальні, політичні тощо. Селянська революція 1902 р., відповідно до концепції В.Данилова, з якою ми погоджуємося, – захисна реакція селянства на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а в кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета революції: «Земля і право вільно господарювати на ній»⁸.

Селянська революція, розпочата 1902 р. селянами Харківщини й Полтавщини, мала історичний, природний характер. Вона була зумовлена тогочасним російським імперським соціокультурним організмом. На нашу думку, її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона стала реакцією й на «тупцювання» на місці соціокультурного середовища, насамперед щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини суспільства.

⁷ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – 371 с.

⁸ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. [Електронний ресурс]: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html

Протестні настрої та виступи здавна були властиві селянству України, Росії. Згадати хоча б селянсько-козацькі війни в Україні кінця XVI – першої третини XVII ст., Коліївщину, повстання під проводом О.Пугачова, що майже збіглися у часі. На початку XIX ст. щорічно відбувалося понад 20 селянських виступів. Після поразки Росії у Кримській війні, напередодні скасування кріпацтва, селяни бунтували дедалі частіше. За даними С.Простакова, у 1856 р. зареєстровано 66 випадків, 1857 р. – 100, 1858 р. – 378, 1859 р. – 797⁹. Селянські виступи не припинялися й після реформи 1861 р. За підрахунками В.Безгіна, у 1870-х рр. відбулося 36, у 1880-х рр. – 73, у 1890-х рр. – 57 виступів щорічно¹⁰. У 1897–1900 рр. мало місце 232 селянських виступи¹¹.

Однак події 1902 р. на Полтавщині й на Харківщині мали якісно інший характер. Вони дали поштовх розгортанню селянської революції, що тривала, на наше переконання, до початку 1930-х рр.¹² На думку В.Данилова, яку ми поділяємо, повстання селян Харківщини й Полтавщини 1902 р. були принципово відмінними від тих, що відбувалися доти, насамперед масштабами, настроями, вимогами¹³. Нове, як слушно зауважує дослідник, виявилось в тому, що виступ мешканців одного села зі звичайної причини ставав прикладом для селян сусідніх сіл. Виникала своєрідна ланцюгова реакція. Її результатом стала масштабність і територіальна поширеність селянського руху. Так, упродовж 1901–1904 рр. зафіксовано 577, а 1905–1907 рр. – 7165 виступів¹⁴. Остання цифра, наведена С.Простаковим, збігається з даними М.Леценка. Цей радянський історик підрахував, що в 1905–1907 рр. на території України відбулося 7 тис. селянських «бунтів»¹⁵. Восени 1905 р. більше половини губерній європейської частини Росії, практично всі регіони, в яких домінувало поміщицьке землеволодіння, були охоплені полум'ям повстань. За даними В.Данилова, у 1905 р. реєструвалися 3228 селянських антиурядових виступів, у 1906 р. – 2660, у 1907 р. – 1337¹⁶. С.Дубровський конкретизує ці дані, зауважуючи, що лише у вересні 1905 р. нараховувався 71, а у жовтні – 219 виступів¹⁷. За підрахунками С.Сидельникова, у листопаді 1905 р. чисельність селянських повстань, порівняно з жовтнем 1905 р., зросла у 3,6 раза¹⁸. Про масовість виступів говорить чисельність їх учасників. М.Леценко стверджував, що з 13,1 млн жителів сіл, охоплених «бунтом» у 1905–1907 рр., селяни Наддніпрянщини становили третину, тобто 4–4,5 млн осіб або понад п'яту частину всього українського селянства¹⁹.

⁹ Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела [Електронний ресурс]: <http://ruspet.ru/society>

¹⁰ Див.: Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX в.: По итогам международного круглого стола [Електронний ресурс]: <http://www.civicbook.ru/files/File/lonov.pdf>

¹¹ Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права...

¹² Кононенко Ю., Корновенко С. Селянська революція 1902 – ? рр. // Український селянин. – Вип.16. – Черкаси, 2016. – С.73–78.

¹³ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

¹⁴ Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права...

¹⁵ Леценко М. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – С.346.

¹⁶ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

¹⁷ Дубровский С. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – Москва, 1955. – 280 с.

¹⁸ Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – Москва, 1980. – С.59.

¹⁹ Леценко М. Українське село в революції 1905–1907 рр. – С.297.

Міністр землеробства О.Єрмолов, повідомляючи імператорові про масштаби селянських антиурядових виступів та зміст гасел навесні 1905 р., писав, що в Росії розпочалася селянська війна проти поміщиків за передачу всієї землі тим, хто її обробляв («Гаслом повсталих [...] була ідея належності всієї землі селянам»)²⁰. Отже порівняно з 1856–1900 рр. спостерігалася багаторазове збільшення селянських виступів.

Водночас окрім тих нових характеристик, про які писав В.Данилов, були також інші. Розглянемо їх предметніше. Джерелом селянської революції став бунт. Про це неодноразово йшлося в науковій літературі, це відзначали й сучасники. Наприклад, директор департаменту поліції у грудні 1904 р. О.Лопухін стосовно подій 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях писав імператорові: «Ці заворушення справді можна назвати бунтом»²¹. Ставлення до нього філософів й істориків різне. Так, А.Камю стверджував, що бунт – це протест людини проти її перетворення на річ, утвердження властивої всім людям природи, відмова від однієї частини буття в ім'я іншої, яку бунт звеличує²². П.Кабитов, пояснюючи відмінність повстання від бунту, писав: «“Повстали”, “встали”, “стоять” – етимологія підказує, що є, заради чого повставати, вставати, стояти. Значить, є на що сподіватися. Бунт – пояснити і складніше, і простіше: люди не хочуть терпіти, вони не хочуть чекати, їм немає на що надіятися... Утомилися»²³. На переконання В.Булдакова, бунт – природна мова селянства та єдиний спосіб його взаємин із владою без посередництва бюрократії²⁴. Стосовно сутності бунту як джерела селянської революції й селянських настроїв, він став метафізичним. Якщо раніше «я бунтую, а тому ми існуємо», то метафізичний бунт змінив цю формулу. Відтепер, беручи до уваги судження А.Камю, «я бунтую, оскільки ми самотні»²⁵. Справді, предметно проаналізувавши тогочасний соціокультурний імперський організм, переконаєшся в тому, що селянство, попри багатомільйонну чисельність, було самотнім, позбавленим суб'єктності, суб'єктних інституцій, самотужки не могло вирішити нагальні питання буття. Це переконливо підтверджує низький правовий статус селян у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Отримавши особисту свободу, вони впродовж двох років, до 1863 р., залишалися у правовому статусі тимчасовозобов'язаних. У такому статусі вони перебували до підписання уставної грамоти. Станом на 1 січня 1863 р. їх було підписано для 75,4% селян Наддніпрянської України. Зважаючи на це, бунт стає інструментом самоствердження багатомільйонного селянства в тогочасному соціокультурному імперському бутті. Бунтувало нове покоління селян – покоління, котре не знало кріпацтва, особистої залежності від пана як буття, що неможливо змінити. Воно могло його змінити,

²⁰ Див.: Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

²¹ Цит. за: Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права...

²² Камю А. Бунт и революция // Бунтующий человек: Философия. Политика. Искусство. – Москва, 1990. – С.313–314.

²³ Кабитов П.С. Штрихи к портрету Виктора Викторовича Кондрашина // Новейшие исследования историков Поволжья. – Вып.2. – Пенза, 2011. – С.4.

²⁴ Див.: Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России ХХ в. ...

²⁵ Камю А. Бунт и революция. – С.313.

оскільки вже знало особисту свободу. Бунт був не скільки «проти», скільки «за». Він мав не лише економічний, а й політичний характер.

Відсутність безпосередніх закликів до повалення царату не свідчить про брак політичного складника у протестних настроях і виступах селянства. Він був, і це стало новацією, що свідчила про політизацію селянської свідомості, посилення суспільно-політичної активності. По-перше, інтеграція селян після маніфесту 1861 р. у соціально-економічний і суспільно-політичний організм імперії – внутрішня політика. По-друге, запровадження на селі органів селянського самоврядування, наділення їх правами, повноваженнями, компетенціями – делегування політичної влади на місця. По-третє, селянські сходи – потужні самоврядні інституції селянства. Держава протегувала їм. Вони були виборними. Це стало своєрідною «політичною школою» селянства, вплинувши на формування його політичної свідомості й культури²⁶. По-четверте, на початку ХХ ст. аграрне питання на теренах Російської імперії з суто соціально-економічного трансформувалося у соціально-економічну й суспільно-політичну проблему, яка визначала курс внутрішньої політики в державі. По-п'яте, суб'єктом селянського бунту як джерела селянської революції став селянин-ідеоман. Його суспільно-політична активність була первинною та мала природний характер. Каталізатором такої активності стало селянське самоврядування. Фактично «селянські республіки» у селах Великі Сорочинці на Полтавщині та Люботино Сумського повіту на Харківщині й інших, – результат природної політизації селянства, розвитку селянського самоврядування. Організаторами та керівниками «селянських республік» були офіційні особи селянського самоврядування²⁷. Так, наприклад, у Васильківському повіті Київської губернії селянська сходка Ракитинської волості без участі будь-якої політичної партії обрала комітет для управління цією територією. До його складу ввійшло дванадцять селян і два єврея. Комітет було проголошено єдиною владою у волості. Він користувався авторитетом у населення, а заходи, до яких удавався, були подібними з тими, де селяни брали владу у свої руки²⁸. По-шосте, красномовним підтвердженням політизації селянства під час селянської революції стало створення Всеросійської селянської спілки (далі – ВСС) як форми політичної самоорганізації селянства. За даними П.Замкового, які ґрунтуються на підрахунках М.Лещенка, в європейській частині Російської імперії на кінець 1905 р. діяло 470 волосних і сільських об'єднань спілки (200 тис. осіб), з яких 120 – в Україні²⁹. Її діяльність була сповнена реальним змістом, що безпосередньо впливав на політичну свідомість, культуру й активність селянства. Зокрема в роботі II з'їзду Всеросійської селянської спілки,

²⁶ Докл. див.: *Верховцева І.* Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902–1907 рр. як початковий етап селянської революції // *Український селянин*. – Вип. 16. – С. 58–69.

²⁷ Докл. див.: *Верховцева І.* Станове самоврядування і протестний рух селян в Російській імперії на початку ХХ ст.: «селянські республіки» // *Сучасні виклики для гуманітарних наук в умовах глобалізації*: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. – Л., 2015. – С. 76–78.

²⁸ *Шанин Т.* Революция как момент истины: Россия 1905–1907 гг., 1917–1922 гг. – Москва, 1997. – С. 190.

²⁹ *Замковий П.* З історії «селянської республіки» на Сумщині // *Український історичний журнал*. – 1985. – №12. – С. 88.

який відбувся 6–10 листопада 1905 р., узяли участь 187 делегатів із 27 губерній європейської частини імперії. Окрім економічних питань на порядку денному стояли й питання запровадження загального виборчого права, демократизації селянського місцевого управління.

Новий характер виступів свідчив про те, що на селі відбулися глибинні соціокультурні трансформації. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішню спільноту імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «ідея землі», її розподілу на справедливих, в їхньому розумінні, засадах. Такі наші міркування перегукуються з позицією й інших сучасних дослідників³⁰. Упродовж сорока пореформених років відбулася самоідентифікація селянства. Раніше їх світ замикався й обмежувався особистою залежністю від пана та держави. Із ліквідацією кріпацтва відбулося формування селянської персони у широкому сенсі. У такому контексті нам імпонують міркування А.Гордона стосовно того, що ліквідація кріпосного права перетворила селянина на «раціонального агента» у тлумаченні класичної політекономії й тверезого глузду. Психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали у селянське буття. Складно не погодитися з В.Піскуном у тому, що скасування кріпосного права дало поштовх до модернізації, змінило свідомість селянина, зміцнивши в ньому почуття власника³¹.

Сплеск суспільно-політичної активності селянства на початку ХХ ст. в Російській імперії мав ефект несподіванки. Селянська революція 1902 р. була неочікуваною як для влади, так і для різних політичних сил. На нашу думку, це можна пояснити тим, що ніхто не ідентифікував селянство як активного суб'єкта історії. До нього ставилися за звичкою, не помічаючи тих тектонічних зрушень, що відбулися й відбуваються у селянстві, у громаді. Наприклад, Микола II був переконаним, що «народ за царя». Це дає нам підстави говорити про кризу влади та різних політичних сил в їх розумінні селянства.

Відбулася політизація не лише індивідуальної, а й колективної селянської свідомості. Підтвердженням тому перетворення сільської громади на активного суб'єкта селянської революції. Слушні з цього приводу міркування В.Безгіна стосовно того, що для влади повною несподіванкою стала трансформація громади з союзника у супротивника. Весь алгоритм селянського бунту виявляв сутність громади. Боротьба селян за поміщицьку землю не порушувала звичного господарського ритму. Виступи вдало «вписувалися» в календар хлібороба. Селяни орали, сіяли, жнивували й водночас травили посіви, палили, грабували³².

Несподіваним для влади виявився радикалізм настроїв і вимог. Численні виступи, за спостереженнями В.Данилова, супроводжувалися захопленням поміщицьких земель, руйнацією хлібних комор, вивезенням зерна, підпалами садиб, збройним опором військам³³. За різними підрахунками, упродовж 1905–

³⁰ Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. [Електронний ресурс]: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoie-vosstanie-v-1902-godu-12119.html>

³¹ Див.: Марченя П., Разин С., Ионоу И. Крестьянство и власть в истории России ХХ в. ...

³² Там же.

³³ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

1907 рр. у губерніях лише європейської частини Росії було знищено 3–4 тис. дворянських маєтків, що становило 7–10% від загальної їх чисельності (найбільше у Саратовській, Самарській, Тамбовській, Курській, Чернігівській губерніях)³⁴.

Окрім того, на нашу думку, селяни втрачали нерішучість у своїх діях. Вони не боялися бунтувати, виявляли затятість в обстоюванні своїх інтересів. В одному з тогочасних документів повідомлялося: «Селяни почуваються господарями становища, грубі, зухвалі, свавільні, посадовцеві від них часто можна почути, що “тепер усі пани й усі рівні”»³⁵.

Нове виявилось також у тому, що бунтував голодний селянин. Про голод як причину селянського виступу у грудні 1904 р. Миколі II повідомляв директор департаменту поліції О.Лопухін. Він, зокрема, звернув увагу імператора на те, що селянській революції 1902 р. передували п'ять неврожайних і голодних років. Нарешті неврожай і голод 1901 р. урвали селянський терпець³⁶.

В історіографії предметно з'ясовано недороди та голодування серед селян наприкінці XIX ст. Неврожайними були й наступні роки. У часі вони збігаються з селянською революцією, припадаючи на другу половину 1905–1906 рр. Наприклад, за спостереженнями В.Беззіна, у другій половині 1905 р. окреслився недорід озимини і яровини на Воронежчині, Орловщині, Тамбовщині. У 1906 р. неврожай охопив 14 губерній³⁷. Не кращою була ситуація в Наддніпрянській Україні. На допитах заарештовані селяни так пояснювали свої вчинки: «Їсти хочемо»³⁸. У «Записці про аграрні безлади, що відбувалися у травні – липні 1905 р. у Харківській губернії» генерал-ад'ютант Струпов указував на причини заворушень – стан малоземельних господарств. Він стверджував:

«Пересічно на кожен двір по тих волостях, де була розруха, припадало по 4 дес. надільної землі, ураховуючи сади. Вилучивши з цих чотирьох десятин бодай чверть десятини під хату та город, матимемо розмір селянського поля: бачимо, що на двір припадає 3,75 дес. Потім, за трипільного господарства, третина з цієї землі залишається необробленою (толока) і править за пасовисько, а отже під озимий і яровий хліб селянський двір пускає лише 2,5 дес., тобто по 1,25 дес. під озимий і стільки ж під яровий хліб. Узявши за основу пересічну врожайність у Лебединському повіті на селянських полях – жита – 51 пуд і вівса – 59 пуд, а ціну за пуд жита у 56 коп. і вівса в 50 коп., матимемо, що двір дістає прибутку з надільної землі лише 79 руб. 52 коп. на рік (76,2 пуди жита – 42 руб. 63 коп. і 73,7 пудів вівса – 36 руб. 85 коп.). За ці гроші родина з 6 осіб має впродовж цілого року прохарчуватися, одягтися, купити паливо, придбати мертвий і живий реманент, прогудувати худобу, придбати зерно на засів, обробити наділ,

³⁴ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

³⁵ Цит. за: Кабытов П. Русское крестьянство в начале XX в. – Самара, 1999. – С.70.

³⁶ Цит. за: Корелин А. Нарастание общенационального кризиса накануне революционного взрыва // Первая революция в России: взгляд через столетие. – Москва, 2005. – С.82.

³⁷ Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX в. ...

³⁸ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

та нарешті, сплатити всі державні, земські та громадські податки й повинності. Наведене переконливо засвідчує, що надільної землі селянинові в Лебединському повіті ніяк не вистачає для того, щоб задовольнити його навіть найнагальніші потреби»³⁹.

Революційна активність селянина-ідеомана на початку ХХ ст. здетонувала в 1905–1907 рр. пролетарську революцію. Остання розгорталася на тлі селянської, для якої ці роки були черговою фазою розвитку. Факт особності селянської революції, незначний вплив на селян робітників визнавали есери. Аналізуючи уроки 1905–1907 рр., вони вважали, що союз сил міського пролетаріату і трудового селянства існував лише «в ідеї», на практиці перебуваючи у зародкову стані. В.Ленін за це їх гостро критикував, обстоюючи думку стосовно того, що селянсько-пролетарський союз мав місце. Щоправда, за його словами, «цей союз був стихійний, неоформлений, часто неусвідомлений»⁴⁰.

Селянська революційність стала каталізатором інституційних змін російської імперської соціокультурної моделі. Активна суспільно-політична позиція селянства України та Росії стала причиною того, що лейтмотивом внутрішньої політики властей у передреволюційне десятиліття було покращення матеріального і правового становища селянства. Саме на вирішення цього завдання спрямовувалася діяльність урядів С.Вітте і П.Столипіна. Наприклад, перший був цілковито свідомий того, що

«Росія є державою “мужицькою”, оскільки вся сіль російської землі, усе майбутнє російської землі, уся історія, теперішня й майбутня, Росії пов'язана головним чином з інтересами, побутом і культурою селянства. І якщо, незважаючи на той жахливий час, котрий ми зараз переживаємо, я все-таки переконаний у тому, що Росія має велике майбуття, що Росія з усіх цих нещасть, які вона переживає й, на жаль, ще переживатиме, вийде з усіх цих нещасть переродженою та великою, то я переконаний у тому, що саме тому, що я вірю в російське селянство, вірю у його світове значення в долях нашої планети»⁴¹.

Зупинимося на ключових, на нашу думку, моментах, пов'язаних із суспільно-політичними, правовими, соціально-економічними трансформаціями, що їх зазнали як селянство, так і Російська імперія на початку ХХ ст. Як слушно зауважує З.Священко, фактично в 1902–1906 рр. робота різних державних комісій, нарад тощо проходила під впливом селянської революції, динаміки її розвитку⁴². Як згадував В.Леонтович, «ще до революційного вибуху 1905 р. уряд запровадив заходи, котрі можна вважати прогресом у ліберальному сенсі слова»⁴³. Так, у маніфесті від 26 лютого 1903 р. ряд положень стосували-

³⁹ Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905–1907 рр. – Полтава, 1927. – С.27–28.

⁴⁰ Ленин В.И. Как социалисты-революционеры подводят итоги революции и как революция подвела итоги социалистам-революционерам // Пролетарий. – 1909. – 7 января.

⁴¹ Витте С. Избранные воспоминания: 1849–1911 гг. – Москва, 1991. – С.535, 601.

⁴² Докл. див.: Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст.

⁴³ Леонтович В. История либерализма в России (1762–1914) [Електронний ресурс]: <http://www.twirpx.com/file/702870>

ся аграрного питання. Передбачалося, відповідно до завдань щодо зміцнення «народного господарства», спрямувати діяльність державних кредитних установ, передусім дворянського й селянського поземельного банків, на зміцнення та розвиток добробуту основ імперського селянського буття – дворянства й селян. Ішлося про пошук механізмів полегшення виходу окремих селян із громади. Найпрогресивнішою була новела, що стосувалася негайного застосування заходів, спрямованих на скасування кругової поруки. Це сталося 12 березня 1903 р. за указом імператора⁴⁴. Маніфестом царя від 11 серпня 1904 р. заборонялося застосовувати тілесні покарання до селян⁴⁵. В указі від 12 грудня того року Микола II викладав основні положення щодо вдосконалення державного ладу⁴⁶. Під впливом селянської революції самодержець зазвичай готовий до змін, навіть якщо вони зумовлять правки у законодавстві. Пріоритетним завданням визначалося поліпшення добробуту селянства. Ішлося про правову інтеграцію селян до загальноімперського нормативного поля. Влада мала всіляко сприяти, щоби вони без перешкод та ускладнень послуговувалися всіма правами, наданими їм державою, будучи «повноправними вільними сільськими мешканцями». Маніфестом від 17 жовтня 1905 р. селяни отримали виборче право⁴⁷. Під впливом наростання селянської революції 3 листопада того року Микола II підписав акт, яким проголошувалося зменшення викупних платежів селян із 1906 р. на 50%, а з 1907 р. – припинення їх стягнення⁴⁸. Селянський банк зобов'язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Останні одержували кредити на вигідніших умовах. Держава додатково фінансувала Селянський банк. Цей крок мав значні наслідки як економічного, так і політичного та правового характеру. Стосовно економічного, по-перше, влада відмовилася від серйозних бюджетних надходжень. По-друге, у селян вивільнилися кошти для придбання додаткових наділів, оскільки вони заощадили 1 млн 642 тис. руб. Натомість держава від цієї операції, за підрахунками І.Озерова, втратила 386 млн руб.⁴⁹ Також селяни отримали пільги в оподаткуванні, які поширювалися на них, однак не на інших власників земель. По-третє, оподаткування більше не залежало від становості. Щодо політичного аспекту, то це була своєрідна фінансова жертва

⁴⁴ Высочайший манифест от 26 февраля 1903 г. [Електронний ресурс]: html.www.historichka.ru/istoshniki/gurko

⁴⁵ Леонтович В. История либерализма в России (1762–1914) [Електронний ресурс]: <http://www.twirpx.com/file/702870>

⁴⁶ Именной высочайший указ Правительствующему сенату от 12 декабря 1904 г. о предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка // Законодательные акты переходного времени: 1904–1908 гг.: Сборник законов, манифестов, указов Правительствующему сенату, рескриптов и положений Комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя. – Изд. 3-е, пересмотр. и доп. по 1 сентября 1908 г. / Под ред. пр.-доц. Н.Лазаревского. – Санкт-Петербург, 1909. – С.3–6.

⁴⁷ Манифест «Об усовершенствовании государственного порядка 17 октября 1905 г.» // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.9: Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций / Отв. ред. О.И.Чистяков. – Москва, 1994. – С.41.

⁴⁸ Манифест «Об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения» (3 ноября 1905) // Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). – Москва, 1994. – С.463–464.

⁴⁹ Озеров И. Основы финансовой науки. Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Кредит. – Москва, 2008. – С.601.

держави задля вирішення аграрного питання, що мала сприяти досягненню політичної стабільності у країні. Із приводу правового аспекту. У такий спосіб відкривалися широкі можливості прирівняти громадські наділи до приватної власності. Таким чином усувалася основна перешкода для виходу селян із громади. Відтепер вони апелювали до ст. 12 і 106 положення про викуп від 1861 р. й могли закріплювати за собою в індивідуальну власність свої наділи. Отже створювалося правове підґрунтя для трансформації громадського землеволодіння в індивідуальне, а згодом – у приватне. Указом від 5 жовтня 1906 р. селяни, як і представники інших податних станів імперії, набули рівних прав у вступі на державну службу, до навчальних закладів, у духовне звання й чернецтво, щодо вільного вибору місця проживання тощо⁵⁰.

Гостре питання землекористування/землеволодіння передбачалося вирішити під час аграрної реформи. Її реалізацію в 1906 р. було покладено на уряд П.Столипіна, котрий розумів, що «найголовніше завдання – зміцнити низи. У них уся сила країни. Їх більше 100 мільйонів!»⁵¹. У неодноразових виступах перед членами Державної думи прем'єр окреслював і визначав головну мету під час проведення реформ на селі:

«В основі всіх тих урядових законопроектів, які міністерство вносить у Думу, лежить одна наскрізна думка, яку уряд буде проводити і в усій своїй наступній діяльності. Думка ця – створити ті матеріальні норми, в які повинні втілитися нові правовідносини, що є результатом реформ останнього часу. Перетворена за волею монарха Батьківщина наша повинна перетворитися на правову державу»⁵².

Потужним фактором суб'єктивізації селянства на початку ХХ ст. стала Перша світова війна. Як явище цивілізаційного порядку, феномен, за своїм історичним змістом вона була набагато складнішою й ширшою, ніж власне воєнні дії. У вітчизняній історіографії обґрунтовано тезу про те, що в роки Першої світової село набуло тільки негативного досвіду в усіх сферах взаємовідносин із владою й державою⁵³. Так, війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Чисельність мобілізованих до армії чоловіків перевищила критичний рівень. Село зубожіло: не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього скарбу. Зменшилися посівні площі та прибутки від польового господарства. Утримання аграрного виробництва на попередньому рівні стало неможливим.

⁵⁰ *Пайнс Р.* Русская революция. – Москва, 2009 [Електронний ресурс]: http://krotov.info/libr_min/16_p/ay/ps_11.htm

⁵¹ *Столыпин А. П.* А. Столыпин. – Москва, 1991. – С.85.

⁵² *Столыпин П. А.* О законодательных предложениях правительства: Речь на заседании II Государственной думы 6 марта 1907 г. // П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя: Речи в Государственном совете и Думе. – Москва, 1991. – С.85.

⁵³ Докл. див.: *Решет О., Патер І.* Світова війна 1914–1918 рр. і українське селянство // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т.1. – К., 2006. – С.498.

Під впливом війни, як слушно зауважує Н.Ковальова, в українському селі 1914–1917 рр. тривала трансформація системи цінностей⁵⁴. До традиційних селянських уявлень про мудрість та авторитет долучився новий образ – «людина з рушницею». Селяни, одягнені у сірі шинелі, ставали джерелом нової важливої інформації про події в навколишньому світі та ініціаторами політизації селянської свідомості й суспільно-політичної активності.

Отже на початку ХХ ст. на селі відбулися глибинні соціокультурні трансформації. На авансені історії з'явився новий активний суб'єкт – селянин-ідеоман. Селяни усвідомили себе як окремішню спільноту тогочасного соціокультурного простору. Об'єднавчою цінністю була ідея розподілу землі на «справедливих» засадах. Події 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях стали початком селянської революції. Революційна активність селянина-ідеомана здетонувала в 1905–1907 рр. пролетарську революцію. Селянська революційність стала каталізатором інституційних змін тогочасної російської імперської моделі. В Українську революцію 1917–1921 рр. селянство ввійшло зі значним досвідом поведінки активного суб'єкта історії. У такий спосіб суб'єктний аспект аграрного питання став одним із пріоритетних передумов подій 1917–1921 рр. в Україні. Недарма практично всі політичні сили та режими, що боролися за владу в роки революції (за винятком більшовиків), уважали селянство базовою верствою пропонованих ними моделей державності.

⁵⁴ Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. – Дніпропетровськ, 2016. – С.174.

The author in this article examines the subject factor of the agrarian question as one of the preconditions of Ukrainian revolution of 1917–1921. In this article substantiated the reasons of the deep sociocultural transformations in the villages in the early 20th century. On the forefront of history appeared the new active subject – the peasant-ideoman. Peasant revolutionism became some kind of the catalyst for institutional changes of thenadays Russian imperial model. The peasantry came into the Ukrainian Revolution of 1917–1921 with considerable experience of the behaviour as the active subject of history, largely predetermining its causes, course and finale.

Keywords: *peasant-ideoman, active subject of history, peasant revolution, Poltava and Kharkiv provinces.*

Г.Й.Стронський *

ПОЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УСРР В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

На основі архівних матеріалів та свідчень очевидців показано перебіг колективізації й масштаби голоду в польських селах радянської України. Відзначено індивідуальну та колективну поведінку поляків в екстремальних умовах, спроби порятунку та надання допомоги іншим. Звернено увагу на особливості та специфіку поведінки польського населення в порівнянні з місцевим українським. Доведено, що продовольчі труднощі, у тому числі й зі смертельними випадками, переживали також поляки, які цілковито розділили трагічну долю решти жителів України. Показано ставлення II Речіпосполитої до долі польського населення за Збручем.

Ключові слова: поляки, колективізація, Голодомор, Поділля, Волинь, польський національний район, II Річпосполита, польські консульства.

Голодомор став справжньою катастрофою для мільйонів мешканців радянської України. Як довели дослідники, найбільше від нього постраждали українські селяни. Водночас лихо зачепило і представників інших національних груп, що проживали у зазначений період в УСРР. Пік голодних смертей припав на лісостепову та степову зони, тобто зернові райони. Нині цілком обґрунтованим вважається твердження, що найбільш потерпілими виявилися південні райони Київщини й Харківщина. Полісся та Волинь не належали до першочергових щодо колективізації районів. У структурі посівів тут домінували технічні культури – цукрові буряки, льон, багаторічні трави тощо. Тому хлібозаготівельні кампанії не набували великого розмаху, часто давалися відстрочки, зменшувалися плани. Утім це не означає, що вказані регіони уникнули голоду. Просто людських жертв тут порівняно з іншими було менше. Люди рятувалися наявними у цих місцевостях лісовими біоресурсами – ягодами, дичиною, рибою.

Порівняно меншими демографічними втратами населення характеризуються тодішні прикордонні райони з Польщею й Румунією. Ця обставина зумовила почасти свідомі дії більшовицької влади, спрямовані на залагодження продовольчої кризи через боязнь загострення політичної ситуації та проникненню негативної інформації за кордон. Москва, особисто Й.Сталін із його загостреним зовнішньополітичним відчуттям боялися використання сусідньою Польщею й українською політичною еміграцією заворушень серед населення західних прикордонних районів.

На сьогодні існує чимало публікацій на тему історичної долі польської нацменшини у 1920–1930-х рр. Це викликано широким доступом до архівних джерел, оприлюдненням документів, присвячених національній політиці більшовиків в умовах коренізації, а також трагічністю долі поляків, що

* Стронський Генріх Йосипович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин, Вармінсько-Мазурський університет (Ольштин, Польща)
E-mail: h.stronski@uwm.edu.pl

пов'язане з каральною політикою влади в умовах сталінізму. Польське населення в 1935–1938 рр. виявилось однією з найбільш репресованих національних груп у СРСР навіть на тлі пануючого тоді беззаконня. Інколи дослідники торкалися окремих аспектів Голодомору серед поляків – тодішніх мешканців Волині, рідше – Поділля¹.

Публікація до 75-річчя трагедії «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» дозволила розгорнути широку пошукову роботу на місцях, значно розширити наші відомості про цю чорну сторінку історії. Її безперечний плюс полягає ще й у тому, що вперше в такому великому масштабі зроблено спробу назвати жертв голоду поіменно. Водночас це дає можливість встановити і їх національну належність. При підготовці видання залучено нововиявлені матеріали місцевих обласних архівів. Одночасно підключено й «живу історію» – спогади вцілілих свідків трагедії. Треба визнати, що це був справді останній шанс, адже покоління цих людей невблаганно відходить у Вічність... Особисті спогади, родинні історії, хоч, безумовно, і доповнюють картину, показують людський вимір подій, дозволяють встановити нюанси, висвітлюють інтерперсональні відносини, але водночас несуть велике емоційне забарвлення та заангажованість. Це треба враховувати дослідникові при їх використанні, як і таку обставину, що під час голоду ці свідки здебільшого були дітьми, на свій спосіб сприймаючи й розуміючи трагічні події. Дитяча свідомість часто бачила цю дійсність занадто перебільшеною – «мирало багато», «люди падали як солома». Згодом завдяки професійним історикам, засобам масової інформації, громадським ініціативам картинка з минулого набувала ще більшого підсилення, тож сьогодні наратив Голодомору у суспільному просторі набув сакралізованого характеру.

Польське населення радянської України в 1920–1930-х рр.: розселення, чисельність, особливості

У наявній чималій історіографії Великого голоду 1932–1933 рр. переважає україноцентрична оптика. Це й не дивно, оскільки число жертв серед титульної нації – українців – було найбільшим. Нагромаджений дослідницький і документальний матеріал сьогодні дозволяє робити спроби визначити, в якій мірі Голодомор зачіпав численні групи національних меншин УСРР, котрі, згідно з переписом 1926 р., становили 20% населення республіки.

Існує немало труднощів щодо визначення кількості жертв серед польського населення радянської України, адже воно розміщувалося дисперсно на доволі широкому ареалі – не тільки все Правобережжя (Полісся, Волинь,

¹ Див., напр.: *Калакура О.Я.* Трагедія поляків УСРР в контексті політики суцільної колективізації та геноциду українського народу // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип.37. – К., 2008. – С.50–61; *Зарецька Т.* Життя поляків на селі в умовах голоду та репресій // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип.20. – К., 2011. – С.269–282; *Kuśnierz R.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005; *Stroński H.* Ludność polska a Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 // Polska diaspora na Wschodzie. – Łódź, 2000. – S.111–123.

Поділля), але й степовий південь. Населені пункти, в яких мешкали поляки, хоч були розкидані в основному на Волині, Поділлі, але майже в усіх них проживали також й українці, рідше – інші національності (німці, євреї, чехи). Навіть у селах єдиного польського Мархлевського національного району (так звана «Мархлевщина») або в польських національних сільрадах украї рідко траплялись випадки стопроцентного складу поляків².

Щодо родоводів польського населення, то це були потомки різних колонізаційних хвиль на українських землях упродовж XVI–XIX ст. Революційний катаклізм 1917–1920 рр. спричинив перший у XX ст. великий відхід поляків, в основному землевласників, інтелігенції, з України. На схід від р. Збруч переважно залишилися нащадки польської дрібної шляхти, які в тодішніх радянських умовах у соціальному плані практично нічим не відрізнялися від навколишнього багатомільйонного українського селянства. Особливо це мало місце у випадку так званих «мазурів» – селян-переселенців із Центральної Польщі. Але етнокультурні традиції поляків усе ж зберігалися й, наскільки дозволяли можливості, культивувалися в їхньому середовищі. До радянських часів, особливо на Волині, дійшли окремі релікти дрібношляхетської станової самоідентифікації поляків. Значним серед них (понад 44% у загальноукраїнському вимірі), як на умови дисперсного проживання й антипольської політики російського царизму, залишався відсоток володіння рідною мовою³.

У першу чергу польське населення відрізняло віросповідання (римокатолицизм). Набожність поляків була високою, костел користувався безперечним авторитетом і впливом серед населення. Звідси виводилася відома тріада: «поляк – католик – шляхтич». Відзначалася, як свідчать документи, також певна відособленість польського населення як від сусідів-українців, так і, особливо, від офіційної влади, що сформувалося з часів царизму. Проживаючи в неприхильному, а подеколи й ворожому оточенні, серед поляків виробилося міцне почуття національної єдності. Воно, як і прив'язаність до національно-релігійних традицій, у певній мірі проявлялося й в умовах колективізації, супроводжуваної такими аномаліями, як «розкуркулення», позбавлення власності, насильство, глум, приниження людської гідності. Морально-етичні запобіжники й орієнтири у міжлюдських стосунках ставали тоді особливо актуальними. «У нас куркулів немає», – такі заяви часто лунали від мешканців польських сіл, що не могло не викликати роздратування провідників колективізації. Недаремно партійні органи на Правобережжі в роботі серед польського населення у цей час як головне форсували завдання «розбити національну

² Першу спробу дізнатися про розселення нацменшин у сільській місцевості, у тому числі поляків, було зроблено шляхом обстеження районів на початку 1924 р. Тоді до уваги бралися населені пункти, де більшість або все населення належало до певної «нацменівської» групи (див.: Національні меншості на Україні (Реєстр селищ). – Х., 1925). Слід визнати, що вказані в публікації дані в порівнянні з тими, які стануть доступні пізніше, перш за все результати перепису з грудня 1926 р., треба назвати неповними й поверховими.

³ Докл. див.: *Stroński H.* O władaniu mową ojczystą przez ludność polską na Ukrainie w połowie lat dwudziestych // *Język polski dawnych Kresów Wschodnich.* – T.I. – Warszawa, 1996. – S.175–201; *Idem.* Język a polityka na Marchlewszczyźnie – polskim rejonie autonomicznym na Ukrainie Sowietkiej 1925–1935 // *Ibid.* – T.5. – Warszawa, 2013. – S.345–361.

єдність поляків», добитись їх «класового поділу», за всяку ціну підірвати вплив костелу й духівництва⁴.

Але найбільше влада була незадоволена дуже повільними темпами процесу колективізації серед поляків у порівнянні з іншими групами населення. Особливо це мало місце на Волині, де поширення хуторської системи землеробства довгий час гальмувало створення колгоспів. Була й інша обставина – наявність так званих «робітників-селян», котрі, працюючи на місцевих скло-фарфорових підприємствах і лісопромислах, одночасно володіли невеликими (2–5 дес.) наділами землі. Колгоспну систему вони організаційно не сприймали, а наявну землю трактували як підсобне та допоміжне господарство. Особливо це було поширеним у Мархлевському національному районі.

На Поділлі певний час проявлялася національна відчуженість поляків щодо спільних колективних господарств з українським населенням. Перелом наступив тоді, коли паралельно з репресіями почали створювати й польські національні колгоспи, чим владі на короткий час удалося створити бодай якусь ілюзію справді «національного об'єднання». Звичайно, були інші моменти, що спричиняли повільні темпи колгоспного руху серед поляків, і які в різних регіонах спрацьовували по-різному, на чому акцентують сьогоднішні дослідники проблеми⁵.

Головними винуватцями повільних темпів колективізації серед поляків більшовицька влада бачила римо-католицьке духівництво та заможні верстви польських сіл («куркульсько-клерикальна єдність»). На самому початку 1930 р. органи ОДПУ кинули до в'язниці 49 католицьких священиків, що становило трохи менше половини з усіх практикуючих⁶. Заарештованих ксьондзів звинувачували у «шпигунській діяльності на користь фашистської Польщі та Ватикану», «антирадянській агітації», за що вони одержували суворі вироки (8–10 років таборів, страта). До 1937 р. з римо-католицькою церквою покінчили – усі святині було зачинено, священнослужителів репресовано⁷. Тоді ж

⁴ Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановления. – Москва; X., 1931. – С.22.

⁵ Польські автори однозначно стверджують про неприйняття польським населенням УСРР колгоспної системи. Вони, до речі, обстоюють думку про повне ігнорування «кресовими поляками» радянських цінностей, через що ті й були, відповідно, покарані більшовицькою владою (див.: *Iwanow M.* Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – Warszawa, 1991; *Kurczak J.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1938. – Wrocław, 1994). Натомість українські дослідники звертають увагу на «історичну прив'язаність поляків до землі» та небажання з нею розлучатися. Також указується на поширену серед них «культуру приватної власності». Найбільш повно ці питання висвітлено в публікації Л.Якубової, яка запропонувала і своє безспідставне бачення проблеми. Будучи малозабезпеченими землею, польські селяни Правобережжя опиралися колективізації впродовж 5 років. Належність до бідняцького прошарку, на думку дослідниці, гарантувала їм незарахування до категорії «куркулів» і «підкуркульників» із відповідним трактуванням зі сторони органів влади (див.: *Якубова Л.* Суцільна колективізація в селах етнічних меншин: 1930–1935 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.11. – К., 2004. – С.392–393).

⁶ *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – Warszawa, 1998. – S.78.

⁷ *Dzwonkowski R.* Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939: Zarys historii. – Lublin, 1997. – S.237; *Рубльова Н.* Ліквідація в Україні ієрархії римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4 (13/15). – С.311–330.

почалося виселення «куркульських елементів» (у тому числі з польських сіл) із прикордонних районів у північні місцевості СРСР⁸.

Згідно з даними всесоюзного перепису населення, з грудня 1926 р. в УСРР проживали (визнавали себе поляками) 476,4 тис. осіб (1,6% населення республіки), з яких 370 тис. були селянами⁹. Не можна не брати до уваги й самоідентифікацію поляків у досліджуваній час. Упродовж 1920-х рр. на Правобережжі гостро стояла проблема так званих «українців-католиків» – невизначеного в національному плані населення, яке змішувало національну належність із релігією. Треба зазначити, що ця проміжна під національним кутом зору група населення, особливо в подільських селах, була чималою. Офіційні радянські органи допускали її чисельність навіть до 600–700 тис. осіб¹⁰. Відомо, що частина з них (не без впливів наявних до 1930 р. польських бюро при партійних комітетах) у середині 1920-х рр. буде активно й не без конфліктів добиватися створення польських національних сільрад, польськомовних шкіл, інших національно-культурних закладів¹¹. Більшовицька влада в умовах реалізації національної політики серед нацменшин у багатьох випадках ітиме на задоволення цих вимог. Такий своєрідний процес реполонізації населення триватиме фактично до початку Голодомору в 1932 р. Завдяки цьому, а також через зміну ліберального курсу офіційної національної політики, початок антипольських репресій гострота навколо проблеми «українців-католиків» зникла.

Треба також ураховувати й моменти, пов'язані з мішаними сім'ями, які на польсько-українському пограниччі були поширеними через проживання по сусідству, культурно-мовну близькість обох народів. Визначення національної належності дітей (а вони часто й були найчисленнішими жертвами голодної смерті) створює додаткові труднощі.

⁸ Докл. див.: *Stroński H.* Represje stalinizmu... – S.173–177; *Поджур Р.* Селянські повстання початку 1930-х рр. на прикордонні УСРР // Регіональна історія України. – Вип.10. – К., 2016. – С.159–172.

⁹ *Хоменко А.* Національний склад людності УСРР: Популярний нарис за новітніми статистичними даними. – Х., 1929. – С.7; *Марочко В.* Територія Голодомору в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.18. – К., 2008. – С.53.

¹⁰ Див.: *Stroński H.* Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // *Więź* (Warszawa). – 1993. – №8 (418). – S.75–85; *Нестеренко В.* «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Рамієтник Кіювський*. – Т.VII: Polacy na Podolu / Pod red. H.Strońskiego. – Кіюв, 2004. – S.173–180; *Тимова Н.В.* До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. – Вип.35. – К., 2008. – С.66–86; *Рубльов О.* «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя XIX–XX ст. // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. – Вип.20. – К., 2011. – С.77–96.

¹¹ *Якубова Л.Д.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР: 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. – К., 2006; *Kurczak J.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939; *Стронський Г.Й.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. – Тернопіль, 1992. Паралельно з проведенням українізації тодішня національна політика більшовиків передбачала й широкопланові заходи серед національних меншин. Головна їх мета – радянська та втягнення у процес «соціалістичного будівництва». Сучасні західні дослідники радянської національної політики 1920-х рр. не без дози захоплення називають її як «карнавал національностей», що вписувалося у загальний, доволі ліберальний, курс непу. Так, Т.Мартін із цього приводу визначив СРСР як першу у світі «імперію позитивної дії» («позитивної дискримінації») (див.: *Мартин Т.* Империя «положительной деятельности»: Нации и национализм в СССР 1923–1939. – Москва, 2012).

Беручи до уваги зазначені вище обставини ясно, що у випадку з польським населенням кількість жертв від голоду може бути лише приблизною. Поляки в УСРР повністю розділили трагічну долю інших національних груп, що випала їм у 1932–1933 рр.

Ще однією особливістю польського населення було проживання у західних прикордонних районах. Сусідство з II Річчюполитою безумовно впливало на їх поведінку. Як довідемося з документальних матеріалів, багато хто з них мав родичів по інший бік кордону, з якими велося жваве листування. Про життя «там» було також відомо завдяки контрабандистам, особливо в 1920-ті рр. Із донесень про настрої радянських поляків довідемося про їх наївну надію на допомогу від польської держави. У пам'яті ще живими були спогади про радянсько-польську війну 1920 р. і присутність легіонерів в Україні. Сподівання ці тим більше поширювалися, що радянська пропаганда не переставала твердити про «імперіалістичне оточення», «зазіхання буржуїв на першу у світі державу робітників і селян», плани «польських фашистів» «захопити Україну» тощо.

Голоду передував початок колективізації, у ході якої мали місце насильства, розкуркулення й позбавлення майна. Це все викликало опір, бунти, що місцями переростали навіть у повстання. Особливого масштабу вони набули у прикордонних районах, де, як зазначалося, разом з українцями проживало численне польське населення. Поширеними стали втечі людей до Польщі, так звані «хрестові походи» юрб селян із метою порятунку від радянської влади. Підтвердженням активної участі поляків у повстанських акціях стали заходи влади щодо виселення за межі республіки, арешти разом з іншими й польського населення вказаних районів. Так, у січні 1930 р. бюро Шепетівського окружного партії, беручи до уваги розпорядження з центру, ухвалило рішення про виселення 800 «куркульських сімей», у тому числі звідти, де поляки становили більшість мешканців – Лабунь, Понінка, Велика Березна, Плужне. Саме тут мали місце найбільш масштабні заворушення у вигляді масових бунтів і повстань, виходи з колгоспів, вимоги повернення зерна, реманенту. У с. Лабунь було заарештовано 80, у Плужному – 30, а усіх – 472 особи. До березня кількість ув'язнених сягла понад 2 тис., яким було винесено суворі вироки з розстрілом включно¹². Поряд із названими часто фігурували й інші польські населені пункти – Хотень Плужанського, Цмівка й Судимонт Шепетівського, Буртин і Новоселиця Полонського районів¹³.

Однак по мірі розгортання каральних дій ОДПУ, подеколи навіть із залученням військ, опір удавалося придушити. «Утихомирнення» села досягалося й з допомогою суто тактичних методів у вигляді тимчасових відступів від форсованих темпів колективізації. Як відомо, це стало можливим після появи 5 січня 1930 р. у «Правді» сталінської статті «Запаморочення від успіхів». На час початку «продовольчих труднощів» у 1932 р. влада цілком опанувала ситуацію. Найбільш заможні й активні елементи села перебували поза ним –

¹² Слюбодянюк П.Я. Голодомори в Україні як засіб винищення українства // Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – Хмельницький, 2008. – С.10.

¹³ Там само. – С.70.

у бупрах, тюрмах, на висланні. Жорстоке покарання за виступи 1930–1931 рр. послужили для селян переконливим аргументом «сидіти тихо». Та й в умовах недоїдання, опухання й виснаження організму люди ставали фізично менш активними. Кожен у цих екстремальних умовах концентрувався винятково на долі своїх близьких і рідних, борючись за фізичне виживання.

Окремо слід сказати про тодішніх так званих «активістів» – головних виконавців розпоряджень «згори» щодо колективізації та хлібозаготівель. Переважно це були люди, наділені владою – очільники сільрад, колгоспів, комбідів, секретарі партійних і комсомольських організацій, а також уповноважені з районів, делеговані як «буксирні бригади» з міських підприємств. Найбільше про них згадується у спогадах свідків, котрі, можливо наївно, убачали в них причини своїх бід і страждань, оскільки були в безпосередній близькості до них. Це їх називали «червоними мітлами», «червоними чортами». Хоч вони й виконували розпорядження вищих органів, однак на практиці вносили чимало власної креативності у знущання над селянами. При цьому на поверхню виходили їхні психофізичні особливості, риси характеру. Це був свого роду зірковий час цих людей, котрі здобули таку владу над односельцями, що могли розпоряджатися їхніми долями, а в кінцевому рахунку – і життями. Режим, відповідно, матеріально їх мотивував. Крім цього, вони мали немало моральних та матеріальних зисків, які одержували нерідко шляхом безправних дій, на що та сама влада закривала очі. По суті, становище активістів теж не було найлегшим, адже над ними стояли районні органи, які у жорсткий спосіб вимагали виконання спущених їм з округи та області завдань¹⁴. Останні, своєю чергою, одержували директиви з Харкова чи Києва. А на вершині радянської піраміди був, звичайно, Кремль і Й.Сталін. Така суперцентралізація влади становила сутність сталінізму.

На Поділлі

У Подільському краї найчастіше зустрічалися мазурські поселення, дрібношляхетських було менше, а подеколи були й мішані. В окремих районах відсоток поляків становив значну кількість.

Табл. 1

Райони Вінницької області з найбільшою кількістю польського населення станом на літо 1932 р.¹⁵

Район	Усього населення	У тому числі поляків	Частка поляків (%)
Волочиський	79 300	18 919	18,0
Городоцький	92 600	17 070	18,4
Полонський	76 700	9776	12,7

¹⁴ Нагадаємо, що з 1920 р. радянська Україна поділялася на губернії. У квітні 1923 р. в їх складі замість 102 повітів утворено 52 округи. У 1925 р. губернії скасовано й до вересня 1930 р. в УСРР існували округи та райони, до лютого 1932 р. – лише райони, надалі – області та райони.

¹⁵ Складено за: Державний архів Вінницької області. – Ф.П-136. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.122–125.

Бердичівський	127 700	11 320	8,9
Махнівецький	52 000	9098	17,5
Козятинський	89 900	4248	8,5
Летичівський	78 300	7243	9,0
Янушпільський	48 330	6138	12,3
Теофіпільський	83 600	6129	7,3
Ярмолинецький	40 700	6540	16,0
Копайгородський	73 800	7991	10,8

Подані в табл.1 дані тим цікавіші, що вони походять від самих радянських органів у початковий момент Голодомору. Водночас вони наочно свідчать про згаданий процес реполонізації. Указана кількість поляків у певних районах виявляється від 3–4% до 5–7% більшою від тої, яку можна побачити за переписом 1926 р. Напевно, деяку кількість цього зростання слід віднести на природний приріст, що мав місце за останні сім років. Але основне, усе-таки, те, що серед згаданих «українців-католиків» відбувалися самоідентифікаційні визначення саме на користь поляків. Не можна скидати з рахунків і позитивні наслідки процесу радянзації, розгорнутого серед польського населення більшовиками, особливо в культурно-освітній галузі.

Хоч Поділля й не належало до зернових регіонів і тут хлібозаготівлі не набули тотального характеру, однак це не означає, що продовольчі труднощі були відсутніми. Як засвідчують архівні матеріали та спогади свідків, населення серйозно потерпало від нестачі продовольства, і навіть помирало. Так, у селах Волочиського району, що знаходилися близько до державного кордону з Польщею, згідно з сьогоdnішніми даними, від голоду вмерли: Бокіївка – 34, Війтівці – 103, Велика Бубнівка – 81, Зелена – 13, Купіль – 333, Лонки – 3, Писарівка – 15, Яхнівці – 26, Тарноруда – 6 осіб¹⁶. У цих селах відсоток поляків становив 40–80% усіх мешканців.

Значно більше жертв, що, певною мірою, можливо, завдячується більшою ретельністю сьогodнішніх дослідників, занотовано у сусідньому Проскурівському (нині – Хмельницькому) районі – 3800 осіб. Із них у польських селах померли: Мацьківці – 43, Рідкодуби – 113, Фельштин (Гвардійське) – 3, Чорний Острів – 69, Шаровечка – 51, Гречани – 155, Шарівка – 13 осіб¹⁷. Серед зазначених населених пунктів дещо несподівана чимала кількість жертв у Гречанах – великому селі, що знаходилося біля самого Проскурова. Частина місцевих поляків, окрім землеробства, працювали на залізниці та в депо, де

¹⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С.389. У середині 1990-х рр. автор разом із дослідницькою групою з Польської академії наук під керівництвом проф. Я.Рігера під час польових досліджень говорив польських сіл Поділля побував у них. Багато старших людей, котрі до 1935 р. відвідували місцеві польськомовні школи, часто говорили про смерті односельців від голоду. Пам'ятається, як на прохання показати місце захоронення цих жертв було вказано на певну місцину, геть зарослу чагарниками. На питання польських науковців, чому тут немає пам'ятника чи бодай хреста, місцеві люди тільки знизували плечима та ніяково відводили очі. Давався звнаки посіяний ще в радянський час страх. На сьогodні ситуація змінилася – майже повсюдно на цвинтарях установлено стели та пам'ятні знаки із зазначенням кількості загиблих від голоду, репресованих у період сталінізму односельців.

¹⁷ Там само.

одержували заробітну плату, а машиністи, крім цього, – ще й продовольчий пайок. В окремих із цих сіл поляки становили абсолютну більшість (див. табл.2). Незважаючи на близькість до Проскурова, жителі цих польських мазурських сіл мали з містом відносно небагато контактів. У місті промисловість не розвивалася, переважали дрібні єврейські ремісничі майстерні й заклади торгівлі. Тут розміщувалося чимало окружних державно-партійних інституцій. А фактор близькості державного кордону спричинив наявність військових частин, численного апарату ОДПУ–НКВС.

Табл.2

Чисельність поляків у деяких селах Проскурівського району (1931 р.)¹⁸

Село	Загальна кількість мешканців	Із них поляків	Частка поляків (%)
Гречани	3824	3800	99,4
Шаровечка	1985	1985	100
Мацьківці	1302	1302	100

Жителька Шаровечки Ганна Клач (дівоче прізвище – Беляк), 1923 р. нар., запам'ятала з тих років, як «на вулицях, на городах, у хатах – скрізь можна було побачити мертвих. Хто старший, знесилений упаде, той лежить і чекає смерті. А на дітей неможливо було дивитися. Як вони простягали рученята, просили їсти! Сусідські діти померли від того, що з'їли свіжого хліба. Старші спекли плячок із просяної полови і доки прийшли батьки, то всі діти померли від завороту кишок»¹⁹.

Від голоду вмерли двоє братів Кароліни Михалець (Длугаш) із цього самого села Шаровечка. Її батьки відмовилися вступати до колгоспу й усуспільнювати своє, добуте багаторічною працею, майно, маючи на утриманні сімох дітей. За це сім'ю незабаром було «розкуркулено», майно забрано, а батька на 3 роки кинули до в'язниці. Залишена напризволяще родина терпіла голод, старші сестри опухли, а молодші – до краю схудли. Але справжнє горе прийшло тоді, коли в один день померли двоє братів: Броніслав (14 років) і Казимир (7 років).

«Казимир помер у хаті ранком, – стверджує сестра, – а Броніслава мама послала до тітки в Гречани. Тітка могла нам дати що-небудь поїсти. Він, голодний, дійшов до першої у полі копиці соломи й присів віддихнути. Так він більше не підвівся. Ввечері люди дали знати нам, що наш Броніслав мертвий у копиці лежить. На ранок у нас були похорони. Разом ховали двох братиків. Так і почали кожного дня підводи вивозити мертвих. По кілька чоловік на день, без труни. Сусіди наші, чоловік і жінка, померли разом, в один день. Залишили троє малих діток. Вони якось вижили. Їли все підряд, збирали зелень, бур'яни»²⁰.

¹⁸ Складено за: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1991. – Арк.64.

¹⁹ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – С.653.

²⁰ Там само. – С.650.

Броніслава Буданова (Бондар) із сусіднього села Мацьківці засвідчила, що в них було створено колгосп імені Ф.Дзержинського:

«Ще тоді казали, що ми поляки, і він поляк. Але тоді люди мали свою землю, коней та іншу худобу і не хотіли це все віддавати до колгоспу. Та, коли почали “розкулачувати” народ, забирати майно, хліб, худобу, то почали люди вступати до колгоспу. Хто не пішов до колгоспу, то страшенно бідували. Пухли з голоду і помирали цілими сім'ями. [...] Ми, діти, ще того не розуміли. Але коли я на власні очі побачила, як померли двоє людей, то зрозуміла, що діється. Мені тоді було 8 років. Була моя черга йти з братом Казимиром до ідальні за кулішом. Під тином біля тої ідальні сиділо двоє літніх людей – чоловік і жінка. Вони були страшні, опухлі. Ледь шепотіли вустами, не могли навіть поворухнутися. Не пройшло і півгодини, коли ми поверталися назад. Ті люди вже лежали мертві»²¹.

Трохи на південь, у Городоцькому районі, як встановлено до цього часу, від голоду вмерло 210 осіб: у Городку – 7, Немиринцях – 23, Юринцях – 34²². Серед них, безумовно, були особи польського походження. Як засвідчують збережені архівні документи та спогади свідків, у 1932–1933 рр. жителі району зазнавали надзвичайних злиднів, знуцань, беззаконня від влади. Так, наприклад, у с. Жижчинці 1933 р. було забрано все зерно в індивідуальному секторі та в колгоспі. Але скоро спеціальна група за участю працівників ОДПУ й активістів повторно з'явилася у селі, учинивши ревізії у хатах із метою пошуку нібито схованих припасів. При цьому нищили жорна, у млинах забирали половину зерна від селян, хоч це був заробіток на трудодні. Подібні заходи поставили людей у скрутне становище. «Якось вдалося обсіяти поля, – згадував житель села Володимир Теклюк, – але обробляти посіви не було кому. Вичерпані й опухлі люди пересувалися як тіні. До їжі вживали всього: лободу, буряки, зелені яблука, листя й ін.»²³.

Поширеним явищем у ті роки ставали масові крадіжки домашньої птиці, худоби, сільгоспродукції. Поляк із Городка Володимир Малецький запам'ятав такий випадок:

«Біля хати сестри посадили картоплю. Ночами пильнували, що її ніхто не викопав. Навіть спали біля неї на тапчані. Одного разу встали дуже рано – було холодно і моросив дощ. Картопля починала цвісти. На наше здивування усі кущі хтось вночі викопав на всій ділянці. Злодія знайшли недалеко у рові. Не міг втікати, бо був дуже опухлим. На вигляд було йому біля 35 років. Картоплю мав біля себе. Побачив нас і злякався, що буде покараний. Мама сказала, щоб підняти його з землі, допомогла взяти мішок із картоплею на плечі та промовила: “Іди собі, чоловіче...”

²¹ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – С.643.

²² Там само. – С.381.

²³ Голод 1932–1933 рр. на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. – Хмельницький, 1993. – С.61.

Пам'ятаю, як він дуже плакав, розглядався здивовано, що ми йому не зробили кривди. Ми швиденько посадили кущі знову у землю, маючи надію на урожай»²⁴.

Не завжди крадіжки закінчувалися подібним чином. Частіше пограбовані вдавалися до жорстоких самосудів і покарань винних. У селі Заліссі Полонського району якийсь Стефан Соболевський украв у колгоспі жеребця, зарізав його, зняв шкуру, а м'ясо з'їв. Але скоро був спійманий колгоспними активістами, котрі, як покарання, зашили його у жереб'ячу шкуру, волочили по селу й били аж до смерті²⁵.

Зіткнувшись із масовими втечами населення прикордонних районів до сусідньої Польщі, більшовики посилили контроль і режим на кордоні, значно збільшили кількісний склад дозорів. Але гнані голодом люди все рівно переходили Збруч. За свідченням Ганни Казимирової (1914 р. нар.) із Копачівки Волочиського району, її односельцеві Йосипові Слободі аж 16 разів удавалося переходити до Польщі, звідки він приносив для голодуючої сім'ї хліб, борошно, крупи²⁶. Унікальний випадок описала Меланія Туз (1909 р. нар.) зі с. Юринці, що біля Сатанова:

«Вздвож річки Збруч проходив кордон між СРСР і Польщею. Я, коли приїздила додому, перетинала з іншими хлопцями і дівчатами кордон уночі. Йшли через Збруч босі у будь-яку пору року. Несли в села Калагарівку, Саджівку (на польському боці – Г.С.) віск, одяг, тканину, яку привозила з Могилева мамі та сестрам на спідниці. Це все міняли на їжу. Одного разу, коли перетинали кордон, прикордонник побачив групу людей. Він вистрілив, убив Швидюка Івана, жителя с. Юринці. Його наречена Піндак Ольга кинулась на того прикордонника, перегризла з відчаю йому горло. На другий день казали, що то вовки напали на людей та загризли їх»²⁷.

А у цей час у селі Яхнівці...

Яхнівці – велике село Волочиського району, розташоване недалеко від тодішнього держкордону. Поляків у ньому було близько 65%. До початку 1930-х рр. справи у селян ішли непогано. Однак із початком колективізації все кардинально змінилося. Перебіг подій можемо простежити на основі збережених та опублікованих документальних матеріалів, які стосуються цього села, а саме донесень начальника Волочиського прикордонного загону до районного комітету партії. Вони можуть бути наочним зображенням повсякденного

²⁴ Malecki W. Biografia Polaka z Gródka // Rota (Lublin). – 1993. – №1 (90). – S.113.

²⁵ Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947: Relacje / Red. R.Dzwonkowski. – Lublin, 2004. – S.197.

²⁶ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – С.430.

²⁷ Там само. – С.465. До речі, авторка цієї інформації зазначала, що місцеве населення нав'язувало приятельські контакти з червоноармійцями, котрі охороняли кордон, чим і користувалися при перетині Збруча.

життя конкретного села в період колективізації й голоду. Цікаво, що начальник загону виступає ніби стороннім спостерігачем, не маючи безпосереднього відношення до колективізації, хлібозаготівель, податків. Для нього найголовніше – політичні настрої населення, адже тут, усього за декілька десятків метрів, пролягає лінія кордону (ширина Збруча лише 5–7 м) не тільки між двома країнами, СРСР і Польщею, але й між двома непримиренними світами – капіталізмом і соціалізмом.

Зі змісту донесень випливає, що прикордонна служба була добре поінформована про події у селі та настрої людей. Разом із цим її шеф занепокоєний станом справ і політикою партії на селі, стилем керівництва місцевих активістів, наслідком чого стало погіршення матеріального становища, голодування селян, зростання беззаконня й насильства зі сторони влади. Комендант прикордонного загону, як можна зрозуміти, найбільше побоювався повторення бунтів і росту еміграційних настроїв серед жителів надзбручанського села. Стимулом його звернень до партійної влади було запобігти цим ексцесам.

Уже в першому донесенні влітку 1932 р. начальник Волочиського прикордонного загону військ ДПУ Морозов звертав увагу на «викривлення лінії партії» щодо хлібозаготівель із вини місцевих активістів й уповноваженого з району. Виявляється, що в колгоспників та індивідуальних господарів окрім зерна насильно забирали також і те, що не підлягало хлібоздачі – борошно, крупи, сухарі. Фактів наводилося багато. Так, у бідняка 70-річного Іллі Леха було вилучено 7 пудів (1 пуд = 16,38 кг) жита, заробленого ним на трудовні в колгоспі, 1 пуд сухарів. Після скарги до сільської ради, зазначено в документі, старому було повернуто тільки сухарі, а жито конфіскували «як куркульське»²⁸.

Наводилося декілька фактів «неправильного» вилучення у селян домашньої худоби в рамках обов'язкової здачі м'яса. Повідомлялося, що в багатодітній сім'ї відібрали навіть дїйну корову. Як факти безправ'я подавалися вчинені місцевими активістами арешти 16 (13 чоловіків і 3 жінок) осіб, яких тримали в погребі. Серед активістів найбільше відзначився голова сільради Петро Дрозд («Моя влада, що хочу те і зроблю»), який самочинно вдавався до арештів односельців, збільшував податки, вилучав запаси продовольства, позбавляв права на користування землею індивідуальників. Із приводу останнього, в Яхнівцях до травня 1933 р. 166 га землі лежало без обробітку, а людям у цей час бракувало їжі. Унаслідок такого беззаконня люди масово виходили з місцевого колгоспу (на 29 липня 1932 р. вже було подано 90 заяв)²⁹.

Але ще один наслідок, страшніший за все це – голод – не примусив себе довго чекати. Про це довідуємося з повідомлення того ж коменданта Морозова до райкому партії від 7 травня 1933 р., в якому вже йшлося про фіксацію факту відсутності харчових продуктів в Яхнівцях (29 сімей) та у селі Кушнірівка (15 сімей), у результаті чого люди опухають і вмирають. При цьому зверталася увага, що голодують сім'ї колгоспників, які мають вироблених понад 300 трудовнів кожна. Але, скоріше всього, колгоспні комори були порожніми через те,

²⁸ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – С.232.

²⁹ Там само. – С.233.

що держава вилучила все зерно. Морозов наполегливо просив райком негайно надати харчову допомогу названим прикордонним селам, додаючи також список голодних селян³⁰.

Із наступної інформації від середини травня 1933 р. довідуємося про катастрофічний стан колгоспних коней в Яхнівцях. Через відсутність фуражу їх неможливо залучати до польових робіт, а впродовж квітня – середини травня здохли вже 20 тварин. «У зв'язку з тяжкою ситуацією у колгоспі с. Яхнівці, – читаємо наприкінці документа, – не виключена можливість назрівання еміграційних тенденцій (курсив наш – Г.С.). Тому просимо районний комітет партії і РВК замінити керівництво цього села, зміцнивши його більш працеспроможними товаришами. Одночасно просимо прийняти міри для надання матеріальної допомоги потребуючим колгоспникам цього села»³¹.

Ще більшого трагізму події у селі набули наприкінці травня 1933 р. (донесення від 29 травня). Морозов повідомляв районні партійні органи про те, що впродовж одного дня тут померли 4 людини у віці від 45 до 50 років, 29 сімей не мали що їсти, а 22–23 родини опухли від голоду. Колгоспники категорично відмовлялися виходити на роботу в поле, заявляючи, що не мають їжі й за дармо працювати не будуть («панщина»). Як можна судити, в Яхнівцях сталися певні зміни – попереднього голову сільради заарештували, але новий «не проявляв належної ініціативи». Знову, як і в попередніх донесеннях, звучало прохання про надання колгоспникам матеріальної допомоги та «зміцнення кадрового активу» села³². Уже в наші дні було встановлено, що у с. Яхнівці від голоду у зазначений час загинули від 26 до 50 осіб.

Треба зазначити, що описані події в одному селі можна визнати типовими в тодішній час у прикордонних районах. Незважаючи на труднощі тут принаймні хтось «третій» – начальник прикордонного загону, намагався втручатися з метою виправлення грубих способів трактування людей, надання їм продовольчої допомоги. У місцевостях, що знаходилися поза цими районами (а таких було значно більше, ніж одні Яхнівці), ситуація складалася значно трагічніше...

Страшний 1933-й рік

На сьогодні чи не найбільше свідчень про жертви голоду серед польського населення маємо з Полонського району, що на Хмельниччині. Завдячувати цим треба П.Ящуку – місцевому лікареві, який упродовж 1985–1995 рр. старанно записував спогади земляків про пережиті голоди 1930–1940-х рр. Зібрані ним матеріали було опубліковано у двотомній книзі³³, де вміщено

³⁰ Там само. – С.257–258.

³¹ Там само. – С.278.

³² Там само. – С.259.

³³ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах / Авт.-упор. П.Яшук. – К.; Нью-Йорк, 1999. Окрім свідчень очевидців тут уміщено іменні списки померлих від голоду жителів району, а також репресованих у період сталінізму. Зазначимо, ці списки складалися у сільських радах із часів горбачовської «перебудови» за участі громадських активістів, що до певної міри спростовує усталене твердження про запізнілість процесу демократизації й дерадянзації «тих, за Збручем».

337 свідчень людей, з яких значна частина (майже 150) належать місцевим полякам³⁴. У Полонському районі й по сьогоднішній день проживає численна польська спільнота.

Завдяки подібним громадським ініціативам, а також державним заходам удалося встановити, що кількість жертв від голоду на Полонщині сягала понад 3 тис. осіб. У польських селах 1932–1933 рр. голодною смертю померли: Буртин – 94, Горошки (зараз Полонне) – 118, Ново-Лабунь – 83, Ново-Полонне (сьогодні місто Полонне) – 44, Полонне – 507, Новоселиця – 148, Новоселиця Польська – 52, Понінка – 261 особа³⁵.

Як довідуємося зі спогадів жителів, найбільше постраждали ті, хто не вступав до колгоспів. Продовольчу ситуацію вдавалося дещо пом'якшувати завдяки наявним підприємствам. У Понінці, наприклад, на місцевій паперовій фабриці робітники одержували хлібні пайки: 600 г на працюючого і 200 г на члена сім'ї. Крім цього, тут функціонувала їдальня, і хоч їжа була поганою («муку заливали окропом»), це дозволяло пережити найгірші часи. Підприємство працювало на соломі, робітники знаходили в ній залишки зерна й також якимось рятувалися від голоду. Однак забезпечення продовольством працівників фабрики не було постійним. Так, уже в березні 1933 р. повідомлялося, що на підприємстві мали місце 41 випадок опухання робітників через недоїдання³⁶. У колгоспах подекуди також організувалися пункти харчування безпосередньо на полі для працюючих – під час посівної, на жнивях. Селяни одержували суп, кашу, тюльку, хліб³⁷.

У сім'ї жительки Понінки Ганни Соболевської, 1909 р. нар., під час голоду померли семеро осіб – батько, брати, сестри. На цвинтарі, як вона згадує,

«в ями клали шарами мерців, тільки соломкою перестеляли. [...] Таке робилося, що не стало багато людей. Порожні хати розбирали і забирали. То в десятки не вбрати тих, що помирали, то сотнями мерли з голоду в селі. Більше з моїх в сім'ї помирали з голоду на початку, то ще труни робили для них, а пізніше, то вивозили фурами мерців без трун, без нічого, і закопували в одну яму. Та й все. То пекло було. І всі мовчали, бо то хтось деь щось скаже – вже його нема»³⁸.

Ще один свідок – Броніслава Зеленська (1904 р. нар.) з села Буртин, разом з іншими вказувала, що вилучення в односельців зерна, решти сільськогосподарських продуктів проводили місцеві активісти з сільради. При цьому вони часто вдавалися до насильств над людьми, принижень, розкрадання майна.

Фактом було існування тут аж до недавнього часу різного роду артефактів (пам'ятників, погрудь, назви вулиць і населених пунктів тощо) радянської епохи не тільки в містах, але й по селах.

³⁴ Частину свідчень поляків було перекладено на польську мову й видано окремою книгою: *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947: Relacje*. – Lublin, 2004.

³⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – С.385.

³⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – Вінниця, 2008. – С.984.

³⁷ *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947: Relacje*. – S.182.

³⁸ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн.2. – С.7.

Вони самочинно встановлювали розміри хлібозаготівлі, визначали кару за невиконання. Щодо покарань, то зазвичай це було збільшення в декілька разів податку, а за несплати – конфіскація майна включно з хатою та продаж його з молотка. Найбільше прикростей зазнавали селяни, які вперто не хотіли вступати в колгосп.

«Мої сусіди всі вимерли з голоду. Була, казали, Бицьова хата, то в ній померло шість душ і лежали в хаті (прізвище – Орусський) два сини, дві дочки і батьків двоє, аж запах, що не перейти вулицю біля тої хати. Сім'я Стаська Муравського вимерла до ноги: двоє дітей і їх двоє, такі ще молоді були. Камільовського Зигмунда два рідні брати померли з голоду за один день: Станіслав – семи років і Антін – восьми років... Не ховали, хай мені Бог простить, а кидали в яму на цвинтарі як худобу. Свинцицький Адольф помер з дружиною і дочкою, але наперед батьки з'їли дочку. Ой Боже... Навроцькі два брати померли з голоду, хоч і корову мали, а батьків їхніх репресували ще у 1929 р. Як ми вижили, я не знаю. Бог так нам дав. А та банда (активісти – Г.С.) ходили по селу і останнє забирали»³⁹.

Доведені до крайнощів, люди вживали в їжу все, про що йдеться у свідченнях жительки села Буртин Стефанії Соболевської (1916 р. нар.):

«І собак їли, і котів ловили, їли все, що хто бачив. Коні колгоспні здихали – їли, сама на свої очі бачила: сидить біля тої здохлятини чоловік і ті кості обгризає. А що казати... Ляскавку, кропиву, липовий цвіт, листя липи, лободу... Дуже багато вимерло людей у Буртині, і всі вони на Крижовому цвинтарі, до голоду його там не було. [...] Ми жили на хуторах в Буртині. Той хутір, що жили мої батьки, звався Грабовий, там жило дев'ять господарів, було дев'ять господарів – нема. Решту, хто не вмер з голоду, вислали – Муравських, Сзерських»⁴⁰.

Як згадувалося, у прикордонних районах продовольча ситуація не була такою поганою, як в інших місцях на схід від Збруча. Одначе у травні 1933 р., як можна судити з документів, і про що згадувалося у селі Яхнівці, становище загострилося й тут. Зокрема в Мурованокуріловецькому районі у 7 селах нараховувалося 450 голодуючих (300 дітей), у згаданому Проскурівському «продовольчі труднощі» переживала 21 сільська рада (755 осіб), на Славутчині – 4 села (177 сімей), Кам'янецьчині – 11 сіл (1170 осіб)⁴¹.

У липні 1933 р. у Славутському районі було зафіксовано понад 350 випадків висипного та 150 – черевного тифу, кількість голодуючих серед колгоспників збільшилася до 4520 сімей, у тому числі 2547 потребували негайної допомоги, 2135 голодували й опухли, а 229 померли. Хоч влада і прийшла з допомогою, але на 1 особу було видано тільки 1,7 кг зерна, що ненадовго

³⁹ Там само. – С.27.

⁴⁰ Там само. – С.38.

⁴¹ Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Упор. Р.Я.Пиріг [та ін.]. – К., 1990. – С.511.

поправило становище людей⁴². Із загальної кількості – 8 тис. одноосібних господарств – було потерпілих від голодування 4306 сімей, із них гостроголодуєчих – 2788 сімей, опухлих – 3412 осіб, померлих – 689⁴³. Згідно з сьогоднішніми даними, у названому районі під час Голодомору померло 1200 людей⁴⁴. Додамо, що тоді на Славутчині національна структура виглядала так: українці – 82 686 осіб, росіяни – 1265, євреї – 10 461, поляки – 7004, німці – 274, чехи – 771⁴⁵.

У прикордонному селі Чорна Чемеровецького району на Хмельниччині влітку 1933 р., як згадував поляк Йосиф Павлуцький, після примусової хлібоздачі люди практично залишилися без їжі. Результатом стало масове голодування серед селян. Тільки на його вулиці тоді померли 10 осіб, у тому числі його батько – Франц Павлуцький⁴⁶.

У селі Листопадівка Бердичівського району, де майже всі мешканці були поляками, і де було організовано одну з перших польських національних сільрад, улітку 1933 р. від голодної смерті померли декілька сімей. Серед них, зокрема, Кароль Блонський (78 років) і його дружина Броніслава (76 років), син Анатоль (26 років), його двоє дітей – Вікторія (2,5 років) та 7-місячне немовля. Жертвами голоду стали також члени багатодітної сім'ї Закшевських – сестриблизнючки Міля й Діонізія (14 років), Вінцент (4 роки), Броніслав (2 роки). Від голоду, імовірно, померла і їхня мати – Юзефа Закшевська, котра не була членом колгоспу. У переліку померлих зазначено також Аґнешку Захаревич (44 роки), Міхала Камінського (інвалід), Вінцента Шульца (20 років)⁴⁷.

У чималому селі з переважаючим польським населенням – Великі Нізгурці – цього ж району від голоду загинули 65 мешканців⁴⁸. У Самгородку серед майже 70 померлих виявилось також чимало місцевих поляків. Наприклад, у сім'ї Каленських – дід, бабуся, син, невістка та їхні 8 дітей; Юстин Скордзієвський (27 років), його дружина та 6 дітей; Фелікс Костецький із дружиною і 2 дітей⁴⁹. У ще одному відомому селі з переважаючим польським населенням – Сусли Володимир-Волинського району на Житомирщині, де на 1927 р. нараховувалося 1050 поляків серед 1265 всіх мешканців⁵⁰, кількість жертв на 1933 р. становила 98 осіб. Удалося встановити імена 81 людини – Емілія Анджеєвська, Броніслав Бучинський, Юзеф Войцеховський, Єлизавета Вручинська, Якуб Козакевич, Томаш Левицький, Кароль Монжеєвський та ін.⁵¹ Село Корчак, що поблизу Житомира, де 1928 р. було 65 дворів, 320 душ,

⁴² Голод 1932–1933 рр. на Хмельниччині... – С.23.

⁴³ *Слободянюк П.Я.* Голодомори в Україні як засіб винищення українства. – С.10.

⁴⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – С.386.

⁴⁵ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – С.370.

⁴⁶ Голод 1932–1933 рр. на Хмельниччині... – С.42.

⁴⁷ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – С.328.

⁴⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область. – Житомир, 2008. – С.282–283.

⁴⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – С.337–340.

⁵⁰ Польські поселення Житомирщини: Довідково-інформаційне видання. – Житомир, 2011. – С.112.

⁵¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область. – С.554–556.

з яких 290 становили поляки⁵², за невиконання плану хлібозаготівлі занесли на «чорну дошку». На сьогодні тут відомі імена 6 померлих від голоду⁵³. На хуторах довкола Житомира проживало багато поляків, які завдяки своїй праці ніколи не знали нужди. Однак із початком сталінської колективізації їхнє життя кардинально змінилося в негативному плані. Прикладом може бути доля сім'ї Зофії Рудницької (дівооче прізвище – Войнаш), сьогодні жительки Першотравенська Баранівського району, діда якої, заможного та працелюбного Петра Статкевича з хутору Омецінського, було «розкуркулено», старших синів вислано на Північ. Мати для порятунку відкопала сховані у саду весільні обручки й золоті кліпси, за які в «Торгзіні» змогла купити торбину круп та борошна і на плечах за 16 км принесла додому. Хтось з активістів побачив це й увечері торбину забрали до сільради.

«Ціле життя, – написала З.Рудницька, – мама згадувала цей страшний (1933-й – Г.С.) рік. Як просила у сусідів лушпиння з картоплі, додавала до нього кору липи, вільхові шишки, все протирала і пекла коржі. Діти їли, хвалили, що добрі, а батьки плакали з горя. Тато старався хоч щось заробити шевським ремеслом. Так і вижили, зберегли своїх трое дітей і трое племінників. [...] В голодовку помер мамин брат Ян, чоловік сестри Юзефи – Людвік Омецінський, найменший татів брат – Філіп Войнаш і багато інших хуторян»⁵⁴.

У Мурованокуриловецькому районі на Вінниччині у с. Вербовець (польська сільрада) від голоду померли 77 осіб. А у сусідньому Сніткові кількість жертв становила понад 100⁵⁵. Імовірно рекордну кількість голодних смертей занотована в Мурафі Шаргородського району – 391 людина. Це село відоме своїми польськими традиціями, у першу чергу бароковим домініканським костелом. До війни тут нараховувалося 6,4 тис. віруючих, включно з мешканцями навколишніх сіл⁵⁶. Під час голоду поляки гинули цілими родинами: Бернацькі (21 особа померла), Шпаки (19), Паянки (17), Кардаші (11), Кулики (13), Плонсаки (13), Лайдацькі (6) та багато інших. Наймолодший серед померлих Аделі Ковальчук виповнився заледве 1 місяць, а найстаршою виявилася майже 90-літня Марія Кушнір, котра, як підкреслено в документах, не мала їжі⁵⁷.

Голодні люди для порятунку ночами виходили на колгоспні поля й намагалися зривати колоски з дозріваючим зерном. Але лани пильно стерегла озброєна варта, а на додаток, згідно з відомим законом від 7 серпня 1932 р., «за розкрадання соціалістичної власності» винних суворо карали з дітьми включно.

⁵² Польське поселення Житомирщини. – С.82.

⁵³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область. – С.396.

⁵⁴ Рудницька З. Фамілія // Pamiętnik Kijowski. – Т.IX: Polska rodzina na Wschodzie. – Kijów; Ternopol, 2008. – S.378, 381.

⁵⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – С.458, 460–462.

⁵⁶ [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Непорочного_Зачаття_Пресвятої_Діви_Марії

⁵⁷ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – С.809–811.

У липні 1933 р. жителі села з переважаючим польським населенням Підлісний Мукарів Дунаєвецького району Марія Кушлінська й Антоні Колісник вижали в полі 20 кг колосся, за що були засуджені, відповідно, до 10 й 8 років тюрми⁵⁸.

Територією голоду не без підстав прийнято вважати сільські місцевості, але доступні матеріали засвідчують, що продовольчі проблеми під час Голодомору, навіть зі смертельними випадками, спіткали й міста УСРР. Особливо це стосувалося неіндустріального Правобережжя, де забезпечення продовольством, промисловими товарами не належало до першочергових завдань. Серед жертв голодної смерті в основному були селяни, попри рогатки та відсутність паспортів, удавалося якось прослизнути до міст задля порятунку. Немало було також жертв – в'язнів тюрем, часто теж вихідців із села, де погані санітарні умови й харчування сприяли загибелі людей. У лютому 1933 р. Вінницький обласний комітет партії повідомляв до ЦК КП(б)У про виснаження та опухання робітників на підприємствах в Полонному, Дунаївцях, Бердичеві. Важкою ситуація була й у містах Київської області – Житомирі, Ємільчиному, Городниці, Олевську⁵⁹. Значний відсоток тут серед жителів становили поляки. Так, у Житомирі, де за переписом 1926 р. проживало 76,6 тис. населення, поляків було 7,4%⁶⁰. Згідно зі статистичними даними (а в містах факти смерті фіксувалися ретельніше, ніж у селах), у 1933 р. в місті померли 5975 осіб (у 1932 р. – 2040). Серед них 761 людина – це мешканці інших районів, 358 – вихованці дитячих будинків, 245 – утриманці двох будинків для хронічних хворих та інвалідів, 1109 – ув'язнені виправно-трудових будинків та установ, 76 – жебраки, 554 – невідомі (серед них також могла бути значна частина мешканців прилеглих сіл), 229 – червоноармійці. За національністю вони поділялися: українці – 5687 (70,95% усіх померлих), євреї – 1258 (15,69%), поляки – 627 (7,82%), росіяни – 283 (3,53%), німці – 91 (1,13%), чехи – 20, білоруси – 22, інші – 27⁶¹. Причини смертей подано тільки за 1933 р. Згідно з ними, 2072 особи безпосередньо померли від голоду (765 – авітаміноз і 1307 – виснаження)⁶². У Бердичеві на 9 підприємствах міста в березні було зафіксовано 239 випадків опухання робітників. Тоді ж 5 людей померли, а в дитячих садках кількість загиблих дітей становила 31. Батьки, не маючи змоги забезпечити їжею своїх дітей, масово підкидали їх до дитбудинків, залишали на вулицях та інших місцях. У Бердичеві тільки за чотирнадцять днів березня 1933 р. було підкинута 18 дітей⁶³. Голод таким чином виявляв ще одне своє непривабливе обличчя...

⁵⁸ Голод 1932–1933 рр. на Хмельниччині... – С.54.

⁵⁹ Голод 1932–1933 на Україні. – С.160, 423, 436–437.

⁶⁰ [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Житомира

⁶¹ Махорін Г., Копійченко Л., Тіміряєв С. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область. – С.17.

⁶² Там само. – С.23.

⁶³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – С.997.

Великий голод 1932–1933 рр. у польському національному районі – Мархлевщині

Польський національний район розміщувався серед боліт, чагарників і лісів Східної Волині, між Житомиром і Новоградом-Волинським. Центром стало селище Довбиш, перейменоване в Мархлевськ. Згідно з офіційними даними, на 1 січня 1932 р. в районі проживало 49,4 тис. населення (поляків – 68,9%, українців – 19,2%, німців – 8,7%, євреїв – 2,5%, росіян – 0,4%, інших – 0,3%). Площа району становила 856,4 кв. км, тут було до 110 сіл і хуторів, об'єднаних у 38 сільських рад (34 польських, по 2 німецьких та українських)⁶⁴. Щодо поляків, то у селах їх частка була різною – від 38,4% на території Влади́нської сільради до 89,4% – у Мархлевській, 92,2% – Гуті-Юстинівці, 93,5% – Любарській Гуті⁶⁵.

Відразу потрібно зазначити, що національний статус району тільки частково пом'якшував продовольчу ситуацію. Звичайно, значення мало й те, що Волинь не належала до зернових регіонів і тут встановлювалися порівняно низькі розміри хлібоздачі. Головним напрямом сільського господарства було тваринництво, вирощування технічних культур. Однак тут спрацьовували ті самі причини голоду, що й в інших місцях – руйнація сільського господарства колективізацією, безжальне вилучення продовольства на користь держави, відсутність вчасної допомоги голодуючим.

Уже перші відомості про голод датуються початком 1932 р., коли 25 лютого бюро райкому партії розглянуло питання «Про випадки опухання й виснаження на ґрунті голоду в районі». Було названо місцевості, де це проявилось – Мархлевськ, Мар'янівка, Гута-Юстинівка, Новий Завод, Прутівка, Турова, Генріхівка, Биківка. Зауважимо, що названі населені пункти були центрами сільрад, тут функціонували фарфорові заводи й гуті скла. Жодного зобов'язуючого рішення бюро не ухвалило, а тільки ствердило факт явища⁶⁶.

Улітку цього ж року керівництво польського району найбільше уваги приділяло виконанню планів хлібозаготівлі, хід якої було визнано вкрай незадовільним. На засіданні бюро райкому 15 серпня 1932 р. відзначалося, що тільки чотири сільради почали везти зерно на елеватор. Цього разу бюро зажадало – надіслати до всіх сіл як уповноважених відповідальних працівників району з тим, щоб до 25 серпня змусити виконати планові завдання. При цьому в районі до 15 січня 1933 р. суворо зборонявся вільний продаж хліба та збіжжя⁶⁷. За порушення цього розпорядження траплялися судові розправи над мешканцями⁶⁸.

Дії влади не дуже допомагали і плани хлібозаготівлі надалі не виконувалися. На кінець листопада 1932 р. колгосп «Червоний прапор» (с. Новий Завод)

⁶⁴ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Х., 1933. – С.7; Адміністративно-територіальний поділ УСРР: За станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С.81, 165.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.318. – Арк.53.

⁶⁶ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.42. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.141.

⁶⁷ Там само. – Арк.19–20.

⁶⁸ Marchlewszczyzna Radziecka. – 1931. – 23 grudnia.

здав тільки 25 ц зерна, а згідно зі спущеним завданням мав здати 375 ц. У с. Покостівка ситуація, відповідно, виглядала 103 і 410 ц⁶⁹. На незадовільний стан хлібозаготівлі в польському нацрайоні тепер уже відреагувала влада новоствореної Київської області, до складу якої з 1932 р. він входив. Керівництво ж району знову звернулося до випробуваних адміністративних методів і «штурмівщини», що в радянських умовах було звичним явищем. Слід відзначити, що у цей час на Мархлевщині відбувалася справжня кадрова чехарда – часті зміни керівництва, що було викликане повільними темпами колективізації та хлібозаготівель⁷⁰. Скликане вночі (о 1-й год.) 25 жовтня 1932 р. надзвичайне засідання бюро райкому вирішило негайно направити у села партактив і змусити селян здавати зерно державі. Висланцям із району рекомендувалося прибути на місця не пізніше 10-ї год. ранку, зорганізувати бригади активістів і виконати план хлібоздачі до 1 листопада. Окрім цього, на допомогу було послано прокурора району Піотровського, начальника міліції Слотвинського й суддю Сурделя, яких зобов'язали впродовж доби притягнути до кримінальної відповідальності з п'ятиразовим збільшенням розміру встановленого податку «куркульсько-заможні» господарства, які не віддають зерно державі⁷¹.

Наявні в районі млини було націоналізовано й поставлено під контроль влади, яка вдавалася до реквізицій збіжжя. Населення натомість займалося помолом у домашніх умовах на жорнах. Це відразу було визнано незаконним. Тільки від вересня 1932 до січня 1933 рр. у селах Мархлевщини таких випадків зафіксовано 102. Знаряддя помолу вилучали та знищували, а на людей накладали грошові штрафи. Зокрема у 35 випадках сума штрафів дорівнювала 625 руб. 50 коп. Так, 60 руб. кари було визначено жителеві с. Соболівка Свінцицькому. Під час конфіскації в нього жорен і зерна, читаємо в повідомленні прокурора, «здійснив опір зі сокирою в руках», що додатково обтяжувало ситуацію доведеного до відчаю селянина⁷².

Цього разу драконівські дії районної влади виявилися більш ефективними. Уже 2 грудня 1932 р. район рапортував перед вищими органами про виконання плану хлібозаготівлі по всіх секторах (колгоспи й індивідуальні господарства) на 104,1%, що в абсолютних цифрах виглядало – 654 т за планом і 683,4 т фактичного виконання⁷³.

Слід відзначити, що вказана кількість зерна як на район, в якому було більше сотні сіл, відносно невелика. Проте до уваги треба взяти той факт, що від селян держава забирала врожай у грабїжницький спосіб. Нормальні госпрозрахункові відносини часів непу було порушено й відкинута. У колгоспах селян змушували фактично працювати задарма, а на індивідуальників накладалися непомірні податки. «Розкуркулення» мало своїм наслідком руйнування заможних і продуктивних господарств. Колгоспна безгосподарність, а також апатія в індивідуальному секторі спричинили

⁶⁹ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.27.

⁷⁰ Стронський Г.Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. – С.30.

⁷¹ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.72.

⁷² Там само. – Спр.82. – Арк.46.

⁷³ Там само. – Спр.66. – Арк.95.

зменшення обсягів сільськогосподарської продукції в районі, як і, зрештою, по всій республіці.

У польському національному районі влада по селах також спиралася на місцевих активістів, залучаючи їх для реквізицій зерна. Поведінка цих «буксирних бригад» також була брутальною й жорстокою. Як згадувала мешканка с. Шереметів Яніна Цалко (1922 р. нар.):

«До нашої хати вдерся ватажок такої бригади з окриками – де заховали хліб?! – чому не віддаєте?! – давайте! Мама поставила тоді на кухню трохи картоплі й борщ. Коли почув, що не маємо самі, що їсти, бо минулого разу забрали в нас останній мішок гречки, скинув із кухні горщик із борщем і горщик із картоплею, а коли все розіллялося на підлозі, зі злістю потоптав, щоб ми не мали що їсти. Коли вийшов, ми як звірята почали їсти з підлоги потопчену картоплю, такі були голодні»⁷⁴.

Директивно створювані колгоспи, які об'єднували незаможних селян і в яких була низька продуктивність праці, не могли виконати навіть тих спущених «згори» невеликих хлібозаготівельних планів. У такій ситуації збільшені обов'язки лягали на плечі індивідуальних господарств, яких влада обкладала високими грошовими податками й контракціями сільськогосподарської продукції. Це змушувало селян зменшувати посіви, обмежувати тваринництво, оскільки, як говорили люди, «більшовики й так усе заберуть». У селах польського району у цей час фіксувалися випадки випасання худоби на ланах («Нехай краще худоба з'їсть, аніж більшовики») ⁷⁵.

Із боязні перед колективізацією або примусовою контракцією худоби, селяни також удавалися до зменшення поголів'я, вирізаючи тварин для власного споживання чи на продаж. Натомість у новоорганізованих колгоспах через відсутність фуражу та пануючу безгосподарність тривав масовий падіж худоби. У 1930–1932 рр. поголів'я корів зменшилося в понад 2 рази (див. табл.3).

Табл.3.

Динаміка поголів'я корів і коней у Мархлевському районі 1926–1932 рр.⁷⁶

Рік	Корови	Коні
1926	14 390	5049
1927	18 294	5831
1928	17 500	9600
1930	22 800	7937
1932	10 170	5565

⁷⁴ Koprowski M. Na gruzach Marchlewszczyzny: Skazani za polskość [Biblioteka «Wołania z Wołynia», т.83]. – Biały Dunajec; Ostróg, 2014. – S.33.

⁷⁵ ДАЖО. – Ф.85. – Оп.1. – Спр.700. – Арк.5.

⁷⁶ Складено за: ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.3236. – Арк.3–10; ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.398; Україна та її нові адміністративні райони: Кишеньковий довідник. – Х., 1930. – С.95.

Очевидний господарський занепад, викликаний колективізацією, а також примусове вилучення сільськогосподарської продукції прирекли мешканців на голод. Особливо драматична ситуація склалася навесні 1933 р., що змусило місцеве партійне керівництво бити на сполох. Секретар райкому партії Б.Марчевський 6 березня 1933 р. повідомляв в обком КП(б)У в Києві: «За останній час серйозно збільшились випадки опухання і виснаження людей на основі голоду. На сьогоднішній день встановлено 16 сіл, у яких маємо від 3 до 10 сімей опухлих і виснажених з причин голоду. У селі Дренецькі Хатки ця кількість досягла 20 сімей [...] Окремі сільські ради сигналізують про масовий голод, присилають до РВК списки з 30–40 сім'ями»⁷⁷.

Нам удалося віднайти в архіві ці списки, які сільради надсилали до Мархлевська про голодування населення. Станом на 10 березня 1933 р., зокрема, опухлих і виснажених нараховувалося 654 дорослих і 1106 дітей. Ця кількість голодуючого населення розподілялася по селах: Вили – 28 дорослих і 57 дітей, Здань-Болярка – 95 і 116, Новий Завод – 95 і 207, Олізарка – 24 і 31, Улянівка – 24 і 18, Шиєцька Буда – 46 і 92, Гута Юстинівка – 135 і 75, Неборівка – 52 і 115, Жовтий Брід – 81 і 64, Генріхівка – 74 і 152⁷⁸.

В окремих селах опухали цілі сім'ї, як, наприклад, у Генріхівці – Павла Іваницького (9 осіб), Фердинанда Грамса (8), Каміля Бродовського (7), Юзефа Дубінського (6). Виявилося, що тут тільки 9 господарств були поза колгоспом, а решта вже вступили до нього, але це аж ніяк не полегшувало продовольчих труднощів⁷⁹. У с. Вили серед голодуючих виявилася родина Теодора Кузьмінського – працівника лісництва, який у власному господарстві мав 5 га землі й 10 осіб на утриманні. Згідно з інформацією сільської ради, він сплатив обов'язковий податок у розмірі 27 руб. 69 коп. Для порятунку сім'ї від голоду разом із дружиною вирушив на базар до Чуднова, щоб продати єдину корову. Але був настільки виснаженим, що дійти не зміг. Дружина залишила чоловіка в одному селі, а сама пішла далі. Повертаючись, вона застала його вже мертвим⁸⁰. На хуторі Зелені Брачки інвалід Антоній Весельський «після смерті жінки від голоду» ходив по селу і просив хліба. Спочатку померла одна дитина, а трьома тижнями згодом – друга, півторарічна⁸¹.

Про випадки смерті від голоду дітей у с. Дренецькі Хатки в березні 1933 р. повідомляв керівництву району начальник міліції. Це сталося в будинку вдови Камілії Ревуцької, в якій ще взимку померли двоє з шести її дітей. Дитина померла також у родині Олександра Рибченка. Виявилося, що сільська рада не допомогла поховати померлих, які «5 днів лежали у хаті разом з опухлими іншими членами сім'ї»⁸². На хуторі Бабинському, що в 5 км від Дренецьких Хаток, трапився випадок канібалізму. 13 травня 1933 р. Марцеліна Добровольська зарізала сина Вінцента й разом із дочкою Юзефою з'їли його. Кількома днями пізніше мати зробила це саме й з донькою. Випадково під час відвідин

⁷⁷ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.199, 201.

⁷⁸ Там само. – Спр.80. – Арк.67.

⁷⁹ Там само. – Спр.82. – Арк.33–34.

⁸⁰ Там само. – Арк.35.

⁸¹ Там само. – Арк.36.

⁸² Там само. – Арк.378.

брат чоловіка виявив рештки племінниці та повідомив про це міліцію. Жінку заарештували, але суд визнав її неадекватною⁸³. Подібних випадків під час Голодомору, як тепер знаємо, було чимало, що стало наслідком психологічного зламу, деформації почуттєвої сфери людей і поширення на цій основі різних аномалій, відхилень у поведінці⁸⁴.

В умовах голоду праця була малопродуктивною й невмотивованою, що поглиблювало продовольчі труднощі. У с. Шиєцька Буда вповноважений із району Лейник інформував секретаря райкому про те, що станом на 29 травня 1933 р. план посіву вдалося виконати тільки на 40%, а запасів насіння в колгоспі вистачить тільки на 68% площ. Причину розпачливої ситуації він убачав у місцевих колгоспниках, які не хотіли працювати за дарма, вимагали справедливого обліку трудовнів і яких уповноважений називав «куркулями, лінивцями та злодіями». Він також описав «надзвичайні й виняткові умови праці» людей у колгоспі. Виявилося, що з поля «зникли» 15 колгоспників – 4 померли, а 11 лежали опухлими. «Деякі колгоспники (опухлі) лежать поміж возами на полі. [...] Ситуація в індивідуальному секторі є ще гіршою. Маємо випадки, коли померлі 3–4 дні лежать і сільська рада їх не ховає (обмежується видачею розпоряджень своїм виконавцям). Своїх опухлих працівників підтримуємо перегоном. Мусимо пильнувати зерно, але не маємо пороху. Дайте пороху і рушниці»⁸⁵, – завершував свою доповідь Лейник.

У «столиці» польського району – селищі Мархлевську – продовольчі труднощі не були особливо гострими. З огляду на існування тут фарфорового заводу воно забезпечувалося згідно з нормами «робітничого містечка». При ньому було відкрито їдальню, куди також пускали членів сімей працюючих. У селі Биківці на місцевій гуті скла робітники одержували по 400 г хліба у «холодних цехах» і 600 г – у «гарячих», тобто біля печей⁸⁶. Попри якість цього хліба це допомагало людям у важкі часи. Слід додати, що працівники фабрики та гуті в польському районі не були робітниками у класичному значенні цього слова, а володіли одночасно наділами землі, оскільки проживали у селах.

Керівництво району та члени їхніх сімей особливо не голодували. У вересні 1933 р. на бюро райкому було вирішено відкрити в Мархлевську розподільник харчових продуктів для відповідальних працівників, а також їдальню для партійно-радянського активу⁸⁷.

Першу серйозну допомогу держава направила до району тільки наприкінці 1933 р. Для колгоспників та індивідуальних господарів було виділено 600 т продовольчого зерна і 250 т насіння (тільки для колгоспів). Якщо врахувати, що населення польського району тоді становило близько 50 тис. осіб, то на одну людину виходило 12 кг зерна. Бюро райкому на своєму засіданні

⁸³ Там само. – Спр.59. – Арк.228.

⁸⁴ Див.: Стасюк О. Руїнація традиційної культури українців у роки геноциду // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор. В.Борисенко, В.Даниленко, С.Кокін та ін. – К., 2008. – С.111–112.

⁸⁵ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.234–235.

⁸⁶ Реабілітовані історією: У 27 т.: Житомирська область. – Кн.4. –Житомир, 2011. – С.69.

⁸⁷ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.23.

12 грудня 1933 р. розподілило й затвердило цю допомогу. Серед іншого було ухвалено рішення про визначення розмірів допомоги індивідуальникам через існуючі колгоспи, що явно мало на меті змусити всіх без винятку «влитися» до колективних господарств. Крім цього бюро у своїй постанові записало, щоби взамін за одержуване продовольство члени індивідуальних господарств, у тому числі навіть старші діти-сироти, відпрацювати на обов'язкових роботах у колгоспах, лісництві чи на будівництві доріг⁸⁸.

Сьогоднішні дослідники з використанням архівних джерел та залученням спогадів очевидців подій установили, що у селах Мархлевського району загальною загинули 348 осіб, у тому числі: у Мархлевську – 34, Мар'янівці – 15 (встановлено прізвища 5), Дорогані – 3, Тартаку – 17, Туровій – 3, Наталії – 11, Слободі Чернецькій – 6, Дзікунці – 4, Олізарці – 11, Вилах – 5, Неборівці – 20, Гуті-Юстинівці – 8, Новому Заводі – 59, Пічкурах – 14, хуторі Пічкурські Хатки – 6, Чехівці – 36, Тартачку – 5, Шереметах – 7, Явному – 57, Дронецьких Хатках – 11, В'юнках – 5, Дермані – 1, Грузлівці – 10⁸⁹. Найбільшу кількість смертей відзначено в Новому Заводі та Явному. На території цих сільрад, згідно з даними на 1927 р., проживали: Новий Завод – 3025 осіб (із них поляки становили 2466, або 81,5%), Явне – 949 (поляки – 611, тобто 64,4%)⁹⁰.

Згідно з джерельними матеріалами, продовольчі труднощі проявлялися практично до кінця існування польського національного району, який було скасовано урядовою постановою від 5 жовтня 1935 р.⁹¹ У лютому того року тодішній секретар райкому партії Е.Завадський повідомляв до Києва про важке становище з продовольством і просив негайної допомоги в розмірі 100 т збіжжя. При цьому вказувалося, що в надзвичайно скрутній ситуації опинилися сім'ї колгоспників і вдів, котрі мають на утриманні дітей. Хліб і муку до магазинів довозили нерегулярно й у малій кількості. Подекуди навіть були спроби поділу насіння картоплі⁹².

Очевидно, дані про жертв голоду не можна вважати остаточними, проте вони, як і наведені факти, засвідчують, що на долю мешканців польського національного району у зазначені роки випали величезні випробування, муки і страждання зі смертельними наслідками включно.

Степові райони

На півдні України, особливо порівняно з Поділлям чи Волиню, поляків проживало значно менше. Власне тут було декілька сіл-колоній, в яких мешкали переселенці 1830–1840-х рр. Ця обставина спричинила компактне їх розміщення. У Снігурівському районі на Миколаївщині найбільше поляків фіксувалося у с. Киселівка (1,4 тис.), тут було організовану окрему польську

⁸⁸ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.60.

⁸⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область. – С.258–260, 273, 549, 774, 777–782, 784.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.318. – Арк.53.

⁹¹ Кондратюк О., Кур'ята С. Довбиш: Історія, факти. Минуле і реальність. – Житомир, 2007. – С.50.

⁹² ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Опр.130. – Арк.4.

національну сільську раду. У Херсонській окрузі, згідно з переписом від грудня 1926 р., їх нараховувалося 4474⁹³.

Як відомо, степові райони належали до зернових і були головними у хлібозаготівлях. Тому тут колективізацію проводили швидшими темпами. У місцевих радгоспах і колгоспах плани здачі зерна державі були значно вищими порівняно з іншими місцевостями. Теж суворішими були покарання за їх невиконання. На практиці влада рідко вдавалася до зменшення розмірів і строків хлібозаготівель. Найбільшого розповсюдження набули так звані «чорні дошки», арешти й покарання відповідальних партійних та радянських працівників за невиконання спущених із центру планів, позбавлення забезпечення товарами торгових закладів сіл і районів. Так, у листопаді 1932 р. за рішенням Дніпропетровського облвиконкому 50 сіл і колгоспів із 17 районів області занесли на «чорну дошку». Серед них виявилось й село з численним польським населенням – Сірогози. Частка здачі зерна державі у шести місцевих колгоспах становила від 9,6% до 14%, що було кваліфіковано як наслідок впливу «контрреволюційних глитайських, рвацьких елементів», які «настирливо саботують і не виконують свого обов'язку з хлібоздавання перед робітничою клясою та Червоною армією». Крім цього, влада перестала постачати продовольчі, промислові товари до місцевих магазинів, і навіть було вивезено наявні запаси. Їх передали до тих сіл, де плани хлібозаготівлі виконувалися. Серед цих товарів, зокрема, були взуття, одяг, текстиль, папіроси, мило й ін.⁹⁴

У Нижньосірогозькому районі на Херсонщині польське населення проживало також у селах Косаківка, Петрівка (Новопетрівка), Верхні Торгаї. У цьому останньому, як згадувала мешканка Олена Богданова (1923 р. нар.), люди масово потерпали від голоду, а її сім'ю врятували від смерті сусіди Нідзельські. У місцевій школі як міг рятував дітей від голоду вчитель Карнафель.

«Скільки померло від голоду людей – не знаю, – стверджувала старша жінка, – а скажу, їх хоронили де прийдеться, без гробів, тіла кидали просто в яму. Від голоду помер і мій таточко – Крушельницькій Григорій Григорович. Пам'ятаю, ховали його без труни, у нього вже не було рук. На нашому польському кладовищі є поховані від Голодомору, їх просто родини переховували після Голодомору. Згадуючи ті страшні часи, ми поминаємо тих, хто пішов з життя. В селі є церква, але костьол (ми католики) не відновлений. Не установлений хрест в селі жертвам Голодомору»⁹⁵.

Католицький костел і хрест у пам'ять жертв голоду є у сусідньому селі Новопетрівці. Згідно зі свідченнями Леокадії Мезенцевої (1920 р. нар., дочки Анелі та Юліана Ремішевських), у 1932–1933 рр. жилося дуже голодно,

⁹³ Котляр Ю. Національні меншини південноукраїнського села в добу непу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.19. – Ч.2. – К., 2010. – С.16.

⁹⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.: Запорізька область. – Запоріжжя, 2008. – С.662.

⁹⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Херсонська область. – С.656.

але завдяки величезним зусиллям батьків у них ніхто не вмер. Запам'яталась їй смерть чотирьох дітей в одній сім'ї, яка прибула з іншої місцевості й не мала допомоги⁹⁶.

Неподалік від Херсона в Білозерському районі розміщене село Правдине (колишня назва Цареводар), засноване 1846 р. вихідцями з польської дрібної декласованої шляхти (одnodвірці) з Подільської, Віленської та Гродненської губерній. Село досить швидко й успішно розвивалось як в економічному, так і демографічному планах. У селі не було людей без землі, навіть найбідніші володіли до 3 дес., а багатші мали від 15 до 50 дес. і більше⁹⁷. У 1924 р. згідно з радянськими описами районів тут проживали 1831 особа польської національності⁹⁸.

Із початком колективізації у житті людей наступили важкі часи. Унаслідок колективізації й розкуркулення їх позбавляли власності та заганяли до колгоспу, а заможніших заарештовували, висилали в північні райони. Побудований коштом мешканців неоготичний костел закрили, а священників кинули до в'язниці. Жителі колись заможного села вперше у своїй історії зіткнулися з голодом. Мешканка Правдиного Катерина Степанівна Вансович (1921 р. нар.) добре запам'ятала, як представники влади забирали в людей усе. Лякали тюрмою, відбирали хліб, погрожували зброєю.

«Батьки, – пригадувала Катерина Степанівна, – важко працювали на трудодні, платили великий податок, здавали молоко, шкуру із свиней, яйця. Якщо хто не здавав, то карали, накладали штраф. Брат Анатолій украв у колгоспі два кілограми зерна, за що його засудили на два роки тюрми. Їздила до нього провідувати, весь опухлий, ледве ноги передвигав. Збирав на смітнику шкаралупиння і так вижив. [...] У селі померло близько 50 чоловік. Їх ховали у спільній могилі. Старше покоління пам'ятає і поминає померлих від голоду. Молодь цього не пережила, тому і не поминає тих людей. При радянській владі церкву не визнавали, тому і церква не поминала померлих. У наш час поминання у церквах відбувається. [...] Хрестів і пам'ятників (Голодомору – Г.С.) в селі немає. Про Голодомор розповідаю дітям, онукам. Винним у загибелі багатьох людей вважаю сталінський порядок»⁹⁹.

Сьогодні вдалося встановити імена тільки двох людей, які померли від голоду у селі Правдине – Петро Йосипович Гавлінський і 18-річний юнак Луценко¹⁰⁰.

У Хорловському районі проживали 2,2 тис. поляків, а найбільше у

⁹⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Херсонська область. – С.655.

⁹⁷ Баранюк В. Історія села Правдине в документальних зібраннях архіву (до 160-річчя заснування села) // Polacy na południowej Ukrainie XVII–XX w. / Pod red. nauk. T.Ciesielskiego, E.Czapiewskiego, A.Korytki, W.Kusznira, H.Strońskiego. – Olsztyn; Opole; Wrocław; Odessa, 2007. – S.51.

⁹⁸ Національні меншості на Україні: Реєстр селищ. – С.57.

⁹⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Херсонська область. – С.547.

¹⁰⁰ Там само. – С.259.

Преображенці (800 осіб) і Григорівці (700 осіб). У 1932 р. на початку жнив у цих селах було відзначено вихід людей із колгоспу, що могло бути викликано відсутністю продовольства та оплати праці колгоспникам. Тут також мали місце крадіжки колосків і пшениці, за що декількох громадян було притягнуто до судової відповідальності. Населення цих сіл, як повідомляли органи ДПУ, негативно відреагувало на жорсткі дії влади. Найбільше жертв голоду в районі було навесні 1933 р.¹⁰¹

Відомі випадки смертей від голоду й в південноукраїнських індустріальних містах. Зокрема в Кам'янському (у 1936–2016 рр. – Дніпродзержинськ), де ще з другої половини ХІХ ст. проживало польське населення, від виснаження, дистрофії, дифтерії та інших хвороб, пов'язаних із голодом, померли такі особи польської національності: Альфонс Вітковський (робітник, 50 років), Адам Грігас (робітник, 63 роки), Йосип Добровольський (робітник, 50 років), Леонід Мацієвський (робітник, 24 роки), Генріх Влодарчик (1 рік і 1 міс.), Владислав Женчаловський (1 рік і 3 міс.) та ін.¹⁰²

Органи ДПУ Одеської області через продовольчі труднощі фіксували випадки «націоналістично-шовіністичних», «польсько-шовіністичних» настроїв та «антирадянсько-антисемітських» випадів серед робітників-поляків таких міст, як Одеса, Миколаїв. Цікаво, що ці самі органи повідомляли про затримку поляків з Одеської області на кордоні за спробу нелегально перебратися до Польщі¹⁰³.

II Річсполита, польське населення й Голодомор в УСРР

Слід відзначити, що справи нацменшин у міжвоєнному двадцятиріччі були актуальними в міждержавних відносинах на Європейському континенті, у тому числі в радянсько-польських. Більшовики всіляко вихваляли у своїй пропаганді становище поляків у СРСР, показували їхні досягнення в «будівництві соціалізму». І навпаки – малювали негативний образ пануючих політичних та економічних порядків у сусідній Польщі. За іронією долі, у переддень Великого голоду, наприклад, жителів польського національного району місцева газета інформувала: «Широкі маси працюючих у Польщі живуть у страшній біді. Плата в Польщі найнижча у цілій Європі, земельний голод проявляється особливо гостро, дедалі більше росте ненависть пригноблених народів до польської окупації»¹⁰⁴. Як звернула увагу американська дослідниця сталінізму Ш.Фіцпатрік, усі радянські газети взимку й навесні 1932–1933 рр. активно нав'язували своїм читачам думку про страшний

¹⁰¹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – С.280.

¹⁰² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ, 2008. – С.98 [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1090/9.pdf>

¹⁰³ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – С.280, 282.

¹⁰⁴ Marchlewszczyzna Radziecka. – 1931. – 19 maja.

голод і неврожай на світі, а особливо у сусідній Польщі, де, мовляв, дійшло до справжньої катастрофи, викликаної неврожаем, і селяни для порятунку змушені просити хліба¹⁰⁵.

За життям поляків в УСРР спостерігали польські дипломатичні представництва, зокрема генеральне консульство у Харкові в 1924–1934 рр., із 1934 по 1937 рр. – консульство та консульство (з 1934 р. генеральне консульство) в Києві в 1926–1939 рр.¹⁰⁶ Візити консульських працівників у ці роки поза Київ і Харків були рідкісними. Радянські органи держбезпеки уважно стежили за ними, рідко видаючи дозволи на такі виїзди, а в 1930-х рр. усіляко ускладнювали їм діяльність. Якщо навіть і доходило до рідких вояжів польських консулів, то цікавилися вони здебільшого розвідувальними даними. Консульства не мали тісних контактів із місцевими поляками чи польськими інституціями (театри, навчальні заклади, редакції газет, бібліотеки). Останні, як відомо, були створені більшовицькою владою й тому перебували цілковито під її впливами і контролем. Вони фактично монополізували собі право бути репрезентантом та виразником позиції всього польського населення «країни Рад». Не можна було не помітити не тільки виразної ідеологічної, прокомуністичної, спрямованості радянських полонійних інституцій, але й вражало вкрай негативне ставлення до II Речіпосполитої. Консульські працівники навіть не намагалися конкурувати з більшовиками за впливи в них, задовольняючись винятково спостереженням за їх діяльністю, і то тільки на основі місцевої преси, як можна судити з консульських донесень. Офіційна Варшава не вважала радянських поляків за повноправних і самостійних партнерів, і навіть не запросила їх, наприклад, на I та II з'їзди закордонних поляків, що відбулися у Варшаві¹⁰⁷.

Основна маса польського населення не перебувала під безроздільним впливом комуністів і аж ніяк не розділяла їхніх переконань. Звичайно, на щодень поляки не завжди могли це публічно виявляти й демонструвати, побоюючись репресій зі сторони більшовицької влади. Із таємних донесень органів ОДПУ довідуємося про справжні настрої, зокрема й у період колективізації¹⁰⁸. Польське населення не переставало почуватися спорідненою частиною всього польського народу, наскільки могло підтримувало та залишалося вірним національним традиціям, католицькій вірі, симпатизувало польській державі. Саме це в період Великого терору 1937–1938 рр. і так званої «польської операції» НКВС стане підставою для широкомасштабних репресій проти них¹⁰⁹. Поляки УСРР через незалежні від них обставини мали дуже обмежені контакти з консульствами Польщі, розуміючи всю небезпеку

¹⁰⁵ *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня [перевод с англ.]. - Москва, 2001. - С.88.

¹⁰⁶ *Skóra W.* Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. – Toruń, 2006. – S.89–90.

¹⁰⁷ *Lusiński C.* II Rzeczypospolita a Polonia 1922–1939: Geneza i działalność Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy i Światowego Związku Polaków z Zagranicy. – Warszawa, 1998. – S.82.

¹⁰⁸ Див.: *Stroński H.* Losy ludności polskiej na Ukrainie Sowietkiej a dyplomacja II RP w latach 1921–1939 // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początku XXI w.* / Pod red. H.Strońskiego, G.Seroczyńskiego. – Olsztyn; Charków, 2010. – S.258–263.

¹⁰⁹ *Stroński H.* Represje stalinizmu... – S.209–241.

таких контактів зі сторони сталінських органів держбезпеки. Водночас вони не відчували якогось спеціального зацікавлення диппредставництв їхньою долею. Тільки зрідка доходило до відвідин консульських установ, переважно пов'язаних зі справами виїзду до Польщі, громадянства, вирішення родинних ситуацій.

Польські дипломатичні й консульські представництва у СРСР мали достатньо інформації на теми голоду та репресивних дій сталінської влади щодо своїх громадян, про що інформували урядові структури у Варшаві¹¹⁰. Цілком зрозумілим при цьому було усвідомлення становища місцевих поляків. Київський віце-консул П.Курніцький у доповіді посольству Польщі у СРСР від 13 жовтня 1933 р. звертав увагу на погіршення становища й господарське нищення польських селян радянської України в порівнянні з минулим роком. «Десятки родин нібито “кулаків”, – стверджував він, – було викинуто зі своїх хат та сіл і, через зиму, яка наближається, вони опинилися у трагічному становищі, повністю позбавлені продовольчих запасів й одягу. Їхню ситуацію, в порівнянні з минулими роками, погіршує факт неможливості шукати рятунку в містах (паспортизація), вони приречені до голодної смерті»¹¹¹.

Із посиленням тиску на селян у зв'язку з примусовою колективізацією та продовольчими труднощами частішими ставали випадки пошуку захисту й у польських консульських представництвах. Поляки УСРР, які мали родичів у Польщі, писали до них розпачливі листи з описом свого нужденного, голодного життя, просячи при цьому матеріальної допомоги та сприяння у виїзді за кордон. Навіть органи ДПУ Одеської області сигналізували про поширення еміграційних тенденцій серед місцевого польського населення. Вираженням цього стала фіксація письмових звернень і відвідин багатьма поляками консульства П Речіпосполитої в Києві з метою одержання дозволу на виїзд до Польщі¹¹².

Українські жителі сіл в околицях Харковом, повідомляли співробітники польського консульства, приходили й «запитували, чи Польща тимчасово відкриє кордон для всіх, хто захоче покинути СРСР?». Із с. Гайчур під Запоріжжям до дипустанови П Речіпосполитої прибули представники, які від імені 30 сімей, «католиків із польськими прізвищами, але які не володіли польською мовою», висловили бажання виїхати до Польщі. У всіх цих випадках консул А.Стебловський уважав за потрібне звертатися до Варшави по інструкції. На цьому, власне, справи й закінчувалися¹¹³.

Дещо по-іншому польські консульства трактували та ставилися до римо-католицького костелу, священників. У Києві й Харкові під час богослужінь працівники дипломатичних установ передавали певні грошові суми, які

¹¹⁰ Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i oprac. J.J.Bruski. – Warszawa, 2008; Шаповал Ю. Польські та інші іноземні дипломати про голод 1932–1933 рр. в Україні // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początku XXI w. – S.333–343.

¹¹¹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – С.722.

¹¹² Там само. – С.282.

¹¹³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – MSZ. – Sygn.10040. – S.67–69.

призначалися на утримання приміщень, матеріальну допомогу церковнослужителям. У 1924–1932 рр. шляхом обміну політичними в'язнями між СРСР і Польщею вдалося визволити 38 католицьких священиків, у тому числі 25 тих, що обслуговували до свого арешту волинські й подільські парафії¹¹⁴.

Цікаво, що у цей час мали місце контакти та зустрічі співробітників польського й німецького консульств у Харкові, під час яких порушувалася тема становища населення в умовах колективізації й голоду. Виконувач обов'язків генерального консула II Речіпосполитої у Харкові О.Понінський у своєму звіті про зустріч із німецьким колегою повідомляв, що довідався про переслідування та голодування німецьких колоністів на півдні УСРР. Німецькій владі вдалося добитися в Москві дозволу й організувати виїзд 13 тис. колоністів на історичну Батьківщину, до Німеччини¹¹⁵.

Німецьке населення, яке проживало на Правобережжі та півдні України, часто контактувало зі своїми консульствами, котрі брали на себе зобов'язання щодо захисту, надання допомоги. Обрана німцями тактика дій у нелегких радянських умовах корисно відрізнялася від польських представництв¹¹⁶. Відзначимо, що цією допомогою користувалися й поляки, що мешкали по сусідству з німцями, зокрема на Волині.

Допомогу зі сторони Німеччини тоді називали «гітлерівською», а доходила вона шляхом поштових переказів або через німецькі консульства, а вже останні передавали її безпосередньо у села. Часто це робили самі співробітники консульських установ, які, нехтуючи небезпекою, усупереч існуючим заборонам радянських властей намагалися відвідувати німецькі села. В інших випадках священики, учителі, жителі німецьких сіл під час відвідин німецьких консульств у Харкові чи Одесі особисто одержували кошти, які згодом роздавали безпосередньо своїм односельцям. Також вони залишали відповідні списки жителів, котрі потребували грошової допомоги¹¹⁷.

Цікаво, що цю «гітлерівську допомогу» на місцях роздавали серед усіх мешканців даного населеного пункту, часто без чіткого врахування національності в розмірі від 8 до 25 німецьких марок на 1 людину¹¹⁸. Згідно з інформацією ОДПУ УСРР, із квітня 1933 по квітень 1934 рр. із Німеччини було переказано значну суму – 487 тис. 821 руб. золотом. Більшість цих грошей направлено до німецьких колоній на півдні України, а 90 тис. – до німецьких сіл Київської області¹¹⁹. Тут німці проживали по сусідству й уперемішку з польським та іншим населенням, зокрема в Мархлевському і сусідньому Пулинському німецькому національному районах. В останньому, наприклад, при 2996 німецьких дворах

¹¹⁴ *Dzwonkowski R.* Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. – S.316–317; *Materski W.* Pobocza dyplomacji: Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczypospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym. – Warszawa, 2002. – S.261–262.

¹¹⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – MSZ. – Sygn.10040. – S.58.

¹¹⁶ *Чирко Б., Євтух В.* Німці в Україні (1920–1990-ті роки). – К., 1994. – С.71, 110–112.

¹¹⁷ *Шевчук Ю.* Німецька інтелігенція Житомирщини в добу політичних репресій (кінець 20-х – перша половина 30-х років ХХ ст.) // Реабілітовані історією: Житомирська область: У 7 кн. – Кн.3. – Житомир, 2010. – С.36.

¹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.350. – Арк.59.

¹¹⁹ *Яковлева Л., Чирко Б., Пишко С.* Німці в Україні 20–30-ті роки ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України. – К., 1994. – С.180.

допомогу одержали 3892 двори, тобто вона потрапляла й жителям інших національностей, серед яких були поляки¹²⁰. З архівних документів довідуємося, що на практиці спрацьовувала звичайна людська солідарність поміж сусідами, коли до списків на допомогу заносили всіх мешканців певного населеного пункту. Так, у селі Костянтинівці Мархлевського району німець Фрідріх Кнак разом із поляками Станіславом Ставським та Леоном Ситницьким складала списки з підписами тих, хто потребував матеріальної підтримки. При цьому люди висловлювали сподівання, що їх «скоро заберуть до Німеччини»¹²¹. Подібні випадки мали місце й у селах Генріхівка, Влади́н того ж району, де були мішані польсько-німецькі сім'ї та більшість жителів одержували німецьку грошову допомогу¹²². Більшовицька влада намагалася протидіяти шляхом арештів активістів, німецьких дипломатів, агітацією за відмову від «фашистських» допомог або передачі їх до Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР)¹²³.

Відзначимо, що матеріальна допомога з Німеччини у вигляді валюти дозволяла людям купувати необхідні продовольчі товари у системі магазинів контори «Торгзін», рятуючись від голодної смерті. Ця обставина, безперечно, вплинула на відносно невеликий відсоток жертв серед німецького населення УСРР (див. табл.4). Це тим більше стає зрозумілим, якщо прийняти до уваги, що на 1926 р. у республіці проживали близько 400 тис. німців (1,3% від усього населення радянської України).

Табл.4

**Смертність від голоду серед різних національностей
в УСРР у 1932–1933 рр. (тис.)¹²⁴**

Національність	Місто	Село	Разом	% до жертв
Українці	111,8	1440,4	1522,2	81,3
Росіяни	32,2	51,8	85,0	4,5
Євреї	20,1	6,9	27,0	1,4
Поляки	2,8	17,9	20,7	1,1
Німці	1,7	11,5	13,2	0,7
Молдаване	0,1	16,0	16,1	0,8
Болгари	0,2	7,5	7,7	0,4
Греки	0,7	1,8	2,5	0,1
Інші	60,4	124,2	184,6	9,7
Разом	231,0	1678,1	1909,0	100

Не тільки дипломатичні представництва Німеччини активно допомагали німцям в УСРР під час голоду, але й керівники Райху у своїх публічних

¹²⁰ Чирко Б. Національні меншини в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.). – К., 1995. – С.94.

¹²¹ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.29.

¹²² Там само. – Арк.30–31.

¹²³ Чирко Б. Національні меншини в Україні... – С.96.

¹²⁴ Джерело: Кульчицький С. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.357.

виступах, зокрема Й.Геббельс, навесні 1933 р. звинувачували радянську верхівку у заперечуванні факту голодних смертей. Улітку того ж року в Берліні було організовано виставку про голод у СРСР, на якій, окрім іншого, можна було ознайомитися з моторошною інформацією з листів голодуючих німців України¹²⁵. Це стимулювало державні органи, німецьке суспільство, громадські та релігійні організації збирати кошти для допомоги нужденним.

Натомість у польській пресі не надто наголошувалося на явищі голоду у СРСР та його масштабах. Офіційні особи II Речіпосполитої після підписання радянсько-польського пакту про ненапад 25 липня 1932 р. поводитися дуже обережно у відносинах зі своїм східним сусідом. Тільки українське населення Галичини жваво реагувало на трагедію співвітчизників за Збручем. Виникали громадські ініціативи, спрямовані на привернення уваги до катастрофи, засудження радянського режиму, збирання матеріальної допомоги голодуючим. Широкого розголосу набули богослужіння й панахиди по жертвах голоду у греко-католицьких церквах. Громадський Комітет рятунку України у Львові проголосив неділю 29 жовтня 1933 р. днем національної жалоби і протесту з приводу голоду на Великій Україні¹²⁶. Офіційні органи II Речіпосполитої таке національне пожвавлення серед українців зустріли насторожено, подеколи вдаючись до заборони публічних заходів. Польський уряд не дав згоди на пересилання зібраної українськими організаціями грошової допомоги голодуючим¹²⁷. Відчайдушним актом помсти «країні Рад» за знущання над українським населенням стало вбивство 20-літнім членом ОУН М.Лемиком 22 жовтня 1933 р. у Львові радянського консула О.Майлова¹²⁸.

Чи не єдиним виходом для беззахисного польського населення у цих винятково складних умовах, як уже зазначалося, ставали ризиковані й небезпечні втечі через державний кордон до сусідньої Польщі. Такі втечі активізувалися вже з 1929 р., тобто від початку масової колективізації. Режим на кордоні з радянського боку було відчутно зміцнено. Але це не могло цілковито затримати чи створити перешкоди голодуючому населенню. 15 жовтня 1932 р. польська прикордонна служба затримала за нелегальний перехід цілу сім'ю з с. Зайчики Юринецького району: 62-річного Лукаша Возняка з дружиною Ельжбетою, дружину його покійного брата Малгожату та двох її синів – 17-річного Броніслава та 15-річного Леха. Утікачі повідомили, що їх «розкуркулили», відібрали господарство, прирікши на голодну смерть, а дорослих синів вислали у Сибір. Вони просили польські власті надати дозвіл на перебування в Польщі й контакт із родиною в місті Скалаті¹²⁹.

18 жовтня 1932 р. вдова Марія Блажеєвська з с. Волочківці Проскурівського району разом із дітьми – 16-річним Яном, 20-річним Броніславом і 18-річною

¹²⁵ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2012. – С.425.

¹²⁶ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX ст.: невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – С.734.

¹²⁷ Там само. – С.752.

¹²⁸ *Гетьманчук М.* Голодомор в Українській СРР 1932–1933 рр. та реакція на нього українсько-го населення міжвоєнної Польщі // Військово-науковий вісник. – Вип.13. – Л., 2010. – С.123–131.

¹²⁹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX ст.: невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – С.296.

Ядвігою під виглядом прання білизни підійшли до Збруча та перейшли кордон у районі с. Дорофіївка Скалатського повіту. Із протоколу допиту втікачів, складеного на польській стороні, стають зрозумілими мотиви їхніх дій. Розкуркулення й непосильні хлібозаготівлі позбавили засобів до життя. Жінка заявила, що «більшовицька влада» не лише відібрала в неї живий і мертвий інвентар, але й наклала важкий податок у розмірі 240 руб. Крім того, слід було сплатити ще один податок – 336 руб.¹³⁰

У травні 1933 р. наплив до Польщі втікачів від голодної смерті з радянської України значно збільшився. Староста Борщівського повіту доповідав воєводському управлінню публічної безпеки в Тернополі, що тільки за останні десять днів Збруч перейшли 27 опухлих від голоду, виснажених, завошивлених людей. На допитах вони свідчили, що рятуються від смерті, і що незабаром цілі села тікатимуть на територію Польщі незважаючи на радянські прикордонні застави¹³¹.

Голодомор став небаченим злочином сталінської влади проти населення УСРР. Серед його жертв виявилися люди різних національностей, у тому числі й поляки. Визначення їх чисельності – справа доволі проблематична. Що цікаво, у міру поглиблення та розширення досліджень Великого голоду 1932–1933 рр., як показує практика, це не завжди перекладається на збільшення кількості жертв у загальноукраїнському вимірі¹³². Проте безперечним у цьому є розширення наших знань про цю найтрагічнішу сторінку в історії України та народів, що її населяють. Нинішня спроба простежити перебіг голоду серед польського населення дозволяє стверджувати, що існуюча досі цифра смертельних жертв серед нього у 20,7 тис. може бути прийнята як нижня межа. Більш поглиблені дослідження в майбутньому, напевно, можуть додати до неї ще 8–10 тис., що могло би стати верхньою межею польських жертв. Слід також пам'ятати про вихідців із мішаних сімей, осіб із не до кінця викристалізованою польською національною самосвідомістю.

Але Голодомор треба вимірювати не тільки цифровими параметрами. На долю мільйонів жителів радянської України, у тому числі й сотні тисяч поляків, випали нелюдські страждання, муки та знущання. Організоване державною владою насильство та беззаконня виливалось у позбавлення майна, позаекономічну експлуатацію, примусове виселення з місць постійного проживання. Наслідком ставали розвиток соціальної апатії й деградація людей, розрив родинних зв'язків, позбавлення можливості плекати свої національно-релігійні традиції, прискорене винародовлення та асиміляція.

¹³⁰ Там само. – С.290.

¹³¹ Там само. – С.526.

¹³² Згідно з найновішими даними співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, у роки Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні загинули 3 млн 941 тис. людей. Крім цього ще 1 млн 122 тис. становить дефіцит народжень (див.: [Електронний ресурс]: https://dt.ua/history/golodomor-u-harkovi-kolo-zhittya-kolo-smerti-chorni-nitki-istoriyi-_html).

Польські консульські представництва в Києві й Харкові в досліджуваній час виявилися пасивними свідками описуваних подій. Це доповнювало трагедію поляків в УСРР і загалом у «країні Рад», адже коли на них обрушилися важкі випробування спочатку у вигляді Голодомору, а трохи згодом – масових депортацій до східних регіонів, справжнє людиновбивство в рамках «польської операції» 1936–1938 рр., польська держава не змогла прийти їм на допомогу. Поляки радянської України фактично залишилися сам на сам зі сталінською владою.

Based on archival materials and testimony, author in this article showed the progress of collectivization and famine swings in Polish villages of Soviet Ukraine. Noted the individual and collective behavior of Poles in hunger, attempts to rescue and care objection others. The attention is paid to the peculiarities and specifics of the Polish population in comparison with the local Ukrainian population. Also, proved that food difficulties, including fatal cases, had experienced as Poles, who shared the tragic fate of the specified time with other residents of Ukraine. Author showed the attitude of II Rzeczpospolita to the fate of the Polish population for Zbruch.

Keywords: Poles, collectivization, Holodomor, Podillia, Volyn', polish national district, II Rzeczpospolita, polish consulates.

В.І.МАРОЧКО *

О.М.АСАТКІН – ВИГАДАНИЙ «ФАЛЬСИФИКАТОР» ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1937 р.

Висвітлюються основні етапи партійної й управлінської діяльності начальника статистичного управління УСРР О.Асаткіна. Досліджено його номенклатурну та особисту участь в організації всесоюзного перепису населення 1937 р. на території республіки. На матеріалах архівно-кримінальної справи, протоколів допиту спростовано звинувачення у фальсифікації перепису. Виявлено демографічну статистику, яка засвідчує загальну кількість втрат у роки Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР – понад 7 млн осіб.

Ключові слова: Асаткін, статистика, демографічна статистика, Голодомор, Управління народногосподарського обліку УСРР (УНГО УСРР).

Сучасні західні дослідники, з'ясовуючи структурно-функціональну залежність органів статистики СРСР від номенклатурної бюрократії, виокремлюють їх органічний зв'язок із політичною системою. Радянська статистика, на їх переконання, була джерелом інформації, базою для ухвалення рішень, інструментом моделювання соціально-економічної реальності, засобом посилення пропаганди, механізмом формування ілюзії про «переваги» соціалізму над капіталізмом, фактором маніпуляції громадською думкою, конструювання сталих ідеологем і ментальних уявлень¹. Вивчаючи еволюційні форми статистичних управлінь, фахівці відстежують «життєвий шлях людей у професійному та соціальному плані»², тобто висвітлюють роль і місце управлінців, теоретиків, практиків у цифровому відтворенні соціально-економічних подій, явищ, обставин суспільного розвитку.

Історія статистичної служби в Україні невід'ємна від долі функціональних посадовців різного номенклатурного рівня. У 1920-х рр. вони працювали в органах ЦСУ УСРР, із 1930 р. – у відповідних підрозділах Держплану УСРР. 4 червня 1932 р., тобто наприкінці першої п'ятирічки, з'явилося Управління народногосподарського обліку при Держплані УСРР (УНГО УСРР), повноваження та функції якого надавали йому особливого статусу. Установа формально мала ознаки самодіяльної, однак підпорядковувалася Центральному управлінню народногосподарського обліку СРСР (ЦУНГО СРСР). Керівників союзного органу статистики 1930-х рр. знали за офіційними статистичними довідниками, редакторами яких вони були, окремими публікаціями у пресі. Їхні прізвища і трагічні долі стали відомими після публікації архівних матеріалів всесоюзного перепису населення 1937 р. наприкінці 1980 – на

* Марочко Василь Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.
E-mail: marochko_vasyl@bigmir.net

¹ Блюм А. Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине / Пер. с фр. – Москва, 2006. – 328 с.

² Там же. – С.280.

початку 1990-х рр., виявлених істориками, архівістами, демографами³, а також архівних документів і відповідних статистично-демографічних таблиць⁴. «Воскресли» матеріали репресованого перепису та прізвища його організаторів: М.Курмана (керівник сектору статистики ЦУНГО СРСР), О.Квіткіна (керівник бюро перепису населення), І.Кравалія (начальник ЦУНГО СРСР). Натомість статистики республіканських органів народногосподарського обліку майже не згадуються в опублікованих матеріалах перепису, навіть попри інтенсивні службово-посадові контакти між установами.

Визначення «фальсифікатор», винесене в назву статті, не є публіцистичною інтерпретацією. Цей термін належить оперуповноваженому 4-го відділу управління державної безпеки НКВС УРСР М.Хаєту, і адресувався він начальникові УНГО УСРР О.Асаткіну. Його архівно-кримінальна справа зберігається у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Історики, окрім В.Даниленка⁵, її не використовували, а демограф С.Пирожков лише ознайомився зі справою. Сучасна українська репресологія довела наявність політично вмотивованої фабрикації подібних справ, а юридична реабілітація репресованих осіб лише підтвердила незаконність дій сталінських карально-репресивних органів.

Науково-історичне спростування ярлика «фальсифікатор» має гуманістичне, статистично-демографічне та музейно-прикладне значення. О.Асаткін і його колеги реабілітовані, але тривають дискусії довкола перепису 1937 р.: одні визнають достовірність його підсумкових матеріалів, інші – піддають сумніву. Архівно-кримінальна справа начальника УНГО УСРР і його співробітників, особливо протоколи допитів та «зізнання» заарештованих, зафіксували дві загадкові цифри: демографічно прогнозовану (35 млн) і реально зафіксовану переписом 1937 р. загальну кількість населення в УСРР (28,9 млн осіб). Надто висока «ціна питання» для легковажного тлумачення, адже демографічно-статистична різниця стосується жертв Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР. Тому партійно-політична та організаційно-номенклатурна діяльність професійного революціонера й управлінця О.Асаткіна набуває особливої актуальності. Дуже важливо встановити його освітньо-професійний рівень, світоглядні вподобання та ідейно-політичні переконання, службово-інституційні повноваження, наявність політичних «ухилів», від чого залежала оцінка соціально-економічної пульсації суспільства. Номенклатурна спроможність і внутрішня готовність до свідомої «фальсифікації» попередніх матеріалів перепису вимагала б від «зловмисника» прихованої внутріпартійної опозиційності, наявності «антипартійних» висловлювань, особистого або групового протесту.

³ Циплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – №4. – С.175–181; Тольц М. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – С.56–61; Волков А.Г. Из истории переписи населения 1937 г. // Вестник статистики. – 1990. – №8. – С.41–48; Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг.: История подготовки и проведения // История СССР. – 1990. – №3. – С.93–98.

⁴ Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Общие итоги: Сб. док. и мат. / Сост.: В.Б.Жиромская, Ю.А.Поляков. – Москва, 2007. – 320 с.

⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Л., 2010. – С.44–45.

Для ветерана більшовицької партії намір утопічний. Однак звернімося до загадкових сторінок його біографії.

Олександр Миколайович Асаткін народився 3 жовтня 1885 р. у с. Вознесенське Костромського повіту Костромської губернії. У віці 19 років пристав до лав РСДРП(б), поділяючи програмні положення цієї партії, теорію «класової боротьби» з її соціал-шовіністичними ознаками, принципи соціальної рівності, але без «заможних» та «експлуаторів». Національно-патріотичні почуття унеможлиблювали ідейні постулати «пролетарського інтернаціоналізму», тобто уніфікованої й ідеологічно зумовленої політичної субкультури. Постійний в'язень царських казематів (1904–1911 рр.), засновник осередків більшовицької партії у Володимирі (1906–1907 рр.), делегат V з'їзду РСДРП(б) у Лондоні (травень 1907 р.), належав до старої партійної «гвардії». На лондонському з'їзді бачився з В.Леніним, Й.Сталіним, О.Риковим, Г.Зінов'євим, І.Саммером, Ю.Мархлевським, О.Ярославським та іншими делегатами, представляючись псевдонімом «Борис Пахомов»⁶. Задля революційної роботи залишив навчання на третьому курсі Московського комерційного інституту.

Після жовтневих подій 1917 р. професійний революціонер О.Асаткін став партійно-радянським діячем. Був комісаром праці Івано-Вознесенської губернії, головою місцевого ЦК профспілки текстильників, членом президії ВЦРПС, відповідальним інструктором ЦКК ВКП(б). Одночасно формувалася і його політична кар'єра в армії, адже у травні – червні 1920 р. О.Асаткіну довелося побувати командиром та політкомісаром 23-ї стрілецької дивізії Західного фронту. У серпні 1920 р. війська фронту під командуванням М.Тухачевського наблизилися до Варшави, але, зазнавши поразки, були змушені відступити, залишивши значну територію Білорусії. Членами реввійськради Західного фронту були Й.Сталін (липень – вересень 1919 р.), Ф.Дзержинський (серпень – вересень 1920 р.), загалом 19 осіб. В окремих джерелах краєзнавчо-меморіального рівня О.Асаткін теж постає членом РВР Західного фронту⁷. У власноруч заповнених службових анкетах періоду роботи в УСРР військові заслуги не згадувалися. Історичні довідкові видання також не фіксують О.Асаткіна серед членів реввійськради фронту⁸.

Партія відрядила політкомісара О.Асаткіна до складу президії Тимчасового Білоруського бюро ЦК РКП – на посаду відповідального секретаря (лютий – травень 1924 р.), а з 15 травня по 29 вересня 1924 р. – першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії. Налагодивши в республіці партійну організацію, він повернувся до Володимира як секретар губкому партії (1924–1927 рр.). Одночасно входив до складу Центральної ревізійної комісії ВКП(б), а наприкінці 1920-х рр. його «комерційні знання» стали у пригоді на посаді голови правління Всесоюзного сільсько-господарського банку. У 1927 р. майбутній начальник О.Асаткіна – І.Краваль уже друкував статті про значення плану для форсованої індустріалізації,

⁶ Пятый съезд РСДРП, май – июнь 1907: Протоколы / Под ред. Е.М.Ярославского. – Москва, 1935. – С.24, 57, 65, 187.

⁷ [Електронний ресурс]: https://ru.wikipedia.org/wiki/Асаткин,_Александр_Николаевич

⁸ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – Москва, 1987. – С.216–217, 502.

виконання партійних директив⁹, а банківський управлінець здійснював «класовий принцип» кредитування сільського господарства.

До призначення в радянську Україну О.Асаткін очолював Далекосхідний крайвиконком (1930–1931 рр.). 9 липня 1931 р. він інформував ЦК ВКП(б) про «вкрай тяжкий стан із хлібофуражем»¹⁰. До врожаю 1932 р. необхідно було мати 20 млн пудів зернових культур, які завозили переважно з районів Західного та Східного Сибіру, позаяк для відвантаження хліба з УСРР знадобилося б 8 тис. вагонів¹¹. Однак займатися хлібозаготівлею довелося недовго, адже з ініціативи Л.Кагановича та П.Постишева, котрі просили дозволу у Й.Сталіна й В.Молотова, далекосхідника О.Асаткіна відрядили до Японії на посаду торгпреда СРСР. Звернення партфункціонерів до «вождя» було лаконічним: «Просимо повідомити Вашу думку»¹². Уже 12 вересня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило остаточне рішення про призначення до постпредства СРСР в Японії¹³. Упродовж року О.Асаткін налагоджував торгові відносини з Країною вранішнього сонця. Але між ним та повпредом (послом) СРСР в Японії О.Трояновським склалися напружені стосунки. 14 серпня 1932 р. Л.Каганович повідомив Й.Сталіну про назрівання конфлікту: «Трояновський надсилає останніми днями тривожні телеграми, зокрема він гостро порушує питання про Асаткіна, тобто про звільнення його. Я думаю, що можна було б погодись на зняття Асаткіна. Якщо Ви погодитесь, то кандидата для заміни ми підшукаємо й Вам протелеграфуємо»¹⁴. Відповідь була по-сталінському твердою: «Асаткіна можна відкликати»¹⁵. 17 серпня 1932 р. його дипломатична служба завершилася. Повернувшись до Москви у розпорядження ЦК ВКП(б), очолював сектор МТС наркомзему СРСР, але як політпрацівник.

На початку 1933 р., тобто в апогей Голодомору, О.Асаткіна відрядили в УСРР. В одному з протоколів його допиту від 5 липня 1937 р. містяться власноручні свідчення: «З приїздом на Україну в 1933 р. я застав там скрутне становище у зв'язку з проривами у сільському господарстві. Почав я працювати начальником політсектору МТС Наркомзему України, на якій пробув до початку 1935 р.»¹⁶. Слова «скрутне становище», «прориви», що фігурують у протоколі, свідчили про намагання уникнути (як ним, так і слідчим) згадок про голод. Фактично О.Асаткін керував політвідділами МТС, забезпечуючи ідеологічне й організаційно-господарське «зміцнення» колгоспів, виконання ними державної хлібозаготівельної повинності. Політична посада та авторитет старожила більшовицької партії сприяли його номенклатурному просуванню у КП(б)У. 7 квітня 1933 р. його запросили на засідання політбюро¹⁷, де він зустрівся з

⁹ *Краваль И.* Сводный план промышленности на 1926–27 г. // *Большевик.* – 1927. – №4. – С.28.

¹⁰ *Голод в СССР: 1929–1934.* – Т.І. – Кн.1: 1929–июль 1932: Документы. – Москва, 2011. – С.612.

¹¹ Там же.

¹² *Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг.* – Москва, 2001. – С.90.

¹³ Там же. – С.92.

¹⁴ Там же. – С.278.

¹⁵ Там же. – С.281.

¹⁶ *Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ).* – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Арк.28.

¹⁷ *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).* – Ф.1. – Оп.6. – Спр.282. – Арк.14.

П.Постишевим, С.Косіором, В.Чубарем та іншими представниками партійної еліти радянської України.

Політично-посадова презентація О.Асаткіна відбулася на пленумі ЦК КП(б)У 8 червня 1933 р., де вперше було заслухано звіти начальників політвідділів МТС і політсекторів. Серед 30 політпрацівників МТС, присутніх на пленумі, О.Асаткін не вирізнявся ідеологічною запопадливістю та агресивною риторикою. Він говорив про успішний досвід роботи передових МТС, про наслідки їх «чистки», про рільничі бригади – центри «господарсько-організаційної, партійної й політичної роботи», про «зміцнення» партосередків у колгоспах за виробничою ознакою. Висловив занепокоєння з приводу відсутності комуністів у 122 колективних господарствах та на 11 МТС Дніпропетровської області, які «фактично залишили колгоспи без партійного ока, без партійного керівництва з усіма належними звідси наслідками»¹⁸. Дуже влучний вираз – «партійне око», який відповідав номенклатурно-політичному призначенню О.Асаткіна на відповідальних посадах. Він не забув згадати «історичну промову» Й.Сталіна на січевому 1933 р. пленумі ЦК ВКП(б) про завдання політвідділів, а також ініціював перегляд системи управління Наркомзему УСРР. Доповідаючи щодо стану тракторного парку та використання машин, О.Асаткін говорив про добову норму роботи тракторів – 20 годин, яка фактична досягла лише 53%. Заступник наркома землеробства УСРР Пахомов, присутній на пленумі, зауважив, що в 1932 р. вдалося досягти лише 52% норми їх використання. Головуючи на пленумі, П.Постишев додав: «Минулий рік був паскудним роком»¹⁹. Пленум «кооптував» О.Асаткіна до складу членів ЦК КП(б)У²⁰.

2 серпня 1933 р. він доповідав на засіданні політбюро про трудові книжки колгоспників²¹, до яких записували кількість вироблених трудовнів, але фактично не видавали хліб у роки Голодомору. 17 грудня того року О.Асаткін підписав спільну постанову Наркомзему УСРР та політсектору МТС про розподіл прибутків у колективних господарствах республіки, якою зобов'язували «завершити найближчим часом розподіл натуральної частини і провести розподіл грошових доходів за 1933 рік в усіх колгоспах»²². Дуже оптимістичний висновок: «завершити найближчим часом», особливо за категоричної умови – спочатку річні звіти колгоспів про остаточне виконання державних планових завдань із хлібозаготівлі тощо.

У політичній кар'єрі О.Асаткіна в УСРР поєднувалися ідеологічна й організаційно-господарська частини. Номенклатурно та функціонально він був політкомісаром, маючи чималий досвід роботи. На XII з'їзді КП(б)У, який відбувся 18–23 січня 1934 р. у Харкові, його обрали членом ЦК поряд

¹⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.405. – Арк.159.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С.338.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.284. – Арк.76.

²² *Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Зб. док. і мат.: У 3 т. – Т.3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні: 1933–1937.* – К., 1971. – С.94.

із 112 висуванцями²³. Він говорив про системне значення політвідділів МТС, з яких 19% виявилися «засміченими» «контрреволюційними елементами», про доцільність ідеологічної «чистки» правлінь колгоспів, сільських партосередків²⁴. Отже, судячи зі змісту його партійних промов, О.Асаткін номенклатурно (повноваження зобов'язували), світоглядно, ідейно та політично не порушував «генеральної лінії партії», демонстрував особисту відданість вождеві. Такою була його партійно-політична реальність.

На допитах у НКВС УСРР, застосовуючи чекістські засоби впливу, О.Асаткіна намагалися «переконати» у його «шкідництві». Однак 5 липня 1937 р. він написав до протоколу: «Буваючи на засіданнях ЦК КП(б)У, я не відчував, щоб селянам, частина яких переживала особливо гострі труднощі, навіть у зв'язку з відсутністю насіння для сівби, приділялася належна увага»²⁵. Він знав про голод, особисто бував на селі, тому не уникнув згадки про «труднощі». Наявність термінів «прорив», «продовольчі труднощі», які використовували партійно-радянські посадовці, інколи публічно, свідчила про замовчування Голодомору в українських селах. 11 вересня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало кандидатуру О.Асаткіна до складу комісії для організації переселення людей у степові райони «за рахунок районів із лишком населення»²⁶. Переселення відклали на перший квартал 1934 р., тому що до південних районів завезли колгоспників із РСФРР²⁷. 14 березня того року О.Асаткіна запропонували до складу комісії з набору 10 тис. кращих колгоспників та колгоспниць для навчання у сільськогосподарських вишах і технікумах. Очолив комісію сам П.Постишев²⁸. А 22 липня 1934 р. О.Асаткіна викликали на засідання політбюро ЦК КП(б)У для інформаційної доповіді про політичну ситуацію на селі, тобто через 11 днів після затвердження В.Балицького наркомом внутрішніх справ республіки²⁹.

Політкомісар О.Асаткін ідеологічно й політично контролював роботу Наркомзему УСРР, а П.Постишев наглядав за партійно-радянською номенклатурою усієї України. Обидва стали членами більшовицької партії в 1904 р. Вирізнялися посадами, але виконували наглядову місію емісарів Москви. Перебування О.Асаткіна на посаді начальника УНГО УСРР (березень 1935 – червень 1937 рр.) свідчило про його номенклатурне підвищення, а також про посилення ідеологічного нагляду за республіканським статистичним управлінням. Посадово-службовим завданням керівника було недопущення будь-якої фальсифікації статистики.

Номенклатурну діяльність начальника УНГО УСРР, якщо застосувати проблемно-хронологічний підхід, можна поділити на три періоди: організаційно-кадрове забезпечення органів статистики та інституційна підготовка до перепису населення (березень 1935 – грудень 1936 рр.), його проведення,

²³ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України... – С.338.

²⁴ ХІ-й з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт. – Х., 1934. – С.517–522.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.29.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.285. – Арк.27.

²⁷ Там само. – Арк.31.

²⁸ Історія колективізації сільського господарства... – С.128.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.340. – Арк.28.

опрацювання матеріалів і службове самозбереження (січень – червень 1937 рр.), каяття «фальсифікатора» матеріалів перепису й особиста драма ветерана партії (липень – початок вересня 1937 рр.). Вони вирізняються інтенсивністю роботи, вагомістю посадових рішень, вирішенням обліково-статистичних завдань, сподіваннями на демографічне диво і їх системним крахом. О.Асаткін особисто відстежував діяльність підрозділів УНГО, які займалися обліком «руху населення», тож володів первинною статистичною інформацією.

Усесоюзний перепис населення планували провести в 1933 р., навіть розпочали попередню підготовку, але відмовилися через очевидні демографічні втрати внаслідок Голодомору. Про них особисто знав Й.Сталін, тому виголюшував оптимістичні запевнення про щорічний приріст населення у СРСР на 3 млн осіб. 27 січня 1934 р., виступаючи з трибуни XVII з'їзду ВКП(б), лідер більшовиків констатував зростання населення зі 160,5 млн у 1930 р. до 168 млн осіб на 1933 р.³⁰ Однак поскаржився на зменшення поголів'я худоби в 1932–1933 рр. Дивна соціально-демографічна та біологічна невідповідність, яка свідчила про маніпуляцію цифрами й неправдивими висновками. «Вождь» знав справжній стан із демографією. 4 травня 1932 р. начальник ЦУНГО СРСР В.Осинський повідомив Й.Сталіна та В.Молотова про спад природного приросту міського населення у 2 рази за 1926–1931 рр.³¹ Як зазначалося в доповідній записці головного статистика СРСР, в окремих містах, серед яких були Київ і Полтава: «Ми маємо замість природного приросту спад»³². Зменшення природного руху сільського населення, за даними В.Осинського, розпочалося з 1929 р., але відбувалося «швидкими темпами». Народжуваність серед міського населення в 1926–1930 рр. впала на 15%, а сільського – на 24%. На той час О.Асаткін перебував в Японії, а демографічна статистика, особливо службова, йому була недоступна.

Деструктивний вплив на соціально-демографічну ситуацію справили голод 1928–1929 рр., примусова колективізація, агресивна політика розкуркулення, фіскальні хлібзаготівлі, войовнича теорія та практика «класової боротьби», тобто війна влади з власним народом. Вони створювали соціальну загрозу, дестабілізували усталені побутові умови життя, негативно позначилися на шлюбності, а отже й народжуваності.

Перенесення дати всесоюзного перепису населення мало політичну складову. Організаційно-технічно та інтелектуально республіка була готова до його проведення. У 1933 р. центральний апарат УНГО УСРР мав 45 працівників, 137 співробітників галузевих підрозділів. У березні того року установою очолював Г.Рашин, його заступниками були В.Гіллер, М.Павлов, сектором обліку сільського господарства керував М.Гуревич (один із найдосвідченіших фахівців, у ЦСУ з 1926 р.), статистичним обліком промисловості займалися Н.Ліфшиць, Є.Дешко. Начальником бюро перепису населення призначили

³⁰ XVII-й съезд ВКП(б), 26 января – 10 февраля 1934 г.: Стенографический отчет. – Москва, 1934. – С.25.

³¹ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.82. – Оп.2. – Д.538. – Л.3.

³² Там же. – Л.3–4.

А.Гіршфельда³³. Поєднання досвіду ветеранів й завзяття молодих працівників, підвищення посадових окладів (від 400 до 550 руб.) створювали сприятливі умови для організації та проведення перепису. В УСРР діяв Інститут демографії при ВУАН на чолі з академіком М.Птухою, працювали авторитетні фахівці, практики в галузі демографічної статистики – П.Пустоход, К.Воблий, А.Хоменко, Ю.Корчак-Чепурківський та ін. Однак, зважаючи на катастрофічні соціально-демографічні наслідки Голодомору, влада перенесла дату перепису. Партійне керівництво сподівалося на застосування ефективних соціально-демографічних засобів маскування втрат від голоду, починаючи зі впровадження кримінальної відповідальності за аборти жінок.

Призначення О.Асаткіна на посаду головного статистика республіки можна пояснити ситуативним збігом обставин, а з іншого боку – його бездоганною здатністю до виконання політичних завдань та ідеологічних повноважень. У березні 1935 р. ліквідували політсектор МТС Наркомзему УСРР. «Цей період, – визнавав О.Асаткін на допиті, – якраз припав на завершення всесоюзного перепису тваринництва на території України. Матеріали перепису свідчили про тривалий падіж худоби, скорочення кормової бази»³⁴. Дивно, але номенклатурне «хрещення» розпочалося статистичним експериментом на тваринах, тобто обліком поголів'я худоби. У квітні 1935 р. начальник УНГО УСРР навіть їздив до Москви, знайомився з матеріалами відповідного обліку, які надав йому І.Краваль. Останній «вирвав» з України В.Гіллера, якого «розробляли» органи НКВС УСРР. Відрядження до ЦУНГО СРСР української республіканської номенклатури були звичним явищем, але ніхто з них не мав наміру організованої «змови», щоб «використати статистичний апарат для обстоювання своїх поглядів»³⁵. Професійні обліковці статистичних органів сумлінно виконували службові обов'язки, а якщо й «використовували», то лише знання та досвід.

Начальник УНГО УСРР О.Асаткін, як досвідчений політпрацівник, переймався людським фактором, а тоді вже – худобою. 22 квітня 1935 р., тобто одночасно з обліком поголів'я, він надіслав С.Косіору та П.Постішеву доповідну записку «Стан обліку населення в УСРР», виклавши катастрофічну соціально-демографічну ситуацію. Її впорядкували співробітники УНГО УСРР, зафіксувавши регресивну динаміку загальної кількості населення: у січні 1933 р. – 31,9 млн, 1934 р. – 30,6 млн, у 1935 р. – 30,7 млн осіб³⁶. Зазначені цифри О.Асаткін визнав сумнівними, але через «цілком незадовільний стан існуючих статистичних джерел про рух населення: поточна реєстрація актів цивільного стану та обліку пересування населення»³⁷. Облік суттєво погіршився з 1929 р., тобто після виведення загсів із підпорядкування НКВС УСРР. Сільським обліковцям бракувало актових книг та кваліфікації, траплялися випадки подвійної реєстрації смертей. Теза О.Асаткіна про «засмічення»

³³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.318. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.1–3, 23.

³⁴ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.29.

³⁵ Там само.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6762. – Арк.1.

³⁷ Там само.

місцевих органів реєстрації громадянського стану «класово-ворожими елементами – куркулями, колишніми попами» видається застережливою, а не лише ідеологічно упередженою. Спад природного руху був настільки очевидним і вражаючим, що головному статистикові республіки довелося виправдовуватися перед політичним керівництвом, а можливо, убезпечити себе від його немилості та гніву. Висновок про «свідоме спотворення дійсності» свідчив про наявність фальсифікації наслідків обліку населення службовцями системи УНГО УСРР. Перекладання провини на відсутність належних «статистичних джерел», на мою думку, було вимушеним кроком, зумовленим несподіваними, а можливо, очікуваними демографічними показниками «руху населення».

Доповідна записка О.Асаткіна, навіть попри «недоліки» обліку й «сумніви» щодо вичерпності статистичної інформації, виявилася його першим службово-посадовим сигналом про катастрофічні наслідки Голодомору. Номенклатурні повноваження зобов'язували правдиво інформувати про соціально-демографічні, економічні процеси в УСРР. Установи УНГО чимось нагадували функції Гідрометеорологічного центру, однак вирізнялися постійним інформуванням стану суспільного пульсу, нормального ритму соціальних процесів, а також аномальних його відхилень.

Демографічна статистика, яку отримав О.Асаткін від підлеглих, зафіксувала загрозливу тенденцію депопуляції, а не прогресивної динаміки. Тому, виходячи з номенклатурних міркувань та політичної відповідальності, він повідомив вищих посадовців республіки. Начальник статистичного управління особливо виділив 1932 і 1933 рр. Подана ним таблиця – унікальна.

Кількість народжених і померлих в УСРР 1926–1934 рр.³⁸

	1926–1929 рр.	1930 р.	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1934 р.
Народжені	1 153 125	1 022 952	975 320	782 042	470 685	571 567
Померлі	518 913	538 080	514 744	668 138	1 850 256	483 382
Приріст	534 212	484 872	460 576	113 884	-1 379 571	88 185

Коментуючи зазначену статистику, О.Асаткін підкреслив, що 1933 р. показує не лише відсутність природного приросту, але надзвичайне скорочення населення, а саме в кількості 1 379 571 осіб. Він висловлював удаваний сумнів щодо її достовірності, а натомість називав інші цифри померлих у 1933 р. – 1 850 256 осіб (за матеріалами кон'юнктурної звітності УНГО УСРР), 1 908 900 осіб (розробка матеріалів загсів). Термінологічні вставки головного статистика республіки («недоліки», «неправильний облік», «помилки», «сумнів»), які супроводжували його коментар, виглядають номенклатурним прикриттям. Факт деградації природного приросту населення, особливо сільського, очевидний. Селян, згідно з податковим обліком Наркомфіну УСРР, виявилось у червні 1934 р. 19,3 млн, а на січень того року обліковці УНГО

³⁸ Там само.

зафіксували 23,5 млн осіб³⁹. Дивна невідповідність, ураховуючи прискіпливість відповідних органів щодо оподаткування фізичних осіб зі врахуванням кількості «їдців» у родині. Цифри О.Асаткіна виявилися першою узагальнюючою службово-відомчою фіксацією демографічних втрат населення за роки Голодомору. Вони не є вичерпними, про що свідчив головний статистик, тому що загівська статистика була фрагментарною, ситуативною й неповною. Доповідні записки обкомів КП(б)У та облвиконкомів весною 1933 р. свідчили про те, що «більшість випадків смерті зовсім не реєструється в органах загсів», «села недораховують до одної третини населення», а загси фіксували лише п'яту частину реально померлих⁴⁰. Наркомат охорони здоров'я УСРР, спираючись на матеріали обласних «оздоровчих комісій» та обласних відділів охорони здоров'я, констатував 3 червня 1933 р. «значне заниження цифри померлих, позаяк перевірка на місцях і ретельне вивчення місцевого матеріалу свідчить про значно більші цифри»⁴¹. Недооблік смертних випадків становив половину померлих, інколи ця цифра байдужого ставлення до жертв сягала 75%⁴². Очевидно, сумніви О.Асаткіна стосувалися й цієї статистики, яка не потрапила до «кон'юнктурного обліку» УНГО УСРР.

Офіційна статистика тих років подає загальну кількість населення в УСРР станом на 1933 р. – 32,1 млн, сільського – 24,4 млн осіб⁴³. Якщо порівняти відомчу статистику, яка на 1 січня 1932 р. зафіксувала 25 млн селян⁴⁴, у лютому – березні 1932 р. – 25,5 млн сільського населення та 32,5 млн загального в республіці⁴⁵, із матеріалами доповідної записки О.Асаткіна, то виникає чимало дивних невідповідностей. Вони розходяться з податковим обліком, тож виникають блукаючі цифри «недообліку» чи «переобліку» – від 5,1 до 6,2 млн осіб («мертвих душ»). Статистичний довідник, який вийшов за редакцією О.Асаткіна, подає на 1 грудня «загальну людність» в УСРР – 31,9 млн осіб⁴⁶, тобто без будь-яких «природних» і «фальсифікованих» зрушень порівняно з даними його доповідної про чисельність на 1 січня 1933 р. У черговому статистичному щорічнику за 1936 р., редактованому О.Асаткіним, знаходимо сталу цифру – 31,9 млн осіб у 1933 р., з яких 7,1 млн – міського та 24,8 млн – сільського населення⁴⁷.

Статистично-демографічні матеріали, які надходили до владних кабінетів за грифом «Цілком таємно», були інтелектуальним продуктом «трудового колективу» УНГО УСРР, а не особистими підрахунками його керівника. На різних посадах працювали фахівці: заступниками начальника УНГО – М.Варфоломеев, Є.Кустолян, С.Желябін, керівниками

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6762. – Арк.1.

⁴⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.519; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Зб. док. і мат. – Вінниця, 2007. – С.392, 450.

⁴¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.526.

⁴² Там само.

⁴³ Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С.6.

⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.7.

⁴⁵ Там само. – Ф.1. – Оп.8. – Спр.234. – Арк.6.

⁴⁶ Народне господарство УСРР (Статистичний довідник) / За ред. О.М.Асаткіна. – К., 1935. – С.78.

⁴⁷ УСРР в цифрах (Статистичний щорічник) / За ред. О.М.Асаткіна. – К., 1936. – С.388.

підрозділів – П.Городній (начальник бюро перепису населення), І.Вейцблін (начальник сектору обліку населення), начальник обласних УНГО – С.Лівшиць (київського), К.Каплан (донецького), М.Супрун (харківського), В.Червенко (одеського), Воробйов (вінницького), Раков (чернігівського), А.Рудницький (житомирського). Їхні прізвища фігурують серед кадрового складу апарату УНГО та у протоколах допиту О.Асаткіна. Саме співробітники УНГО УСРР упорядковували пропорції хлібофуражного балансу 1932–1933 рр., спираючись на біологічну та амбарну врожайність. Вони попередили про цілком реальний дефіцит продовольчих хлібів – 21% до потреби. Прогнозований збір зернових мав скласти у 1932 р. 19,6 млн т, а витрати села становили 16,8 млн т, тож негативне сальдо склало 2,8 млн т зернових культур⁴⁸. Тому пропонували зменшити «в першу чергу норму харчування людності, що минулого року досягла 17,5 пудів на душу»⁴⁹. Зазначу, що валовий збір зернових у 1932 р. становив 12,8 млн т, з яких 52,3% було вилучено внаслідок хлібозаготівлі⁵⁰. Дуже загрозливі пропорції й немилосердні пропозиції щодо норм харчування, а також утримання худоби.

Статистичний облік стану тваринництва, проведений 1935 р., засвідчив «поголівну» деградацію галузі в 1932–1933 рр. Начальник УНГО УСРР О.Асаткін скликав 2 листопада 1935 р. спеціальну нараду для розробки матеріалів січневого й червневого обліку поголів'я худоби в республіці. Він запропонував секторальний підхід, тобто «показати окремими рядками» динаміку поголів'я в господарствах колгоспників, одноосібників, робітників і службовців, у колгоспах та радгоспах, дотримуючись хронології й територіального принципу. Один рядок стосувався січневого обліку, інший – червневого. Пропонувалося також виділення порайонної динаміки, кількості колгоспів і рівня колективізації, наявності дворів колгоспників та одноосібників. Прагнення до об'єктивності проведення обліку худоби 1935 р. очевидне, тому не випадково слідчі НКВС УСРР ставили це О.Асаткіну у провину.

Наслідки статистичного «експерименту на тваринах», здійсненого працівниками УНГО УСРР на чолі з О.Асаткіним, виявилися драматичними. Загальна кількість поголів'я худоби в республіці в 1928–1934 рр. зменшилася у 2,2, коней у селянських дворах – у 12,6 разів. Вони втратили 3,4 млн голів великої рогатої худоби, а в апогей Голодомору ці втрати становили 51,7% від рівня 1928 р.⁵¹ В одноосібному секторі стадо ВРХ зменшилося у 5,6, корів – у 5,5, а свиней – у 5,3 разів⁵². На 100 дворів припадало 22% господарств із різною худобою, а в одноосібників – 24,5%. Тенденція катастрофічного занепаду поголів'я спостерігалася у червні 1933 – липні 1934 рр. Відомо, що корова в родині рятувала людей від голодної смерті, а зазначена статистика свідчила про деградацію робочої та продуктивної худоби. Наприкінці 1933 р. голова Раднаркому УСРР В.Чубар також мав вичерпну інформацію про катастрофічне

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.6.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.449–450.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.71.

⁵² Там само. – Арк.74, 77.

зменшення поголів'я за роки першої п'ятирічки⁵³. Отже співробітники УНГО УСРР не «фальсифікували» облік худоби, а також і перепис населення.

Пріоритетним завданням апарату УНГО УСРР, окрім обліку худоби, стала організаційно-технічна підготовка до всесоюзного перепису населення. У квітні 1935 р. О.Асаткін повідомив керівництву республіки про планування перепису на січень 1936 р. «Цей перепис, – наголошував він 22 квітня, – звичайно, покаже з вичерпною повнотою й достовірністю наявність населення на дату проведення перепису. Однак отримання точних даних перепису жодним чином не означає, що в наступні за переписом роки облік населення буде достовірним, і підсумкові дані за кожен наступний за переписом рік будуть правильними»⁵⁴. Дивне застереження на віддалену перспективу: чим далі від катастрофи 1932–1933 рр., тим вірогіднішою постає «правильність» і вичерпність обліку. Упевненість за «повноту й достовірність» від проведення перепису у січні 1936 р. загадкова. Статистичне управління мало достатньо кваліфікований кадровий склад, попередні напрацювання, номенклатурну готовність на всіх рівнях, тому начальних УНГО випромінював дещо зухвалий оптимізм. А, можливо, володів вагомими джерелами статистичної інформації?

28 вересня 1935 р. газета «Правда» опублікувала постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про постановку обліку природного руху населення», яку підписали В.Молотов та Й.Сталін. Від партійно-радянських органів та ЦУНГО вимагався системний «контроль і керівництво» за «обліком природного руху населення на місцях». Постанова мала ознаки номенклатурного заклику до фальсифікації перепису населення, яка вказувала на факти використання «органів обліку» різними «класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), що пролізли до цих організацій і здійснювали там контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація кілька разів смерті одних і тих самих осіб, недооблік народжуваності й т. ін.)»⁵⁵. Зміст документа чимось нагадував доповідну записку О.Асаткіна від 22 квітня 1935 р. Постанова запроваджувала з 1 січня свідоцтва про народження, установлювала терміни й порядок реєстрації народжень та смертей, кримінальну відповідальність за їх порушення головами сільрад, за відмову або несвоєчасну реєстрацію та неподання в належний термін первинних звітних даних про природний рух населення. У роки Голодомору селяни відмовлялися від реєстрації померлих родичів, односельців із різних причин: релігійно-культових, збайдужіння до масової смертності, відсутності компенсації, страху від можливого звинувачення та покарання, бездіяльності сільських рад, які займалися не обліком, а похованням бездоглядних трупів.

Керівництво УНГО УСРР посилено готувалося до перепису. 10 серпня 1935 р. Є.Кустолян запропонував голові УСРР П.Любченку створити в Києві «механізовану фабрику» для «лічби» та обробки матеріалів перепису

⁵³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.454–455.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6762. – Арк.3.

⁵⁵ О постановке учёта естественного движения населения: Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) // Правда. – 1935. – 28 сентября.

населення в 1936 р.⁵⁶ Машини мали усунути «фальсифікаторів» від обробки первинних матеріалів. На початку січня 1936 р. відбувалися кадрові призначення. 7 січня О.Асаткін видав наказ №7 про виконання службовцями персональних завдань, про своєчасне подання річних статистичних звітів, про «щоденний облік виконаної роботи» кожним співробітником, засвоєння рішень партії та уряду в галузі обліку населення. Він доручив Є.Кустолянові провести «комплексне обстеження» обласних УНГО, міських і районних інспектур⁵⁷. Управління редагувало й упорядковувало до друку статистично-довідкові видання: «Жінка в радянській Україні», «Бюджети робітників і колгоспників», «Стахановці», «Праця в УСРР». 17 січня 1936 р. О.Асаткін підписав наказ «Про план роботи бюро перепису населення на I квартал 1936 р. УНГО УСРР», яким зобов'язав його працівників перекласти українською мовою інструкції з обліку населення, з'ясувати кількість бланків, забезпечити їх друк, скласти списки міських поселень, переглянути списки за 1926 р. у межах сучасних областей, розробити «організаційний план учбового перепису», обрати райони для його проведення, написати декілька популярних брошур про завдання всесоюзного перепису, їх висвітлення у пресі, скласти програму та план перерахунку складу міських поселень 1897, 1923, 1926, 1931, 1936 рр. (картотека)⁵⁸. Пропонувалося враховувати національний склад населення на випадок проведення перепису в 1936 р. Отже, з огляду на зазначене, О.Асаткін та його співробітники ретельно готувалися до всесоюзного перепису населення на території республіки.

Підготовка до відповідального заходу вважалася пріоритетною в роботі УНГО УСРР. Однак існували інші повсякденні турботи. 11 вересня 1936 р. О.Асаткін оголосив подяку начальникові сектору обліку населення й охорони здоров'я І.Вейцблиту за «гарну роботу» з дострокового виконання планових завдань, виділив грошову премію працівникам «синтетичного сектору» за «велику роботу» з упорядкування статдвідника «УСРР в цифрах»⁵⁹. Одночасно виголошував декому й догану за приватні розмови зі службового телефону. І.Вейцбліт, котрого шанував О.Асаткін, був відомим фахівцем, чії праці виходили друком ще на початку 1930-х рр.⁶⁰ Начальник УНГО особисто призначив П.Городнього керівником бюро перепису населення, а М.Супруна – очільником Харківського облУНГО. Весь склад центрального та місцевих підрозділів працював злагоджено, плідно. До видавничого плану УНГО УСРР на 1936 р. рекомендували знані статистично-довідкові видання: «Райони УСРР», «Народне господарство УСРР», «Міста УСРР у 1935 р.», «Сільське господарство в УСРР», «Підсумки січневого перепису худоби 1936 р.», «Молодь УСРР»⁶¹. За останнє з них О.Асаткін навіть виділив премію впорядникам. 21 червня

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6762. – Арк.10.

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.25.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. – Арк.71, 80.

⁶⁰ Див., напр.: *Вейцбліт І.І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. – Х., 1930. – 175 с.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.108.

1936 р. він оголосив догану працівникам Дніпропетровського облУНГО за «недообслідування 255 всіх будинків родилень»⁶².

Запланований на січень 1936 р. всесоюзний перепис не відбувся. 15 квітня у тарифну місячну відпустку відправили І.Вейцблїта, який очолював ключовий демографічний підрозділ. А 15 січня 1936 р. наказом №307 О.Асаткін подбав про власну відпустку на два місяці для лікування. Обов'язки начальника УНГО УСРР виконував Є.Кустолян⁶³. Саме йому довелося реалізовувати постанову РНК СРСР «Про всесоюзний перепис населення 1937 р.» від 28 квітня 1936 р. Фактично його перенесли на рік, мав відбутися 6 січня на всій території країни, охоплюючи радянських громадян та іноземців, котрі перебували на території СРСР⁶⁴. Існував єдиний бланк переписного листа, що фіксував особу за наявним «місцем помешкання». Установлювався порядок та хронологія перепису: 1–5 січня попередньо заповнювали листи; 6 січня з 8-ї до 24-ї год. тривала «лічба населення», перевірка та збирання попередньо заповнених переписних листів, а також осіб, які не потрапили до обліку впродовж 1–5 січня; 7–11 січня проводилася перевірка правильності «лічби населення» й заповнення первинних листів. Районні інспектори УНГО мали забезпечити «добір лічильників», контролерів-інструкторів. У відповідній брошурі оптимістично зазначалося, що перепис «повинен дати нам певне уявлення про кількість» населення, його географію, засвідчити «квітучу, вільну соціалістичну країну», тобто радянську Україну. Додавались інструкції, зразки бланків переписного листа, ухвалені І.Кравалем.

Допоки О.Асаткін лікувався, з'явилася друком брошура про всесоюзний перепис населення загальним накладом 20 тис. примірників, де запевнялося, що у січні 1937 р. буде переписано «людність», яка «складає більше 170 мільйонів»⁶⁵. Згадувалися також Й.Сталін, його слова про те, що «найцінніший капітал у нашій країні – це люди», боротьба з «контрреволюціонерами троцькістами і зінов'євцями», «прямими агентами фашизму», «правими опортуністами». Передчасними виявилися сподівання на те, що перепис має показати «велику перебудову, величезні перемоги лєнінсько-сталінської національної політики», а також продемонструвати, якими «невпізнаними стали міста і села» України. Соціально-демографічний та національний склад сіл УСРР справді змінився внаслідок Голодомору.

До загальної ейфорії очікування «величезної перемоги» на демографічному фронті, яка охопила тоді окремі професійні групи бюджетних установ, пристав колектив Інституту демографії АН УСРР. В академічному виданні за редакцією М.Птухи наголошувалося, що природний приріст населення у «капіталістичних країнах» «катастрофічно падає», там процвітає «зоологічно-шовіністична расова теорія» та шаленіє «пануючий фашизм»⁶⁶. Демограф П.Пустохід висвітлив історію радянських переписів населення 1920, 1923,

⁶² ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.248.

⁶³ Там само. – Арк.340.

⁶⁴ Всесоюзний перепис населення 1937 року (Тези для доповідачів). – К., 1936. – 22 с.

⁶⁵ Кустолян С.О. Всесоюзний перепис населення. – К., 1936. – 31 с.

⁶⁶ Перепис населення (Історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) / Під ред. акад. М.В.Птухи. – К., 1936. – 193 с.

1926 рр., порівняв їх із переписом 1897 р. Він звернув увагу на відмінності термінів «наявне», «постійне» та «юридичне» населення, яке було об'єктом обліку: «Під наявним населенням розуміють те, яке фактично перебуває в даному місці на критичний момент перепису, а під цим останнім розуміють той момент, до якого пристосовують збирані переписом відомості»⁶⁷. Дуже актуальне демографічне уточнення для перепису 1937 р., особливо його підсумкових матеріалів. Організатори перепису обрали наявне населення.

Зазначене академічне видання мало додаток. Його автори констатували швидке зростання народжуваності, збільшення населення в містах і селах, «різке зменшення смертності», адже в 1926 р. було 29 млн осіб, а «вже в 1933 р. – 31,9 млн»⁶⁸. У 1934–1935 рр., судячи з «додатку», населення побільшало «на кілька мільйонів». Усі жили очікуванням «демографічного дива», політично запрограмованого Й.Сталіним у 1930, 1934 рр., але яке постійно відкладалося.

Центральний апарат УНГО УСРР та його місцеві підрозділи впродовж другої половини 1936 р. працювали за особливим режимом роботи. 20 вересня Є.Кустолян оголосив наказ І.Кравалю від 14 вересня про складання технічного мінімуму знань для начальників і заступників УНГО. 2 жовтня ЦУНГО СРСР наказом №397 заборонило на час підготовки та проведення перепису будь-які відпустки керівникам республіканських, крайових, обласних управлінь, усім працівникам бюро перепису населення й відповідних секторів⁶⁹. Упродовж жовтня було призначено начальників міських бюро перепису в Полтаві, Нікополі, Харкові, Херсоні, Одесі, Бердянську, Мелітополі та Маріуполі, підвищено зарплати працівникам синтетичного відділу УНГО УСРР – І.Вербицькому, М.Тенеті, В.Бондаренку. Республіканське статистичне управління готувалося до відповідального дня.

Наприкінці жовтня 1936 р., судячи з протоколів засідань, із відпустки повернувся начальник УНГО УСРР О.Асаткін. 5 листопада він призначив І.Вейцбліта заступником начальника бюро перепису населення⁷⁰. 7 грудня наказом №486 головний статистик радянської України заборонив розсилку видань УНГО й видавництва «Народне господарство та облік», які не підлягали оголошенню.

Довгоочікуваний усесоюзний перепис населення відбувся 6 січня 1937 р. Система статистичного обліку напружено працювала над його матеріалами. А вже 15 січня О.Асаткін повідомив ЦК КП(б)У про невтішні наслідки: за телефонними зведеннями облУНГО в УСРР було виявлено 27,9 млн осіб «наявного» населення, а за попередніми підрахунками (без кадрів РСЧА та НКВС) його загальна кількість становила – 28,2 млн осіб⁷¹. Переполошений наслідками перепису, начальник УНГО УСРР запевнив, що вони не означають відсутності приросту в 1926–1936 рр. Щоправда згадав про падіння приросту

⁶⁷ Там само. – С.20.

⁶⁸ Додаток до книги «Перепис населення». – К., 1936. – С.12.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.394, 428.

⁷⁰ Там само. – Арк.462.

⁷¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.14–20.

(на 554 тис.) у 1932 р. та негативне сальдо 1933 р. – 1,3 млн осіб. Однак факт залишався фактом – у 1926 р. було зафіксовано 28,9 млн, а 1937 р. – 28,2 млн осіб. Особливо показовими стали матеріали первинної статистики, яку О.Асаткін подав наприкінці доповідної записки: з 525 районів УСРР лише у 85 населення перевищувало підсумки 1926 р., у 93 воно становило на 30% менше⁷².

Організатори перепису чекали кадрових рішень. Преса не рясніла гучними статтями про демографічні успіхи. В окремих часописах повідомлялося про збільшення народження дітей на 14% за 8 місяців 1936 р. порівняно з 1935 р., а загалом в УСРР народилося в 1935 р. 492 тис., у 1936 р. – 561 тис. осіб⁷³. Виявилось, що в республіці порівняно з 1917 р. смертність дітей зменшилася у 2 рази. Заборона абортів від 16 липня 1936 р., яку ініціювали В.Молотов та Й.Сталін, не поліпшила демографічної ситуації⁷⁴. Очевидно, вони сподівалися на генеративні можливості жінок («російська жінка народить»). Вплив голоду виявився деструктивним, виснажені жінки не могли завагітніти. Дехто сподівався на 170 млн союзного населення, а перепис показав 162 млн осіб, що викликало шок у господарів Кремля⁷⁵.

Намагання дописати, доповнити, перевірити, видати позитивну динаміку природного приросту за 10 років виглядали жалюгідно. 28 січня 1937 р. О.Асаткін наказав сектору обліку населення зібрати й систематизувати всі матеріали санітарно-демографічної статистики з 1913 р., які перебували в розпорядженні УНГО, для встановлення порядку їх збереження: таблиці природного та механічного руху, розрахунки населення за одноразовим обліком, а також зведені й розроблені таблиці переписів, спеціальних обстежень і річної звітності з охорони здоров'я – повинні зберігатися у відомчому архіві УНГО УСРР і не мали бути «передані в органи Центрархіву до спеціального мого указу»⁷⁶. Матеріали за формами А.1, 1-а про природний рух населення також підлягали зазначеному порядку їх зберігання. Другий примірник загсівських книжок передавався до НКВС УСРР. 2 лютого 1937 р. начальник УНГО доручив І.Вейцблиту скласти звіт про виконання наказу від 28 січня, особливо щодо «збереження первинної обліково-статистичної документації з механічного руху населення й охоронздоров'я»⁷⁷.

Службова метушня нагадувала початок авралу. 11 травня 1937 р. О.Асаткін ще підписував накази, навіть отримав для персонального користування «автомашину лімузинного типу»⁷⁸. 26 травня член ЦК КП(б)У, начальник УНГО УСРР, член президії АН УРСР О.Асаткін заповнив анкету делегата XIII з'їзду партії. Дивно, але в нього не було державних нагород, тому написав в анкеті: «Без нагород». З'їзд тривав до 3 червня, обрав його членом

⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.14–20.

⁷³ Зантбарг Р.Л. Конституція і закон від 27 червня 1936 р. у дії // Профілактична медицина. – 1937. – №1. – С.3–10.

⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6882. – Арк.76.

⁷⁵ Жиромская В.Б. «Полвека под грифом “секретно”»: Всесоюзная перепись населения 1937 г. – Москва, 1996. – С.28–62.

⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.25.

⁷⁷ Там само. – Арк.255.

⁷⁸ Там само. – Арк.144.

ЦК КП(б)У⁷⁹. Фактичним начальником УНГО УСРР із 8 червня 1937 р. став «висуванець» М.Сванідзе⁸⁰. Розпочалася кадрова зачистка центрального апарату УНГО та його обласних підрозділів. 23 червня звільнили М.Варфоломеева й Є.Кустоляна, 26 червня – С.Желябіна. Хвиля звільнень прокотилася обласними управліннями.

2 липня 1937 р. відбулися зміни в керівництві республіканських карально-репресивних органів: замість В.Балицького призначили І.Лешлевського⁸¹. На пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся 3–4 липня 1937 р., були присутні 59 членів ЦК партії: С.Косіор, В.Затонський, М.Маркітан, В.Порайко, М.Хатаевич, О.Шліхтер та інші, а також член ревізійної комісії М.Сванідзе. До списку «викритих ворогів народу» потрапили М.Попов, Є.Вегера, І.Шелехес, О.Триліський, К.Карлсон та О.Асаткін. Його навіть виключили з партії⁸².

Директора на той момент Агroeкономічного інституту АН УРСР О.Асаткіна заарештували 4 липня 1937 р. Органи державної безпеки вважали, що «перебування його на волі може позначитися на ході ведення слідства»⁸³. Арештанта тримали в київській в'язниці, у спецкорпусі НКВС УРСР. Протокол обшуку кабінету складено за адресою: вул. Короленка, 35, тобто за місцем роботи. Слідчі виявили особисті документи (партквиток, паспорт громадянина СРСР №504476, закордонний паспорт №2261), мисливську та іншу зброю, книжки з грифом «Таємно» (90 од.), іноземну літературу (60 од.), праці М.Бухаріна, К.Радека, Г.Зінов'єва, М.Грушевського (22 од.), японські логарифмічні лінійки, друкарську машинку «Рояль». Ось і все рухоме майно колишнього головно-го статистика радянської України.

Липень – початок вересня 1937 р. виявилися для в'язня О.Асаткіна доленосними. Упродовж семи днів слідства оперуповноважений М.Хаєт, розглянувши справу за звинуваченням О.Асаткіна, М.Варфоломеева, Є.Кустоляна та І.Вейцблїта – встановив, що вони «шляхом спеціального підбору фальсифікованих статистичних даних дискредитували політику партії й радянської влади в усіх галузях народного господарства України та спотворювали справжні досягнення партії й уряду»⁸⁴. Виявляється, що колишній начальник УНГО УСРР розшифрував динаміку смертності, показав масштаби епідемічних захворювань, які не підлягали оголошенню, розсекретив матеріали перепису міського населення⁸⁵. Слідчий, використовуючи доноси підлеглих О.Асаткіна, доводив, що їхній начальник «насаджував в апараті УНГО України контрреволюційно-троцькістські й націоналістичні кадри»⁸⁶. Утім насправді, здається, навпаки – боровся з ними, якщо простежити промови на партійних з'їздах, проаналізувати доповідну записку від 22 квітня 1935 р.

⁷⁹ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України... – С.340.

⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.49.

⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.463. – Арк.157.

⁸² Там само. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.2.

⁸³ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.1.

⁸⁴ Там само. – Арк.19.

⁸⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ... – С.45.

⁸⁶ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.22.

Оперуповноважені НКВС УРСР швидко «переконали» в'язня. 5 липня 1937 р., тобто наступного дня після арешту, О.Асаткін уже написав «зізнання»: «На шлях боротьби з партією й радянською владою я став у 1935 р., солідаризуючись з контрреволюційними шкідницькими установками керівника ЦУНГО СРСР Кравалія»⁸⁷. Їх допитували одночасно: О.Асаткіна – у Києві, а І.Кравалія – у Москві, формуючи географію «шкідницької організації» та масштаби «змови». Історія з «фальсифікацією» матеріалів перепису, судячи з протоколів допиту, набувала детективного характеру. Улітку 1936 р. І.Кравалія, перебуваючи в Києві на шляху до південних курортів, завітав до службового кабінету О.Асаткіна по вул. Ворошилова, 15. Начальник ЦУНГО особисто повідомив підлеглому, що «я приділив увагу необхідності фальсифікації наміченого перепису населення 1937 р., позаяк на ньому можна буде найбільш ефективно довести хибність політики»⁸⁸. Він «зізнався», що керівник бюро перепису населення О.Квіткін «передав мені низку практичних указівок та установок щодо фальсифікації проведення перепису, які згодом були надіслані мною в апарат і на периферію»⁸⁹. На кожному допиті слідчий акцентував увагу на обставинах «фальсифікації» матеріалів перепису, ніби виконував чийось директивну установку.

Дослідники радянських переписів 1930-х рр. виявили їх справжнього фальсифікатора – ним був Й.Сталін. У червні 1930 р., виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б), «вождь» вихвалявся щорічним приростом населення – 3 млн осіб, а на черговому партійному форумі в 1934 р. сподівався на 168,5 млн осіб у СРСР. 1 грудня 1935 р., випромінюючи оптимізм на нараді передових комбайнерів із членами ЦК ВКП(б), він повторив тезу про 3-мільйонний приріст щороку, який дорівнював населенню Фінляндії⁹⁰. Й.Сталін особисто редагував переписні листи, стежив за перебігом перепису, тому був вражений його несподіваними наслідками. Статистики не фальсифікували матеріалів перепису, не вигадували цифри, не «дотягували» їх до очікуваних 170 млн. Вони назвали реальний підсумок – 162 млн осіб на січень 1937 р., тобто на 15 млн більше від перепису 1926 р.⁹¹ Якщо повірити сталінському прогнозу про 3-мільйонне зростання, то за 10 років мало бути на 30 млн осіб більше. Пропагандистська маніпуляція цифрами, яку дуже полюблив «вождь», зазнала краху. 10 березня 1939 р., не дочекавшись попередніх підсумків чергового всесоюзного перепису населення, Й.Сталін виголосив із трибуни XVIII з'їзду переможну цифру – 170 млн осіб. Демограф М.Тольц, аналізуючи оголошену цифру з матеріалами перепису, уважав Й.Сталіна свідомим фальсифікатором⁹². Звичка перекладати провину на інших – органічна риса характеру кремлівського господаря.

Концентрація репресивно-каральної енергії слідчих НКВС на обґрунтованні факту «фальсифікації» засвідчувала механізм перекладання провини

⁸⁷ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.21.

⁸⁸ Там само. – Арк.34.

⁸⁹ Там само. – Арк.21.

⁹⁰ *Сталин И.В.* Речь на совещании передовых комбайнёров и комбайнёрок 1 декабря 1935 года // *Его же. Сочинения.* – Т.14. – Москва, 1997. – С.94–95.

⁹¹ Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. – С.32.

⁹² *Тольц М.* Репрессированная перепись. – С.60.

на статистиків. Тому не випадково 25 серпня 1937 р. О.Асаткін зізнався, що «найбільшим великим моїм злочином є по-шкідницькому організований і проведений перепис населення на Україні»⁹³. Дещо несподіваним, а для слідчого – необачним, виявилось тлумачення в'язнем його службових дій задовго до перепису, коли «я надав ЦК КП(б)У заздалегідь неправдиві, роздуті орієнтовні дані про чисельність населення на Україні. Мова йшла про подану мною цифру у 35 млн»⁹⁴. Викладався намір колишнього головного статистика республіки: «підтвердити відсутність природного приросту населення», показати «значну смертність серед населення України, головним чином у селі». За підсумками «по-шкідницькому організованого перепису виявилось, що на Україні не 35 млн осіб, а 29 218 тис., що навіть порівняно з переписом 1926 р. показує зменшення (29 044 тис.)»⁹⁵. Дуже переконливо, якщо порівняти з попередніми телефонними зведеннями облУНГО – 27,9 млн, а також загальним населенням без військових – 28,2 млн осіб, викладених О.Асаткіним у доповідній записці від 15 січня 1937 р.⁹⁶ Отже, судячи з протоколу допиту та зазначеної доповідної записки, маємо своєрідну формулу О.Асаткіна (35 млн мінус 27,9 млн дорівнює 7,1 млн «мертвих душ», або 35 млн мінус 28,2 млн – у підсумку 6,8 млн осіб). Зазначені цифри втрат стосувалися 1933 р., якщо зосереджуватися на матеріалах протоколів допиту та підсумкової доповідної записки О.Асаткіна від 15 січня 1937 р. Долучаючи гіпотетичний прогноз А.Хоменка (35,6 млн), матимемо за формулою О.Асаткіна – від 7,4 до 7,7 млн осіб, які є жертвами Голодомору.

Сучасна демографічна наука подає «втрати через надсмертність» в УСРР – 3,9 млн осіб⁹⁷, але між гіпотетичними прогнозами демографів 1920–1930-х рр. і реальними підсумками перепису 1937 р. – з'явився «недооблік» майже половини жертв.

Загадкова поява цифри 35 млн у справі О.Асаткіна обтяжувала його долю. Французький дослідник А.Блюм, вивчаючи обставини репресованого перепису 1937 р., також звернув увагу на демографічний прогноз – 35 млн осіб. Ця цифра згадується у справі І.Кравалія, якого заарештували 31 травня 1937 р.⁹⁸, тобто на п'ять днів раніше від О.Асаткіна. Ця цифра відсутня у його доповідній записці від 22 квітня 1935 р., але вона ключова для демографічної оцінки втрат населення в роки Голодомору. А вони, судячи з протоколів допиту І.Вейцбліта й Т.Варфоломеева, «перевищували природний приріст»⁹⁹. Їх начальник ще у квітні 1935 р. повідомив партійні органи про катастрофу з приростом населення в 1932–1933 рр.

Українські радянські демографи 1930-х рр., досліджуючи динамічні ряди народжуваності та смертності, гіпотетично прогнозували зростання

⁹³ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.91.

⁹⁴ Там само. – Арк.92.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.14–20.

⁹⁷ Воловина О., Плохій С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С.95.

⁹⁸ Блюм А. Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине. – С.104–105.

⁹⁹ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Арк.142.

населення на 1937 р. Наприклад, у 1932 р. А.Хоменко, ураховуючи «гіпотетичні ймовірності смертності» та відповідну демографічну статистику, сподівався на 35,6 млн осіб «загальної людності» у січні 1937 р.¹⁰⁰ У 1931 р. його колега К.Воблий, з'ясовуючи проблему «гіпотези балансу людності УСРР», сподівався на 34,3 млн населення в 1937 р.¹⁰¹ Демограф Ю.Корчак-Чепурківський, якого також заарештовували (він навіть відбув покарання), згадав у 1970 р. прогноз академіка М.Птухи на січень 1938 р. – 34,6 млн, а також А.Хоменка – 35,6 млн осіб на 1937 р.¹⁰² Академік М.Птуха вважав А.Хоменка «видатним статистиком-демографом УСРР та СРСР»¹⁰³. Отже, спираючись на зазначені обставини появи загадкової цифри, яка за прогнозами республіканських демографів тих років коливалася в межах від 34,3 млн до 35,6 млн, маємо визнати її історичність, а також достовірність наукового обґрунтування. Порівнюючи цифру А.Хоменка з фактичною кількістю населення у січні 1937 р. (29,4 млн осіб), Ю.Корчак-Чепурківський виявив «прорахунок» – 6,1 млн, але не дорікав «зазначеному авторові»¹⁰⁴.

Обґрунтована українськими радянськими демографами цифра загальної кількості населення в 1937 р., тобто гіпотетично очікувана, і реально зафіксована співробітниками УНГО УСРР на чолі з О.Асаткіним – найголовніша обставина, яка призвела до визнання матеріалів перепису «дефектними» і репресій проти його організаторів та учасників – начальників підрозділів центрального апарату статистичного відомства (Є.Кустоляна, І.Вейцбліта, Т.Варфоломеева), обласних статуправлінь, районних інспекторів.

31 серпня 1937 р. О.Асаткіну оголосили обвинувальний висновок, передавши його до Військової колегії Верховного суду СРСР. 1 вересня арештанта засудили до розстрілу, а вже наступного дня вирок було виконано. 24 жовтня 1956 р. страченого визнали невинуватим. У реабілітаційних документах, які зберігаються в архівно-кримінальній справі, є свідчення колишніх співробітників УНГО УСРР. Вони підкреслювали принциповість і самовідданість їхнього начальника, спростовуючи звинувачення у «шкідництві». Каюлись і ті, яких змусили писати доноси на головного статистика радянської України 1935–1937 рр. Зафіксовані у протоколах його допиту цифри, особливо у співвідношенні з попередніми підсумками перепису населення, не викликають сумнівів щодо їх історичного походження.

Отже, дослідивши політичну біографію та номенклатурно-посадову діяльність О.Асаткіна в УСРР 1933–1937 рр., можна говорити про його ідеологічну стійкість, самовідданість і партійну принциповість. Повноваження начальника УНГО УСРР із функціями партійного контролю за статистичним управлінням унеможливлювали будь-яку індивідуальну готовність до фальсифікації

¹⁰⁰ Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – №11/12. – С.48.

¹⁰¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф. XXXVIII. – Спр.414. – Арк.1.

¹⁰² Корчак-Чепурковський Ю.А. Избранные демографические исследования. – Москва, 1970. – С.320.

¹⁰³ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.3. – Арк.157.

¹⁰⁴ Корчак-Чепурковський Ю.А. Избранные демографические исследования. – С.320.

матеріалів перепису населення, а тим паче – його персональну участь в організації подібного номенклатурного «шкідництва». Дві обставини зумовили його трагічну долю: обіцяний Й.Сталіним щорічний приріст населення (3 млн) та невідповідність очікуваного прогнозу демографів (понад 35 млн) із реально зафіксованими підсумками всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. Можна додати й номенклатурну відповідальність та звичайну людську простоту, навіть чесність О.Асаткіна. Ветеран більшовицької партії, на відміну від її лідера, не збрехав, а повідомив реальні наслідки перепису.

Цифра 35 млн, яка «випливла» у протоколах допиту О.Асаткіна, виявилася тією ключовою ланкою, якої бракувало для наукової оцінки демографічних втрат у роки Голодомору. Можна піддавати сумніву підрахунки сучасних істориків, які намагаються моделювати кількість жертв 1932–1933 рр., тому що демографія – не предмет їх дослідження. Однак усталені статистично-демографічні факти минулого, зафіксовані в архівних документах, є об'єктом і предметом науково-історичних досліджень.

The main phases of party and administrative activity of a head of Statistical Ukrainian Office A.Asatkin are highlighted in the article. His nomenclature and personal involvement in the organization of 1937 census in the Ukrainian SSR are studied. On the basis of archival materials of his criminal case accusations of falsification of the census are denied. Demographic statistics that certifies the total losses during the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine were more than 7 million people is revealed.

Keywords: *Asatkin, statistics, demographic statistics, Holodomor, Department of Economic Accounting USSR.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 303.446.4+94(477)

А.М.Киридон*

СТУДІЇ ПАМ'ЯТІ У СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ

Сучасний стан гуманітарних студій визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій. Розширення теоретичного горизонту, методологічного й категоріального апарату в академічному середовищі актуалізували, зокрема, і проблему дослідження «пам'яті». У статті розглядається історія становлення студій пам'яті як нового напрямку наукових досліджень. Окреслено основні тенденції та етапи розвитку у західній науці та вітчизняному дискурсі.

Ключові слова: колективна пам'ять, студії пам'яті, історіографія, соціогуманітаристика, історія, етапи.

Дослідники завжди ангажовані певним станом науки, тобто певною науковою парадигмою й конкретними дискурсивними практиками. Кожна історична епоха породжує свою специфічну проблематику, яка фіксується вченими та вербалізується ними в нову епістему. Якщо методи, що побутують у науковому середовищі, не дозволяють розв'язати породжену епохою проблематику чи неспроможні дати відповідь на її (епохи) епістемологічний виклик, то, природно, створюються нові методи, нові дискурсивні практики. Відповідно, змінюється існуюча наукова парадигма¹.

Характерною особливістю періоду постнекласичного наукового знання стала тенденція взаємопроникнення та міждисциплінарний синтез у структурі не лише соціального, але й знання у цілому; зближення ідеалів пізнання природничих і соціально-гуманітарних наук; цивілізаційна парадигма розвитку соціальних систем; глобальний еволюціонізм тощо. У цих умовах уже

* Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, директор «Енциклопедичного видавництва» (Київ)
E-mail: akurydon@ukr.net

¹ Костов С.В. Отечественная социальная история: вопросы историографии и методологии [Електронний ресурс]: <http://www.kostov.ru/Works%20on%20History%20in%20Russian/Russian%20Socia>

недостатньо класичних схем пізнання, згідно з якими кожна конкретна наука мала свій предмет, котрий і вивчала за допомогою спеціально вироблених у просторі предмета методів. Тож сучасний стан гуманітарних досліджень визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним розмаїттям. Ідеться про фундаментальну перебудову всього корпусу соціальних наук, закладання нових принципів і когнітивних установок.

Розширення теоретичного горизонту, методологічного й категоріального апарату в академічному середовищі актуалізувало, зокрема, і проблему дослідження «пам'яті». Цей феномен став предметом наукових студій у різних царинах знань – історії, соціології, культурології, філософії, політології, етнографії, психології тощо, а також спричинився до появи нових напрямів соціально-гуманітарного знання (соціологія пам'яті, мнемонічна психологія, феноменологія пам'яті, мнемонічна герменевтика культури, міметика та ін.).

Актуальність задекларованої проблеми та необхідність її осмислення визначили мету й завдання дослідження. Мета пропонованої розвідки полягає в тому, щоб маркувати історію становлення та «студій пам'яті», увиразнити їх особливості в Україні та висловити авторські роздуми щодо перспектив розвитку напрямку в контексті міждисциплінарних досліджень пам'яттєвого дискурсу. При цьому ми свідомі того, що порушена проблема потребує подальшого поглибленого аналізу й узагальнень, що видається завданням на перспективу. Не претендуючи на повноту та вичерпність аналізу, головне завдання вбачаємо у визначенні найважливіших, з авторського погляду, тенденцій у меморіальній парадигмі. Вихідними пунктами міркувань постають: визначення українського відповідника «memory studies»; окреслення особливостей процесу становлення студій пам'яті; виведення характерних рис нового напрямку/галузі знань у вітчизняному науковому просторі.

Аналіз історіографії засвідчує неусталеність і варіативність назв напрямку досліджень. Тож уважаємо за необхідне акцентувати увагу на використанні вітчизняного відповідника англomовному «memory studies». В інтелектуальному просторі національних історіографій циркулює діапазон визначень: «memory studies» (англ., можна перекласти як «студії над пам'яттю»), «lieu de mémoire» (фр., «обшари пам'яті»), «Erinnerungsorte» (нім., «пам'ятні місця»), «ramięc historyczna» (пол., «історична пам'ять»), «историческая память» (рос.)².

Спостерігається певна закономірність: якщо англійське, французьке, німецьке означення охоплюють найширші види та прояви пам'яті, то у слов'янській іпостасі пам'ять редуковано до її історичного складника. При тому, що у західній науковій думці «історична пам'ять» стала навіть не першим винаходом – її попередницею й зачинателькою так званого «memory boom'a» була «колективна пам'ять», постульована та обґрунтована у працях французького соціолога М.Альббакса. Отже йдеться про відсутність англomовному «memory

² Лаас Н.О. [Рец.] Україна модерна. – Вип.4 (15): Пам'ять як поле змагань. – К.: Критика, 2009. – 353 с. // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С.211.

studies» єдиного, чітко адаптованого до мовленнєвого вітчизняного дискурсу, аналога. На думку Н.Лаас, він десь мав би наближатися до польського або російського візаві – «історична пам'ять»³.

На нашу думку, смислове навантаження «memory studies» детерміноване контекстом галузі гуманітарного знання. Англomовний варіант дає загальне розуміння характеру і спрямованості дослідження, а в межах цього узагальнюючого відповідника увиразнюються конкретні напрями дослідження. Транслюючи англomовний термін «memory studies» на вітчизняний простір гуманітаристики, пропонуємо використовувати аналог – «студії пам'яті» або «меморіальні студії». Залежно від сфери використання феномену пам'яті вибудовуються дефініції відповідного смислового навантаження. Тож «студії пам'яті» є загальним напрямом досліджень, у межах якого увиразнюються галузеві конотативні структури (у психології, історії, філософії, політології, соціології тощо) з різними векторами пам'яті, але в одній системі координат – «memory studies».

Зародження західного канону студій пам'яті

На Заході дослідження соціальної пам'яті у соціально-гуманітарних науках початково здійснювали на ґрунті соціології та соціальної антропології. У 1920-х рр. М.Альбвакс визначив соціальну природу пам'яті й упродвадив поняття «колективної пам'яті» як соціального конструкту, який відповідні спільноти та групи творять і зберігають із метою тлумачення минулих та сучасних подій⁴. До основоположників «memory studies» зараховують також німецького мистецтвознавця А.Варбурга, котрий у 1920-х рр. розпочав реалізацію програми вивчення образної пам'яті Європи⁵.

Згідно з твердженням М.Фуко, для кожного періоду характерні «інтелектуальні розриви». Відродження зацікавленості соціальною пам'яттю та усною історією у західній традиції постало в 1960-х рр. на ґрунті зміни парадигмальних настанов соціально-гуманітарного пізнання. Дослідження мали здебільшого культурологічний і філософський характер. Слід урахувати той факт, що від тих самих 1960-х рр. спостерігався бурхливий розвиток міждисциплінарної взаємодії, зазнали змін уявлення про співвідносність окремих дисциплін, на шпальтах періодичних видань і численних наукових форумах розгорнулася дискусія про методологічну кризу традиційної історіографії та загалом гуманітарного знання⁶. На цей час спостерігалось й формування професійного габітусу історичного цеху часописів. Зокрема 1960 р. вийшло перше

³ Лаас Н.О. [Рец.] Україна модерна... – С.211.

⁴ Halbwachs M. Les cardre sociaux de la memoire. – Paris, 1925; *Idem*. On Collective Memory. – Chicago, 1992.

⁵ Васильев А.Г. «Освое время» memory studies: российский след // Культурная память: Международный журнал исследователей культуры. – 2012. – №1 (6). – С.10.

⁶ Репина Л. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – Москва, 2011. – С.36.

число найавторитетнішого нині методологічного журналу «History and Theory» («Історія й теорія»).

Із-поміж характерних рис західної науки цього періоду – «наукова революція» в американській історіографії⁷, вражаючі успіхи «nouvel histoire» («нова історія») у Франції, «Sozialgeschichte» («соціальна історія») в Німеччині та домінування історіографії, опертої на історичний матеріалізм у країнах «соціалістичного табору». Окрім того, 1960–1970-ті рр. ознаменувалися початком утвердження постмодернізму. Місце природничих наук як взірцевої парадигми щораз частіше посідали розвинуті суспільні науки – економіка, соціологія або психологія. Історія знаходила свій шанс у зближенні з іншими суспільними науками, а обов'язкові в них зразки науковості переносилися на ґрунт історії, створюючи підстави для формування нових парадигм. Не випадково у ці роки такі програми «онауковлення» історії було вироблено на базі «нової економічної історії» (Р.Фогель, Д.Норт), історичної соціології (Ч.Тілі), британської соціальної історії (Е.Гобсбаум) та її німецької альтернативи «Gesellschaftsgeschichte» («суспільної історії»; білефельдська школа), глобальної історії (Ф.Бродель), антропоісторії (К.Гіртц) або психоісторії (Л. де Мос). На польському ґрунті цю течію представляли В.Куля (теоретична економічна історія), С.Пекарчик (математизація історії) та, передусім, Є.Топольський (концепція теоретичної й пояснювальної історії). Усі вони спиралися на віру в існування об'єктивної моделі пізнання (історична правда є досяжною) та переконання, що небувалий розвиток суспільних наук у 1950–1960-х рр. визначив шлях, яким повинна рухатися й історія⁸. Таким чином, теоретичні основи «memory studies», формування початкових засад яких припадає на хронологічний діапазон кінця ХІХ – середини ХХ ст., були розпорошеними по різних дисциплінах⁹.

У загальноючій праці П.Гаттона виразнено окремі сегменти пам'яттєвого дискурсу, що сформувалися на другу половину ХХ ст.: історичний (Ф.Ар'ес, Ж.Лефевр, Ф.Фюре, П.Нора та ін.), соціологічний (М.Альбвакс), психологічний (В.Вордсворт, З.Фройд та ін.), культурологічний (М.Фуко, Ф.Сйтс та ін.), герменевтичний (Г.-Г.Гадамер)¹⁰.

Водночас російський автор А.Дахін зауважує, що в поле зору П.Гаттона не потрапив важливий філософський сегмент, ядро якого пов'язане з дослідженням А.Берґсона «Матерія та пам'ять»¹¹, а також соціологічний сегмент

⁷ Див.: *Pomorski J.* Paradygmata «New Economic History»: Droga do «Nobla». – Lublin, 1995.

⁸ *Поморський Я.* Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть // *Україна модерна.* – К.; Л., 2005. – С.34–35.

⁹ *Дахин А.В.* Общественное развитие и вызовы коллективной памяти: перспектива философской концептуализации memory studies // *Вопросы философии.* – 2010. – №8. – С.42–44; *Его же.* Память, история, Вселенная: на пути к новой онтологии реальности // *Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского.* – Вып.1 (3). – Нижний Новгород, 2012. – С.24.

¹⁰ *Хаттон П.* История как искусство памяти / Пер. с англ. В.Ю.Быстрова. – Санкт-Петербург, 2003.

¹¹ *Бергсон А.* Материя и память // *Его же.* Сочинения в четырёх томах / Пер. с фр. – Т.1. – Москва, 1992. – С.160–316.

у репрезентації Е.Дюркгайма¹², А.Моля¹³, Я.Зерубавель¹⁴, Е.Зерубавеля¹⁵ та ін.)¹⁶.

Натомість російські дослідження пам'яттєвого дискурсу початку ХХ ст. здебільшого фокусувалися у царині філософії (С.Трубецької, П.Флоренський, О.Лосев та ін.). Зокрема С.Трубецької оперував дефініцією «родової пам'яті», надаючи їй онтологічного змісту¹⁷. У радянський час активно послуговувалися поняттям «історичне пізнання»¹⁸ та ін.

Другу половину ХХ ст. було позначено складними процесами спеціалізації, внутрішньої диференціації, кооперації й реінтеграції різних наукових дисциплін і субдисциплін, що створювало серйозне напруження в академічному середовищі¹⁹. Активно обговорювався характер, нові виклики та проблеми міждисциплінарних досліджень²⁰. Зокрема у програмній статті Ж.Піаже «Епістемологія міждисциплінарних відносин» автор увиразнював мультидисциплінарність (як одностороннє доповнення однієї дисципліни іншою), власне міждисциплінарність (як взаємодію дисциплін), трансдисциплінарність (як побудову інтегральних структур)²¹.

Очевидно не випадково, як відповідь на суспільний запит доби, ідеї М.Альбвакса послідовно отримали потужний розвиток у працях представників різних дослідницьких напрямів, які намагалися запропонувати нові аналітичні конструкції для пояснення механізмів і закономірностей функціонування колективної пам'яті. Наукові дослідження її на Заході доволі швидко сформувалися у відносно самостійну (міждисциплінарну) ділянку, що вирізнялася особливо багатим теоретичним і методологічним інструментарієм, – «memory studies».

У просторі історичної науки, як зауважив Я.Поморський, для багатьох «наукових істориків» («scientific historians») справжнім струсом стали постмодернізм і велика методологічна дискусія навколо історії, що

¹² Durkheim É. *The Elementary Forms of the Religious Life* (1915) / Transl. by J.W.Swain. – New York, 1965.

¹³ Моль А. *Социодинамика культуры*. – Москва, 1987.

¹⁴ Zerubavel Y. *The Holiday Cycle and the Commemoration of the Past: Folklore, History, and Education // Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies*. – Vol.4. – Jerusalem, 1986. – P.111–118; Zerubavel Y., Barnett B. *The Recovery of Masada: A Study in Collective Memory // Sociological Quarterly*. – 1986. – Vol.27. – №2. – P.147–164; Зерубавель Я. *Динамика коллективной памяти // Ab imperio*. – 2004. – №3.

¹⁵ Zerubavel E. *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*. – Chicago, 1981.

¹⁶ Пізніше, на хвилі західного інституціоналізму 1980-х рр., з'явилися дослідження механізмів збереження, накопичення соціальними інститутами попереднього досвіду нормативного регулювання, для означення яких використовувався термін «організаційна пам'ять» (див.: Дахин А. *Пространство организационной памяти // Гуманитарная география*. – Вып.5. – Москва, 2008. – С.270–272).

¹⁷ Трубецкой С.Н. *О природе человеческого сознания // Его же. Сочинения*. – Москва, 1994. – С.483–717.

¹⁸ Ракитов А.И. *Историческое познание*. – Москва, 1982.

¹⁹ Репина Л. *Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика*. – С.38.

²⁰ *Interdisciplinarity and Higher Education / Ed. by J.Kocklemans*. – University Park, 1979; *Problems in Interdisciplinary Studies / Ed. by R.Jurkovich, J.H.P.Paelink*. – Brookfield, 1984 та ін.

²¹ Piaget J. *The epistemology of interdisciplinary relationships // Interdisciplinarity: Problems of teaching and research in universities*. – Paris, 1972. – P.139.

її започаткували його представники. І знову, як перед тим, редакція часопису «History and Theory» відіграла не останню роль (на рубежі 1980–1990-х рр.), підтримуючи новий стиль мислення, новий дискурс і нових «ідолів» на чолі з Г.Вайтом і Ф.Анкерсмітом²². Таким чином, наприкінці ХХ ст. історики впритул зайнялися вивченням історичної (й суспільної) свідомості, виокремленням у ній стійких історичних структур, зокрема колективної пам'яті.

На 1980-ті рр. проблема пам'яті здобула першість у суспільному житті та наукових студіях. За влучним твердженням французького дослідника П.Нора, «поняття спадщини повністю змінилося перетворенням минулого на пам'ять»²³. На думку М.Копосова, символічним кордоном став 1980 р., який Франція, Великобританія та Бразилія, незалежно одна від одної, проголосили роком спадщини (хоча ознаки зростання зацікавленості пам'яттю увиразнилися раніше)²⁴.

Доволі знаковою подією для інтелектуальної спільноти стала поява 1983 р. збірника статей «Винайдення традиції»²⁵ (за редакцією Е.Гобсбаума та Т.Рейнджера)²⁶. Примітно, що у цей самий час вийшла друком ще одна книжка – «Уявлені спільноти» Б.Андерсона. Ці та подібні їм видання завдали у західній гуманітаристиці «серйозного модерністського удару по інтелектуальних позиціях примордіалізму»²⁷.

Загалом у цей період дослідження точилися в річищі «нової культурно-антропологічної історії», яка зацікавилася динамікою взаємодії уявлень про минуле в колективній пам'яті різних груп та історичній думці тієї чи іншої епохи²⁸. Так, французький історик Б.Гене в 1980-х рр. накреслив шляхи дослідження феномену середньовічної історичної культури. У 1989 р. вийшла друком праця П.Коннертона «Як суспільства пам'ятають»²⁹. Знаковим для становлення студій пам'яті став проект під керівництвом П.Нора «Lieux de memoire» (відомий у перекладі як «Місця пам'яті»), результати досліджень якого публікувалися у Франції впродовж 1984–1992 рр. Згодом цікаві теоретичні вирішення проблеми історієписання та колективної пам'яті запропонували німці Й.Рюзен, Я.Ассман та ін.

²² Поморський Я. Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть // Україна модерна. – К.; Л., 2005. – С.35.

²³ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. із фр. А.Репи. – К., 2014. – С.70.

²⁴ Копосов Н. Память строгого режима: История и политика России. – Москва, 2011. – С.42.

²⁵ Підготовлений за однойменною конференцією, організованою британським історичним журналом «Past and Present», одним із натхненників якого був Е.Гобсбаум.

²⁶ The Invention of Tradition / Ed. by E.Hobsbawm, T.Ranger. – The Press Syndicate of the University of Cambridge, 1983 (укр. вид.: Винайдення традиції / За ред. Е.Гобсбаума, Т.Рейнджера; пер. з англ., наук. ред. М.Климчука. – К., 2005).

²⁷ Климчук М. «Паст енд Презент»: винахідники традицій (передмова перекладача) // Винайдення традиції. – С.6.

²⁸ Ретина Л.П. Социальная память и историческая культура средневековой Европы (к итогам работы над проектом) // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Вып.12. – Москва, 2004. – С.5–18.

²⁹ Connerton P. How societies remember. – The Press Syndicate of the University of Cambridge, 1983 (укр. вид.: Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ., наук. ред. С.Шліпченко. – К., 2004).

Підсумовуючи розвиток пам'яттєвого дискурсу станом на 1980-ті рр., російський культуролог А.Васильєв зауважує, що тривалий час різноманітні форми присутності минулого в теперішньому обговорювалися в категоріях традиції, спадщини, історичної свідомості, соціальної міфології. Дослідник увиразнює як знакові такі події наукового життя 1960–1980-х рр.: вихід друком книги Е.Шилза «Традиція» (1981 р.)³⁰, проект створення дисципліни «традиціологія» Е.Маркаряна, публікація збірника статей «Винайдення традиції» (1983 р.) за редакцією Е.Гобсбаума та Т.Рейнджера, поява праць із проблем історичної свідомості авторства радянських і польських істориків, соціологів (М.Барґ, Ю.Левада, Є.Топольський, Б.Шацька та ін.)³¹.

Термін «пам'ять» постав на передньому плані й почав претендувати на статус ключового концепту нової парадигми соціально-гуманітарного знання лише на рубежі 1980–1990-х рр.³² Загалом саме у цей час світ переповнила хвиля комеморацій – урочистого відзначення знаменних дат. Поступово створювалася ціла «індустрія спадщини»³³.

На рубежі 1980–1990-х рр. соціально-гуманітарні науки пережили справжній «меморіальний бум». Поняття «пам'яті» («спогаду», «забуття», «ностальгії», «ресентименту») стали ключовими категоріями соціокультурного аналізу. Для позначення колективного виміру пам'яті в англomовному контексті було запропоновано значну кількість термінів («collective memory», «social memory», «cultural memory», «popular memory», «public memory» та ін.). Зазначимо, що більшість із них ще й досі не набули однозначного тлумачення. Так само залишається предметом дискусій кореляція цих понять. Так, Дж.Янг, посилаючись на те, що «національна пам'ять» завжди складається з багатьох, часто конкуруючих відображень минулого, пропонує застосовувати замість поняття «колективна пам'ять» інше – «збірна пам'ять» («collected memory»), що дозволяє увиразнити її радше гетерогенну, аніж уніфіковану природу³⁴.

Таким чином, міждисциплінарний напрям аналізу соціально-культурних явищ і процесів – «memory studies», що сфокусувався навколо вивчення колективної меморіалізації й колективної амнезії почав складатися впродовж 1980-х рр. і за подальші два десятиліття досяг певного рівня теоретико-методологічної та організаційної зрілості³⁵.

³⁰ Shils E. Tradition. – Chicago, 1981.

³¹ Васильєв А.Г. Memory studies: единство парадигмы – многообразие объектов (Обзор англоязычных книг по истории памяти) // Новое литературное обозрение. – 2012. – №117 [Електронний ресурс]: <http://www.nlobooks.ru/node/2640>

³² Там же.

³³ Репина Л.П. Социальная память и историческая культура средневековой Европы (к итогам работы над проектом). – С.5–18.

³⁴ Young J.E. The Textures of Memory: Holocaust Memorials and Meaning. – New Haven, 1993. – P.2.

³⁵ Васильєв А.Г. Культурная память/забвение и национальная идентичность: теоретические основания анализа // Культурная память в контексте формирования национальной идентичности России в XXI в. – Москва, 2012. – С.29.

Актуалізація пам'яттєвого дискурсу в 1990–2000-х рр.

Намагаючись пояснити причини актуалізації пам'яттєвих смислів і відповідне зростання потоку публікацій у 1990–2000-х рр. не лише в Європі, але й у Росії, А.Дахин обґрунтовує такий інтерес до досліджень «колективної соціально-історичної пам'яті» тим, що Європа переживала процес створення Європейського Союзу, а Росія та ряд інших країн у 1990-х рр. – процес розпаду СРСР, Югославії, Чехословаччини. Тож «два різновекторних геополітичних процеси створюють новий геосуб'єктивний простір, виводять на арену геополітичних, гео економічних і геокультурних відносин нові стани колективної суб'єктності», яка складається внаслідок зміни їх геополітичної, гео економічної й геокультурної місії, національного менталітету, національної ідентичності, національної самосвідомості, національної самоназви й самопрезентації «у для-інших та у для-себе відносінах»³⁶.

Гострота ситуації критичного й гіперкритичного осмислення нового історичного процесу потребувала, відповідно, нових підходів і до переосмислення минулого. Власне, сама тема пам'яті насамперед привертала увагу істориків ментальності, яких особливо цікавила трансформація пам'яті при переході від усної традиції до письмової культури й так звана «історія комеморацій». «Історики слідом за антропологами та соціологами стали використовувати поняття колективної пам'яті, позначаючи ним комплекс міфів, які поділяє спільнота, традицій, вірувань, уявлень про минуле, хоча довгий час уважали за краще використовувати у цьому контексті поняття «колективна ментальність», розроблене представниками школи «Анналів», – констатує Л.Репіна³⁷. Поступово до кінця ХХ ст. у зарубіжній історіографії (передусім у французькій і німецькій) склалися представницькі школи культурної (колективної) пам'яті. Головним предметом історії стала не подія минулого як така, а пам'ять про неї, той образ, який закарбувався у свідомості її учасників і сучасників. Саме ж поняття «пам'ять» використовувалося у значенні «спільний досвід, пережитий людьми разом (може йтися і про пам'ять поколінь), та ширше – про історичний досвід, що відклався в пам'яті людської спільноти»³⁸.

На рубежі 1990-х рр. виник цілий спектр різноманітних, але близьких за своєю методологічною основою концептуальних схем соціального дослідження науки, предметом розгляду яких став безпосередньо аналіз процесу зародження наукового знання в контекстному просторі наукового співтовариства. Зокрема набули поширення «інтерпретативна соціологія науки» (Дж.Лоу, Д.Френч), «конструктивістська програма» (К.Кнорр-Цетіна), «релятивістська програма» (В.Коллінз), «дискурс-аналіз» (М.Малкей, Дж.Гілберт),

³⁶ Дахин А.В. Споры вокруг «Бронзового солдата»: Психологические корни конфликта в свете memory studies // Космополис. – 2008 (весна). – №1 (20). – С.86–88.

³⁷ Див.: История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени / Отв. ред. Л.П.Репина. – Москва, 2006. – С.22.

³⁸ Там же. – С.23.

етнометодологічні дослідження (Г.Гарфінкель, С.Уолгар), «етнографічні дослідження науки» (І.Елкана) та ін.³⁹

Уже на середину 1990-х рр. було здійснено перші спроби осмислення стану дослідницького поля, ступеня його інтегрованості, увиразнено основні принципи, довкола яких структурується пам'яттєва парадигма⁴⁰. Из-поміж головних засад досліджень у рамках «memory studies», що окреслюють межі цієї парадигми, ішлося про такі:

- розуміння соціальної/культурної пам'яті як процесу постійного розгортання, трансформацій і видозмін;
- сприйняття соціальної/культурної пам'яті як явища непередбачуваного, котре далеко не завжди має лінійний, раціональний, логічний характер;
- визнання історичного, мінливого характеру утверджених у тій чи іншій культурі мнемонічних практик, що дозволяє говорити про наявність різних «культур спогаду», властивих тій чи іншій спільноті;
- урахування неперервного зв'язку, що існує між соціальною/культурною пам'яттю й колективними (в тому числі національними) ідентичностями; визнання вирішальної ролі культурної пам'яті для формування соціальної солідарності;
- розгляд соціальної/культурної пам'яті у зв'язку з «місцями пам'яті» й меморіальними ландшафтами пам'яті, аналіз топографії соціально значимих спогадів;
- урахування вибірковості, соціальної диференціації та потенційної конфліктності соціальної/культурної пам'яті;
- колективна пам'ять розглядається з погляду стратегій звернення, що виробляються нею, із часом на користь тих або інших соціальних груп;
- розуміння того, що соціальна/культурна пам'ять завжди є інструментом політики й використовується соціальними групами для досягнення певної мети та здобуття тих або інших вигод і переваг⁴¹.

Своєрідним маркером досліджень пам'яттєвого дискурсу стала опублікована 1998 р. стаття Дж.Оліка і Дж.Роббінса «Дослідження соціальної пам'яті: від “колективної пам'яті” до історичної соціології мнемонічних практик»⁴². У ній автори схарактеризували цей напрям досліджень як «непарадигмальне, міждисциплінарне, децентроване підприємство», визначали основні напрями подальшого розвитку «social memory studies» і найважливіший серед них – історія мнемонічних практик.

³⁹ Погукаева Н.В. Тематический анализ как методологическая ориентация социальных исследований науки // Вестник Томского государственного педагогического университета. – Вып.12. – Томск, 2006. – С.17.

⁴⁰ Див.: Zelizer B. Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies // Critical Studies in Mass Communication. – 1995. – Vol.12. – №2. – P.214–239; Olick J., Robbins J. Social memory studies: from «collective memory» to the historical sociology of mnemonic practices // Annual Review of Sociology. – 1998. – Vol.24. – P.105–140.

⁴¹ Васильев А.Г. Культурная память/забвение и национальная идентичность: теоретические основания анализа. – С.33–34.

⁴² Olick J., Robbins J. Social memory studies: from «collective memory» to the historical sociology of mnemonic practices. – P.105–140.

Знаковою для студій пам'яті стала поява в 2000-х рр. перших тематичних збірників наукових праць, хрестоматійних та енциклопедично-довідкових видань, бібліографічних покажчиків, періодичних наукових журналів, сконцентрованих довкола меморіальної проблематики. При провідних західних університетах створювалися відповідні навчальні курси, підручники, організовувалися численні конференції, захищалися дисертації. Розвиток студій пам'яті також позначився на характері та структурі публічно-політичного життя багатьох суспільств (заснування меморіальних громадських організацій, національних інститутів пам'яті, міжнародних комісій пригадування, примирення тощо)⁴³. У більшості країн Центрально-Східної та Центральної Європи (Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія, Чехія, Словаччина, Німеччина, Латвія, Литва, Естонія) створено структури, у центрі уваги яких – проблеми тоталітарного минулого, що аналізується під кутом зору пам'яттєвих смислів⁴⁴.

На нашу думку, серед численних «поворотів» (соціальний, когнітивний, лінгвістичний тощо), характерних для соціогуманітарного знання, на початок 2000-х рр. можна говорити про формування своєрідного феномену «повороту до пам'яті», який викристалізувався на ґрунті напрацювань попередників, починаючи від кінця XIX ст. Водночас процес зародження й розвитку наукового інтересу до проблематики пам'яті як явища колективного характеризується відмінними національними особливостями, варіативністю часових і просторових рамок. Проведення досліджень у просторі «memory studies» відбувається в межах різних наук (дослідженням тих чи інших аспектів пам'яті займаються історики, соціологи, психологи, культурологи, антропологи, юристи, філософи), і залежно від цього вони набувають різного теоретичного забарвлення.

Студії пам'яті в Україні

Студії пам'яті для вітчизняної гуманітаристики є доволі новим напрямом наукових досліджень. Водночас за період становлення пам'яттєвого дискурсу вже видається за можливе (хоча й доволі схематично) окреслити окремі його етапи.

Перший етап – вилоновування студій пам'яті в Україні – припадає на кінець 1980 – початок 1990-х рр. Його можна також схарактеризувати як етап опосередкованого впливу пам'яттєвої парадигми на дослідження минулого.

Другий етап – від початку 1990 – до початку 2000-х рр. – час зародження студій пам'яті в контексті процесу державотворення незалежної України, своєрідний «перехідний період».

Активізацію меморіальних студій у нашій країні можна пояснити кількома причинами: карколомні зрушення геополітичного та географічного характеру; вплив глобалізації; процеси державотворення; пошук ідентичності; процеси у соціогуманітаристиці – «повороти» (культурний, лінгвістичний тощо), розвиток когнітивної соціології та ін.; пошук нових теоретико-методологічних засад досліджень; обговорення пам'яттєвого дискурсу на наукових конференціях,

⁴³ Волянук О.Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого. – К., 2013. – С.10.

⁴⁴ Див.: Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А.М.Киридон. – К., 2013. – С.95–96, 103–104, 115–116, 159–169, 417–418, 431–432 та ін.

семінарах тощо; розширення проблемного поля «memory studies» на Заході; активізація інформативної й комунікативної складових; персоніфіковане зацікавлення проблематикою пам'яті тощо.

Третій етап – початок 2000-х – 2010 рр. – активізація досліджень пам'яттєвого дискурсу в різних галузях соціогуманітарного знання. Характерною рисою стала зміна «одержимості історією», притаманної періоду кінця 1980 – початку 1990-х рр., «одержимістю пам'яттю» початку 2000-х рр. Наповнення пам'яттєвого дискурсу вирізнялося варіативністю конотативної складової пам'яті та акцентами на тій чи іншій видовій її характеристиці.

Вивчення пам'яттєвої складової опинилося в полі зору багатьох наукових установ (Український інститут національної пам'яті, Інститут стратегічних досліджень, академічні Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса, Інститут історії України, Інститут соціології та ін.). Меморіальна проблематика вийшла на чільне місце у цілому ряді часописів, збірників статей. Активно почали видаватися переклади праць іноземних авторів. Відбулися низка конференцій, круглих столів і симпозіумів, присвячених обговоренню теоретичних проблем пам'яті та політики пам'яті, у тому числі міжнародна наукова конференція «Геополітика, примирення та пам'ять» (5–6 грудня 2008 р., Національний університет «Києво-Могилянська академія»; співorganizаторами заходу були посольства Польщі та Франції в Україні); міжнародна конференція «Пам'ять як поле змагань у польсько-російсько-українському трикутнику» (3–4 листопада 2010 р.; співorganizатори – видання «Україна модерна», «Ab imperio», Фонд імені Гайнріха Белля, посольство Польщі в Україні) та ін.

З'явилися перші праці в парадигмальному вимірі студій пам'яті. Примітно, що у царині студій пам'яті піонерство належало не історикам, а здебільшого філософам, соціологам, культурологам.

Четвертий етап – 2011–2014 рр. – початкова стадія інституціалізації студій пам'яті в Україні. Флагманом у цій царині став Український інститут національної пам'яті (УІНП). Із 2011 р. обговорення теоретичних і прикладних проблем студій пам'яті започатковане на шпальтах спеціалізованого наукового видання «Національна та історична пам'ять».

У 2014 р. відбулася реорганізація УІНП. Круглий стіл «Студії пам'яті в Україні: стан, проблеми та перспективи» (7 жовтня 2014 р.) фактично став підсумком роботи установи у статусі науково-дослідної. У липні 2014 р. в інституті відбулися зміни, що покляло край науковим проектам студій пам'яті. Як слушно зауважив Г.Касьянов, ця реорганізація, «зворотне перепрофілювання» УІНП в орган виконавчої влади практично маргіналізувало академічну складову діяльності установи⁴⁵.

Попри все, на кінець четвертого етапу спостерігався активний процес концептуалізації мнemoісторії як субдисципліни, орієнтованої на включення колективної пам'яті у процес осмислення зв'язків між минулим, сучасним і майбутнім⁴⁶.

⁴⁵ Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять // Український історичний журнал. – 2016. – №2. – С.133–134.

⁴⁶ Нагорна Л. Історична пам'ять: Теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С.106.

Умовний відлік *п'ятого етапу* віднесемо до початку 2015 р. Характерними рисами стали спорадичність появи публікацій вітчизняних дослідників у царині студій пам'яті; «непомічання» історіографічних напрацювань попередників чи доробку суміжних наук у цій царині; звуженість предметного простору, некритичне використання методології одних дисциплін в інших, залежність від перекладної літератури тощо.

Ми свідомі того, що студії пам'яті перебувають на етапі осмислення й напрацювань. Г.Касьянов порівнює нинішній стан досліджень в Україні з відповідною ситуацією у західній гуманітаристиці та суспільних науках кінця 1990-х рр.⁴⁷ Тож для них (студій пам'яті) характерна певна строкатість, яка, однак, хвибує на методологічну складову.

Особливістю розвитку вітчизняних досліджень пам'яті є також те, що Україна із запізненням входить у постмодерн і «memory boom». Як наслідок, простежується двоїстий процес: з одного боку – намагання долучитися до студій із дослідження пам'яті, перебираючи вже напрацьовану, переважно західну, методологію; з іншого – пошук національної ідентичності веде до конструювання власного нарративу й оформлення відповідного понятійно-категоріального апарату. Поза тим, маємо сподівання, що студії пам'яті в Україні постали як форма репрезентації певного культурного часопростору, а не детерміновані загальнокультурною інтелектуальною модою.

⁴⁷ Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. – С.133.

The current state of humanitarian research is determined by the emergence and evolution of new research paradigms, blurring of the limits of traditional disciplines, and the active development of interdisciplinary studies. Extension of the theoretical horizon, methodological and categorical apparatus in the academic environment also actualized the problem of “memory” research in particular. The history of the formation of memory studies as a new direction in scientific research is considered in the article. The main tendencies and stages of development in Western science and national discourse are the subject of research.

Keywords: *collective memory, memory studies, historiography, sociohumanitaristics, history, stages.*

М.Г.Палієнко, І.Б.Гирич *

**АРХЕОГРАФІЧНІ СТУДІЇ ПРОФЕСОРА
Я.КАЛАКУРИ**

Розглядається внесок професора Я.Калакури в дослідження теоретичних та методологічних проблем археографії, його підходи до визначення і трактування поняття «українська археографія». Проаналізовано публікації дослідника з історії Київської археографічної комісії, формування археографічної школи Університету св. Володимира, розвитку археографічних студій в Україні на сучасному етапі.

Ключові слова: Я.Калакура, археографія, історія України, українська археографія, методологія, археографічна школа.

Про заслуженого професора Київського національного університету ім. Т.Шевченка Ярослава Калакуру – знаного історіографа, джерелознавця й архівознавця – написано та сказано чимало. До його 75-річчя побачив світ біобібліографічний довідник¹, де досить докладно викладено життєвий і творчий шлях історика, подано покажчик його наукових і науково-методичних праць, а також прізвища підготовлених ним докторів, кандидатів наук. Змістовні біографічні нариси про Я.Калакуру, що належать перу Р.Пирога, свого часу було опубліковано на шпальтах «Українського історичного журналу» та «Архівів України»². Однак творчий доробок фахівця в галузі археографії досі окремо не розглядався, що надає актуальності пропонованій статті, мета якої полягає в аналізі праць Я.Калакури з історії, теорії, методології та практики української археографії.

Життєвий шлях Ярослава Степановича багато у чому типовий для істориків його покоління: школа, педучилище, університет, науково-педагогічна та громадська діяльність. Водночас він має й низку особливостей. Майбутній історик народився на Галичині за два роки до так званого «золотого вересня 1939-го», де рівень національної та релігійної свідомості був значно вищим, аніж в УРСР. Помітний вплив на професійне становлення справили хрущовська «відлига» і горбачовська «перебудова», рух шістдесятників та дисидентів, що наблизило його до автономістичних ідеалів на ґрунті націонал-комунізму. Із відновленням державної незалежності України Я.Калакура у числі перших із середовища

* Палієнко Марина Геннадіївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Т.Шевченка, e-mail: mpalienenko@gmail.com

Гирич Ігор Борисович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського, завідувач відділу джерелознавства нової історії України, e-mail: ihor_hyrych@ukr.net

¹ Ярослав Степанович Калакура: біобібліографічний довідник / Упор. І.Н.Войцехівська, М.Г.Палієнко та ін. – К., 2012. – 159 с.

² Пиріг Р.Я. До 70-річчя від дня народження професора Я.С.Калакури // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С.227–233; Його ж. Щедрі три чверті віку професора Ярослава Калакури // Архіви України. – 2012. – №5. – С.228–234.

радянських істориків дистанціювався від комуністичної ідеології, марксистської методології й долучився до активного відродження національних традицій української історіографії, розвитку архівознавства та археографії.

Понад півстоліття діяльність Я.Калакури пов'язана з Київським університетом ім. Т.Шевченка. Тут він був аспірантом у відомого історика Івана Івановича Шевченка, підготував кандидатську (захистив 1968 р. у Львівському університеті ім. І.Франка), а в 1980 р. – докторську дисертацію, із 1972 р. незмінно працює у виші: заступником директора з навчальної та наукової роботи інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, у 1980-х рр. – проректором університету з навчальної роботи, директором інституту суспільних наук. У 1994 р. професор Я.Калакура очолив кафедру архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, і саме робота тут (1994–2002 рр. – завідувач, згодом – заслужений професор університету) стала чи не найголовнішим і найбільш плідним періодом у житті Ярослава Степановича як педагога й дослідника у царині методології історичної науки, історіографії, джерелознавства, архівознавства, археографії.

У 1980-х рр. Я.Калакура був одним із небагатьох викладачів, які принципово й послідовно розмовляли українською мовою – із викладачами та студентами, підкреслюючи на посаді освітнього функціонера, що й під час нагінок проти «буржуазних націоналістів» українська мова продовжує зберігати свій державний характер.

Принагідно відзначимо, що Я.Калакура виступив ініціатором укладання угоди про співробітництво університету з Інститутом української археографії та джерелознавства НАН України (1998 р.), працював за сумісництвом старшим науковим співробітником відділу джерел з історії України ХХ ст., понад 20 років був членом ученої ради інституту та спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій.

За роки активної роботи у спеціалізованій ученій раді академічного Інституту української археографії та джерелознавства Я.Калакура проявив себе як вдумливий критик молодих фахівців, котрі захищали тут свої дисертації. Він завжди був уважним оцінювачем методологічних і теоретичних сторін дисертаційних досліджень, подавав слушні пропозиції для поліпшення представлених до захисту текстів. Безперечно Я.Калакура на сьогодні є авторитетним знавцем наукової джерелознавчої методології, до порад якого незмінно дослуховуються.

Завдяки своїй ерудиції, організаційним здібностям та досвіду Я.Калакура швидко зумів стати лідером архівознавчої кафедри університету, зберегти і примножити традиції своїх попередників – знаних архівістів та джерелознавців Ф.Шевченка, В.Стрельського, В.Замлинського, започаткувати новий етап в її розвитку як багатопрофільного осередку теорії, методології і практики історичної науки, архівознавства, археографії. Я.Калакура ініціював опрацювання сучасної концепції професійної архівної освіти в Україні з урахуванням національних традицій і досвіду європейських держав³, очолив авторські

³ Калакура Я.С. Архівіст третього тисячоліття (модель історика-архівіста очима архівознавчої кафедри Національного університету імені Тараса Шевченка) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип.1: Архів і особа. – К., 1999. – С.37–45.

колективи з підготовки й видання нового покоління університетських підручників з архівознавства та історичного джерелознавства⁴, створив авторський курс лекцій з української історіографії⁵, сформував ділову і доброзичливу атмосферу в колективі. Усе це сприяло зростанню наукового потенціалу кафедри, її методичної роботи, підвищенню авторитету у середовищі однопрофільних кафедр інших університетів України.

Упродовж останнього десятиліття під впливом демократизації, інформатизації та євроінтеграції українського суспільства відбулися суттєві зміни в тематиці наукової творчості та змісті педагогічної діяльності професора Я.Калакура. У центрі його уваги опинилися проблеми цивілізаційного підходу до історії й культури України⁶, ментальності українського народу⁷, методології історіографічного дослідження⁸. Водночас він продовжує плідно досліджувати джерела з історії державності України, руху опору. Йому належить розробка авторського курсу «Менеджмент в архівній справі» та підготовка відповідного опорного конспекту лекцій. Загалом Я.Калакура – автор понад 550 наукових, науково-методичних праць, підручників, навчальних посібників, з яких більше половини побачили світ в умовах незалежності України.

Курс лекцій Я.Калакура «Українська історіографія» став підставовим із вивчення студентським загалом вітчизняної історіографії за останнє тисячоліття. Видавництво «Генеза» готує вже третє видання цієї книжки. Проте вона значно ширше за змістом, ніж звичайний посібник для вищої школи. Як відомо, і нарис «Огляд української історіографії» Д.Дорошенка теж вийшов із курсу лекцій Дмитра Івановича, читаних в Українському вільному університеті у Празі. А судилося йому стати етапним нарисом із національної історіографії, який провістив появу державницької школи в українській історичній науці.

Ми не даремно згадали книгу аналогічної тематики Д.Дорошенка, адже у своїй роботі Я.Калакура відштовхується від думок знаного попередника й намагається розширити та поглибити поле історіографічного дослідження, яке через брак можливостей і часу не зміг заповнити один із засновників нової української історіографії. Книга діаспорного вченого вийшла 1923 р. й фіксувала стан наукової дисципліни на свій час. Новітніми для тієї книги були праці В.Липинського та І.Кревецького. Я.Калакура зупиняється на характеристиці історіографії міжвоєнного періоду, залучає великий джерелознавчий матеріал про доробок українських істориків післявоєнного періоду у США та Канаді; порівнює здобутки науки у СРСР та за його межами. Історіографічне

⁴ Архівознавство: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. України / Редкол.: Я.С.Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – 316 с.; 2-ге вид., випр. і доп. / За заг. ред. Я.С.Калакура та І.Б.Матяш. – К., 2002. – 356 с.; Історичне джерелознавство: Підруч. / Кер. авт. кол. Я.С.Калакура. – К., 2002. – 488 с., 2-ге вид., доп. – К., 2017. – 512 с.

⁵ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2002; 2-ге вид., доп. – К., 2012. – 512 с.

⁶ *Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф.* Українська культура: цивілізаційний вимір. – К., 2015. – 496 с.

⁷ *Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф.* Ментальний вимір української цивілізації. – К., 2017. – 512 с.

⁸ *Калакура Я.С.* Методологія історіографічного дослідження: Наук.-метод. посіб. – К., 2017. – 212 с.

бачення автора цікаво зіставити з відомими нарисами О.Оглоблина, який у 1950-х рр. у США продовжив хронологічно працю Д.Дорошенка⁹.

Я.Калакура представляє новий етап історієписання, який уже давно пережив мислення категоріями традиційного «державництва» й «народництва». Він розглядає нашу історіографію як єдиний безперервний процес, в якому один етап органічно впливав із попереднього, продовжував концептуальні та фактографічні нароби істориків ранніх генерацій. Фахівець відмовився від екстремів тих дослідників, що орієнтуються на традицію публіцистів інтегрального націоналізму й гудили так зване «народництво», у тому числі М.Грушевського, за примарну антидержавність та нібито небажання української самостійності. Продовжуючи цей дискурс і на пізніші часи 1920–1980-х рр. Я.Калакура говорить про тих істориків радянського часу, які дивилися на минуле під кутом зору дореволюційної національної історіографічної схеми й залишалися вірними українській історичній правді.

Я.Калакура гідно пошановує внесок істориків діаспори у вітчизняну історіографію. Добрі й теплі стосунки склалися в нього з головою Українського історичного товариства у США професором Кентського університету Л.Винаром, незмінним редактором єдиного на Заході фахового україномовного журналу «Український історик». Професор Я.Калакура високо оцінював історіографічний внесок часопису в дослідження заборонених у СРСР тем, брав участь у конференціях, організованих УІТ і Л.Винаром у Києві, друкувався у журналі¹⁰.

Систематизуючи концептуальний вимір археографічних студій Я.Калакури, вважаємо за доцільне виокремити низку важливих і ключових положень. *По-перше*, він актуалізував опрацювання теоретико-методологічних засад української археографії, що надзвичайно важливо з погляду її інтеграції у світовий археографічний простір. Дослідник справедливо зазначає, що у сучасних умовах помітно зростає інтерес до історії, теорії та практики археографії, свідченням чого – чималий пласт публікацій із зазначеної тематики, зокрема праці співробітників Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т.Шевченка, а також львівського, дніпровського, запорізького, харківського, чернігівського та інших наукових і навчальних осередків. Їх автори переконливо доводять, що Україна має власні археографічні традиції, які помітно збагачуються в умовах державної незалежності. Я.Калакура одним із перших подав визначення терміна «українська археографія», трактуючи її як спеціальну галузь української історичної науки, тісно пов'язану з філологією, архівознавством, джерелознавством, спеціальними історичними дисциплінами,

⁹ Doroshenko D. A Survey of Ukrainian Historiography. Supplement: Ukrainian Historiography, 1917–1956 by Olexander Ohloblyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.V–VI. – New York, 1957 (перевид.: *Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956* / Пер. з англ. – К., 2003).

¹⁰ *Калакура Я.* Вклад «Українського історика» в розвиток національної історіографічної школи // *Український історик*. – 1994. – №1/4. – С.12–15; *Його ж.* Джерелознавство в дослідницькій діяльності Українського історичного товариства // Там само. – 1995. – №1/4. – С.53–56.

що займається опрацюванням історичних, теоретичних, методологічних засад виявлення, відбору, вивчення, підготовки до публікації й оприлюдненням документальних та інших інформаційних ресурсів із метою дедалі ширшого їх залучення до фахових досліджень, використання в науковій, навчальній, культурно-просвітницькій і виховній діяльності¹¹.

Запропоноване визначення акцентує увагу на тому, що українська археологія – не просто наукова й навчальна дисципліна, а спеціальна галузь знань, одна з ключових підсистем історичної науки, до функцій якої входить вивчення історії археології, теорії та практики археологічної справи, методології, методики, техніки археологічної роботи, узагальнення її досвіду, включаючи підготовку археологів. Статус спеціальної надає їй специфічний предмет та об'єкт пізнання й функції, дослідницькі методи, засоби. Що ж стосується такого дискусійного питання, як критерії «українськості» археології, то фахівець обґрунтовує їх, виходячи з подібності до критеріїв національного архівознавства¹² й виділяючи наступні ознаки:

а) Історія та самобутні традиції української археології невіддільні від етногенезу українського народу, розвитку науки й культури. Таким чином, усе, що відбувалося в археології впродовж історії України, має український етнонім.

б) Належність археологів до українського етносу, їх відповідна самоідентифікація, походження діячів з українських теренів або тривала робота та прихильне ставлення до української археологічної справи. У даному контексті йдеться не лише про українське походження, але й про органічний зв'язок археологів з українськими теренами, їх тривалу роботу в Україні, прихильне та зацікавлене ставлення до вивчення, видання пам'яток української історії.

в) Домінування в едиційній практиці археологів документів і матеріалів, що мають українське походження та відповідне змістове наповнення.

г) Бажання археологів максимально прислужитися українському народу, його національному проекту.

ґ) Упізнаваність української археології у світі завдяки презентації опублікованих документів з етнічним забарвленням за рубежом, участі археологів України в міжнародних конференціях, міжнародному співробітництві. Це дуже важливо для формування міжнародного статусу вітчизняної археології. Що ж стосується сучасності, то пріоритетним критерієм тут виступає українське громадянство.

Хоч названі критерії доволі умовні, усе ж вони дають змогу ширше залучити до надбань української археології все те, що пов'язане з її розвитком у минулому та у сучасних умовах.

По-друге, дослідник дещо по-новому підходить до аналізу структури української археології, котра, як і археологія загалом, включає два основних

¹¹ Калакура Я. Історичні та теоретико-методологічні засади української археології // З любов'ю до народів: Ювілейний збірник на пошану чл.-кор. НАН України В.І.Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження. – К., 2013. – С.63.

¹² Калакура Я.С. Українське архівознавство: критерії національного // Студії з архівознавства та документознавства. – Вип.22/23. – К., 2015. – С.17–20.

структурних компоненти: прикладний, теоретичний. Ці складові перебувають у тісній взаємодії й відіграють важливу роль у реалізації її ключових функцій: практична (або прикладна) безпосередньо веде пошук, виявлення, вивчення, описування, публікацію пам'яток, а теоретична (або наукова) опрацьовує принципи, методи, способи опублікування пам'яток. Зазвичай в археографії виділяють три її різновиди: а) «польову», що займається пошуком, збиранням і відбором писемних пам'яток; б) камеральну, тобто ту, що веде вивчення пам'яток, описує їх; в) едиційну, яка здійснює публікацію документів. Така класифікація витримала перевірку часом, її підтримують сучасні археографи, зокрема Г.Боряк, Л.Дубровіна та ін. Я.Калакура виокремив четверту різновидність – історичну й теоретико-методологічну археографію, без якої, на його думку, археографія не могла б функціонувати як наука та навчальна дисципліна.

По-третє, характеризуючи археографію як органічну єдність історії, теорії і практики, дослідник звертає увагу на її межовий, міждисциплінарний характер, нерозривний зв'язок з історією та історіографією, філологією, джерелознавством, архівознавством, документознавством, низкою спеціальних дисциплін, зокрема текстологією, дипломатикою, герменевтикою, геральдиком, палеографією та ін. Археографія, як й інші галузі історичної науки та спеціальні історичні дисципліни, відіграє інтегративну функцію стосовно інших наук, насамперед гуманітарного циклу¹³.

По-четверте, варті уваги сучасні підходи Я.Калакури до визначення предмета, об'єкта, дослідницьких методів, функцій, завдань археографії, завдяки котрим вона відрізняється від інших науково-практичних сегментів знань і виступає як окрема наукова галузь. Формулюючи предмет української археографії, він наголошує, що його складають провідні тенденції самого пізнання процесу пошуку, виявлення, дослідження, описування та публікації документів і пам'яток як писемних, так і електронних, та виведення на цій основі певних закономірностей розвитку археографії, її теорії, практики, взаємодії з іншими галузями знань. Крім того, кожному рівню й різновиду археографії властиві свої закономірності, які виводяться зі специфіки їх об'єкту, процесу підготовки та вироблення «кінцевого продукту» – публікації документів і пам'яток на паперових чи електронних носіях.

До об'єктів української археографії фахівець відносить документи на рукописному, друкованому або електронному носіях інформації, а також різновиди їх публікації. Виступаючи в ролі об'єкта, документ постає в кількох іпостасях: а) як результат діяльності його творця/творців; б) як предмет археографічної техніки та археографічного дослідження; в) як продукт публікації тощо. У цьому зв'язку слушною видається думка про те, що взяті у сукупності археографічні публікації, здійснені в нашій країні та в українській діаспорі, складають археографічний фонд України, невіддільний від національного архівного фонду¹⁴.

¹³ Калакура Я. Інтегративна функція спеціальних історичних дисциплін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.26/27. – К., 2015. – С.407–419.

¹⁴ Там само. – С.63–64.

По-н'яте, із предмету та об'єктів української археографії дослідник виводить особливості її завдань та функцій, відповідно до яких археографія покликана: а) з'ясувати витoki, зародження й етапи свого розвитку як науки, навчальної дисципліни та археографічної практики, узагальнювати набутий досвід, прогнозувати перспективи археографічних досліджень і програмувати археографічні видання; б) опрацьовувати теорію та методологію археографічної науки і практики, сприяти вдосконаленню методів, способів і засобів виявлення, дослідження, описування та публікації документів; в) впливати на підготовку фахівців з археографії, архівознавства, джерелознавства та ін.

Видається логічною запропонована істориком систематизація та виокремлення ключових функцій української археографії: а) евристична, яка спрямована на пошук і виявлення пам'яток, на приріст археографічних знань та відомостей про археографічні ресурси України; б) пізнавальна, що акумулює предмет та об'єкт археографічної теорії і практики; археографія охоплює не лише пізнання пам'яток, але й наукових і теоретичних засад їх оприлюднення; в) методологічна функція спрямована на критичне осмислення й відбір методологічних принципів (правил) дослідження, способів описування та публікації документів; вивчення археографії сприяє заглибленню в наукову лабораторію провідних вітчизняних і зарубіжних археографів, осягненню та творчому застосуванню їхнього досвіду; г) видавничо-інформаційна – одна з основних функцій археографії, покликана забезпечити донесення документів до потреб суспільства шляхом їх оприлюднення та поширення; ґ) світоглядно-виховна, яка допомагає активно впливати своїм ідейно-виховним потенціалом, носіями історичної й національної пам'яті на формування наукового світогляду та виховання як нових генерацій археографів, так і широких верств населення, що долучається до ознайомлення з виявленими й опублікованими пам'ятками. До цих традиційних функцій Я.Калакура додає антропологічну, оскільки археографія – наука не лише про документальні, але й людські ресурси України. За кожним виявленим та опублікованим документом стоять люди, їх творці, дослідники, видавці. Історичні пам'ятки містять колосальну інформацію про представників різних поколінь українського народу, борців за національне визволення та власну державу, діячів науки, освіти, культури й мистецтва, трудівників промисловості, сільського господарства, соціальної сфери, полководців і воїнів¹⁵.

По-шосте, значне місце у студіях Я.Калакури відводиться розгляду методологічного підґрунтя археографії як спеціальної галузі історичної науки, тобто її основоположним принципам і дослідницьким методам. Йдеться про принципи (правила) історизму, наукової об'єктивності, системності, усебічності, спадкоємності та ін. Водночас він зазначає, що ці універсальні засади мають свою специфіку, зумовлену особливостями теоретичної і прикладної археографії. Наприклад, принцип історизму вимагає забезпечити аналіз конкретно-історичної ситуації, в якій створювався документ, вивчення його долі у процесі виконання службових та інших функцій. Принцип системності забезпечує

¹⁵ Калакура Я. Інтегративна функція спеціальних історичних дисциплін. – С.64–65.

органічність пізнання документа й цілісність тексту, взаємодії всіх його складових. Принцип об'єктивності застерігає археографа від упередженого ставлення до документа та підготовки його до опублікування, урахування всіх факторів, які впливали на створення пам'ятки, її подальшу долю. Оскільки археографічну публікацію супроводжує підготовка коментарів, то тут важливо дотримуватися ще одного принципу – виявлення фальсифікацій і відповідне спростування хибних тверджень або спотворень. На археографію, як на міждисциплінарну галузь знань, поширюються методологічні принципи й інших, суміжних наук, зокрема правила створення текстів, що є пріоритетними для філології. Водночас зауважимо, що, на переконання історика, дотримання вказаних принципів обов'язкове на всіх етапах пошуку, виявлення, відбору, дослідження, описування й публікації документа, виступає гарантом науковості археографічних студій.

Сказане стосується й дослідницьких методів археографії. Поряд із загальними методами аналізу та синтезу, доказування (індуктивним і дедуктивним), історико-хронологічним, типологізацією, класифікацією, системно-структурним, проблемно-ситуаційним автор привернув увагу до міждисциплінарних методів в археографії, а також до домінуючої ролі методів герменевтики, текстології, наукової реконструкції та інтерпретації текстів.

По-сьоме, Я.Калакура, як професійний історіограф, не оминув і питання періодизації історії української археографії¹⁶, яка має давню та самобутню минуле. Дослідник підкреслює, що вона формувалася на європейській археографічній традиції як у складі Речі Посполитої, а згодом Австро-Угорщини, так і в межах Російської імперії, а в історії її розвитку можна умовно виділити щонайменше п'ять періодів. Перший дослідник обмежує серединою XVIII – першою третиною XIX ст. та пов'язує його з початком колекціонування антикварних пам'яток. Представлений він діяльністю гуртка «петербурзьких малоросів», зокрема В.Рубана. Гуртківці вели пошук староукраїнських та козацьких літописів, інших старожитностей. Так, Ф.Туманський віднайшов і видрукував білоцерківський універсал Б.Хмельницького 1648 р., скорочений варіант літопису Г.Граб'янки, а також деякі матеріали, що стосувалися Ф.Прокоповича, І.Мазепи та інших відомих діячів. Помітний внесок в українську археографію відводить фахівець і М.Бантисеві-Каменському. У межах цього періоду зародилася так звана «журнальна археографія». Вагому роль у публікації джерельних пам'яток з української минувшини відіграли харківські журнали та альманахи.

Другий період (із середини XIX ст. – до 1917 р.) дослідник пов'язує з інституціалізацією української археографії зусиллями Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському, подільському та волинському генерал-губернаторові (Київська археографічна комісія) й Археографічній комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові, а також істориків зі Львівського, Харківського, Київського, Одеського та Чернівецького університетів. Плідну пошукову, дослідницьку та видавничу археографічну роботу розгорнули губернські

¹⁶ Калакура Я. Історичні та теоретико-методологічні засади української археографії. – С.59–67.

вчені архівні комісії: Волинська, Катеринославська, Київська, Полтавська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська. У 1888 р. В.Антонович та М.Драгоманов оприлюднили «Збірник літописів, які стосуються історії Південної та Західної Русі». Традиції журнальної археографії продовжила «Киевская старина».

Третій період розвитку вітчизняної археографії започаткувала Українська революція 1917–1921 рр. За інерцією він тривав по суті до початку 1930-х рр., допоки в УСРР реалізовувалася політика українізації. У цей період археографія набула академічного характеру, розвивалася під егідою УАН–ВУАН та Українського наукового товариства. До 1921 р. продовжувалася діяльність Тимчасової комісії з розбору давніх актів, трансформованої в Київську археографічну комісію. У 1921 р. на спільному засіданні було створено єдину інституцію під назвою Археографічна комісія ВУАН, члени якої В.Барвінський, М.Горбань, О.Оглоблин, В.Романовський та інші доклали в різний час багато зусиль для опрацювання теорії, методології й наукових засад видання документів, підготували низку камеральних довідників і покажчиків архівів. Саме навколо цих постатей, а також М.Грушевського, формувалася українська школа камеральної археографії. Однак, по мірі згортання політики українізації, ліквідації наукових установ історико-національного та етнографічного спрямування й насадження сталінського тоталітаризму у суспільстві, догматизму в історичній науці археографічну роботу в УСРР було переобтяжено виданням творів К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, Й.Сталіна, документів ВКП(б). За таких умов центр археографічних студій перенісся до зарубіжних українських осередків.

Характеризуючи четвертий період (друга третина 1930-х – 1980-ті рр.), дослідник наголошує, що в археографії в УРСР домінували радянські принципи відбору та публікації пам'яток, які базувалися на «партійно-класових підходах» до історії та ідеологічних засадах її інтерпретації. За звинуваченнями в «українському буржуазному націоналізмі» було розгромлено археографічні комісії ВУАН та Центрального архівного управління, припинено діяльність наукових установ, керованих М.Грушевським, гуртка В.Романовського, ліквідовано осередки Д.Багалія й В.Веретенникова. Представники української археографічної науки та практики зазнали переслідувань і репресій, а самі видання – серйозних деформацій і спотворень.

Крім того, у межах цього періоду Я.Калакура виокремлює декілька специфічних етапів, зумовлених особливостями воєнного часу, умовами хрущовської «відлиги» та горбачовської «перебудови», що відкривали можливості, хоч і обмежені, для розгортання археографічних досліджень, пошукової та видавничої діяльності. У 1944 р. в Київському державному університеті ім. Т.Шевченка було засновано архівознавчу кафедру й запроваджено викладання археографії на відповідному відділенні історичного факультету (Ф.Шевченко, В.Стрельський, С.Яковлев, А.Введенський, М.Варшавчик та ін.). На рубежі 1950–1960-х рр. з участю професійних археографів почалося відродження археографічних осередків, які діяли й у 1970–1980-ті рр. при державних архівах. У Києві лідерами археографічно-джерелознавчої праці були Ф.Шевченко, І.Бутич, Л.Проценко, Л.Гісцова, Л.Дубровіна, А.Кентій; Львові – І.Крип'якевич, О.Купчинський, О.Мачук, І. та Г. Сварники, Я.Кісь, Я.Дашкевич; Дніпропетровську – М.Ковальський,

Г.Швидько, Ю.Мицик, О.Журба. У 1987 р. відновила свою діяльність Археографічна комісія АН УРСР. Водночас Я.Калакура підкреслює, що національні традиції вітчизняної археографії зберігалися та примножувалися завдяки представникам української діаспори, насамперед НТШ, УВАН та УІТ.

Початок принципово нового, п'ятого, періоду української археографії дослідник цілком правомірно пов'язує з відновленням суверенітету та проголошенням державної незалежності України. Знаковою подією стала реорганізація в 1990 р. діяльності Археографічної комісії та її трансформування в Інститут української археографії (з 1995 р. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України). Ця інституція сприяла розгортанню науково-теоретичних досліджень та цілеспрямованої видавничої діяльності у співпраці та архівними установами. Було започатковано такі видавничі серії, як «Пам'ятки українського літописання», «Актові джерела», «Пам'ятки політично-правової культури України», «Пам'ятки української мови», «Джерела з історії української культури», «Джерела з історії українського козацтва», «Етнографічно-фольклорна спадщина», «Епістолярна спадщина», «Мемуари. Щоденники», «Старожитності Південної України» та ін. Величезну роль у налагодженні роботи інституту відіграв один із його фундаторів і багаторічний директор член-кореспондент НАН України П.Сохань, а також співробітники Г.Боряк, Я.Дашкевич, В.Кравченко, О.Маврін, Н.Миронець, Ю.Мицик, В.Наулко, Ю.Пінчук, О.Пріцак та ін.

Велику активність щодо виявлення й публікації документальних свідчень, листів, мемуарів, спогадів, щоденників проявляють співробітники всіх відділів Інституту української археографії та джерелознавства, зокрема В.Брехуненко, Д.Бурім, І.Верба, І.Гирич, М.Ковальчук, В.Кравченко, О.Павлюченко, С.Панькова, В.Піскун, І.Преловська, В.Старков, І.Старовойтенко, Т.Себта, В.Ульяновський, Я.Федорук, Ю.Черченко та ін. Співробітники інституту оприлюднили понад 700 археографічних публікацій, серед яких – видання літописних та інших писемних пам'яток, збірники документів, науково-інформаційні праці, монографії, методичні розробки. До числа знакових історик відносить багатотомну «Історію України-Руси» М.Грушевського, перевидання в Україні (спільно з НТШ в Європі) «Енциклопедії українознавства», «Архів Коша Нової Січі: Корпус документів 1734–1775 рр.», «Літопис УПА: Нова серія», а також «Альбоми» Де-ля-Фліза, «Требник» Петра Могили, Литовську (Волинську) метрику, описи Харківського та Київського намісництв, описи Лівобережної України та ін. Інститут видає «Український археографічний щорічник», «Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів» – профільні наукові збірники статей і матеріалів із проблем археографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін.

По-восьме, на тлі запропонованої періодизації історії української археографії Я.Калакура окремо розглядає роль її фундаторів, зокрема професорів Університету св. Володимира¹⁷, сформованої в його стінах наукової школи

¹⁷ Калакура Я. Фундатори української археографії // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану проф. Н.І.Миронець з нагоди 80-річчя від дня народження. – К., 2013. – С.47–60; Його ж. Вчені Університету св. Володимира як фундатори української археографії // Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження. – К., 2015. – С.38–47.

історичного джерелознавства, архівознавства та археографії, а також значення закладених нею традицій для сучасного розвитку архівознавства й археографії в Київському національному університеті ім. Т.Шевченка¹⁸. Зі врахуванням праць О.Журби¹⁹, Г.Папакіна²⁰ та інших автор продовжує власні студії у цій царині, наголошуючи на ролі М.Максимовича, М.Костомарова, усіх головних редакторів Київської археографічної комісії, зокрема професорів Київського університету М.Іванишева, В.Антоновича, М.Владимирського-Буданова, М.Ясинського, а також визначних істориків-археографів О.Левицького, М.Грушевського, І.Новицького, Ф. та С. Терновських, М.Стороженка, С.Голубева та ін.

По-дев'яте, маючи значний особистий досвід науково-педагогічної та практичної діяльності в галузі архівознавства й археографії, Я.Калакура заострює увагу на необхідності подальшого поліпшення підготовки кадрів археографів. Він апелює до надбань університетської архівознавчої кафедри²¹, її багаторічної плідної співпраці з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, з однопрофільними кафедрами інших вишів, спрямованої на підготовку нової генерації українських археографів, спроможних продовжити збагачення національних археографічних традицій і забезпечити публікацію унікальних джерельних свідчень з історії України, включаючи й перевидання окремих раритетів, оприлюднених у другій половині XIX – на початку XX ст.

Нарешті, *по-десяте*, археографічні студії Я.Калакури важливі й з погляду сучасних завдань деколонізації, декомунізації та знеросійщення української археографії (як й інших галузей історичної науки)²². Аналізуючи вітчизняну пострадянську археографію, історик указує на живучість «синдрому комунізації архівної справи й археографії», симптоми якого не відмерли автоматично разом із крахом тоталітарної системи, а проявили властивість успадковуватись і передаватись як новим поколінням архівістів та археографів, так і владі в її архівно-археографічній політиці. Чимало ознак цього синдрому, головними з яких були стереотип «другорядності» архівної та археографічної справи,

¹⁸ Калакура Я.С. Археографічна школа Університету св. Володимира // Український археографічний щорічник. – Вип.16/17. – К., 2013. – С.240–255; *Його ж.* Наукова школа архівістів та археографів Університету св. Володимира // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка: Історія. – Вип.5. – К., 2013. – С.25–30.

¹⁹ Журба О.І. Київська археографічна комісія: 1843–1921: Нарис історії та діяльності. – К., 1993; *Його ж.* Становлення української історіографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003.

²⁰ Папакін Г.В. Традиції Київської археографічної комісії у діяльності Архівної комісії Укрцентрархіву // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, 18–21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С.123–136; *Його ж.* Теоретичні питання української археографії у діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР // Студії з архівної справи та документознавства. – Вип.3. – К., 1998. – С.72–73.

²¹ Калакура Я.С. Сучасні підходи до підготовки архівознавців у Київському університеті імені Тараса Шевченка // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні. – К., 1996. – С.12–15; *Його ж.* Архівна освіта в Україні очима керівника університетської кафедри // Архіви України. – 2002. – №3. – С.133–143; *Його ж.* Архівознавчий осередок Шевченкового університету // Там само. – 2008. – №1/2. – С.158–170; *Його ж.* Архівознавство в контексті міждисциплінарних зв'язків // Студії з архівної справи та документознавства. – Вип.17. – К., 2009. – С.24–29.

²² Калакура Я.С. Пострадянське архівознавство в Україні: декомунізація і тенденції розвитку // Сумський історико-архівний журнал. – Вип. XXVI. – Суми, 2016. – С.5–15.

пріоритет ідеології й політики над науковістю, звичка ставити політичну доцільність вище історичної правди та архівних документів, усе ще циркулюють у сучасній археографічній практиці. У цьому зв'язку фахівець підтримує праці дослідників, спрямовані на викриття злочинів комуністичного режиму, на руйнування і спростування радянської міфології, на доведення неспроможності спроб їх симпатиків видати крах комунізму як фатальне «викривлення» ідеї або як результат «підривної діяльності Заходу». Він зазначає, що ностальгію за «радянським проектом» усіяло підживлюють ідеологи «російського світу» та їх прислужники в Україні. Ось чому необхідно, з одного боку, підвищувати методологічну зрілість українських архівознавців та археографів, повніше використовувати зарубіжний досвід, зокрема Польщі, Латвії, Литви, Естонії, Словаччини, Чехії та інших країн, які швидше позбулися рудиментів комунізму, а з іншого – глибше досліджувати на особистісному рівні психологічні аспекти творчого процесу різних поколінь у тоталітарну добу. Одна з проблем деяких сучасних архівознавців та археографів, у тому числі молодшої генерації, полягає в невизначеності й конфлікті кількох методологій, в їх «плаванні» між залишками радянського нормування та постмодерністськими підходами до методології. Відповідаючи на суспільні виклики, зумовлені російською анексією Криму, гібридною війною проти України, яка має у своєму змісті й війну історичних пам'ятей, дуже важливо формувати у членів українського археографічного співтовариства почуття громадянської відповідальності та патріотизму.

Такими видаються основні надбання професора Я.Калакури в галузі археографічних студій. До сказаного слід додати, що, будучи членом громадської ради при Державній архівній службі України, він активно відстоює розширення прав дослідників на вільний доступ до архівної інформації, децентралізацію, демократизацію та декомунізацію системи архівних установ. І загалом постійно тримає руку на пульсі сучасної епохи, виступаючи з новаторськими працями, актуальними доповідями на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, привертає увагу громадськості до розв'язання гострих проблем у сфері національної науки, освіти та культури.

The article analyses the professor Ya.Kalakura's contribution to the research of theoretical and methodological problems of archaeography, his approaches to the concept of the Ukrainian archaeography's definition. It is also considered the researches' publications on the history of Kyiv Archaeographic Commission, the formation of St. Volodymyr University's archaeographic school as well as the development of archaeographic studies in Ukraine nowadays.

Keywords: *Ya.Kalakura, archaeography, history of Ukraine, Ukrainian archaeography, methodology, archaeographic school.*

ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 94(477)

ДО БІОГРАФІЇ ІНОКЕНТІЯ ГІЗЕЛЯ

У публікації висвітлюються деякі аспекти біографії архімандрита Києво-Печерської лаври І.Гізеля та його рідні – сестри і племінників, котрі жили у Вільні й наприкінці літа 1655 р. потрапили в московський полон.

Ключові слова: Гізель, біографія, інструкція.

Інокентій Гізель (бл. 1600–1683 рр.) – архіандрит Києво-Печерської лаври, вихованець, викладач, ректор Києво-Могилянської академії, богослов, філософ і дипломат – заслужив добру славу як діяч православної церкви в Україні, педагог. Однак багато сторінок його біографії, особливо раннього періоду, укриті мороком, на що вказував ще М.Сумцов¹. Нічого не відомо про місце народження І.Гізеля (М.Сумцов припускав, що він походив із польської Пруссії, і був із протестантів), про його батьків.

Працюючи в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ми звернули увагу на збірник кінця XIX ст., який містив копії документів XVII–XVIII ст., що перебували в московських архівах. Серед них – «Пам'ять...» (1680 р.) І.Гізеля, привезена з його посланцями-чолобитниками до царя. У виданому петербурзькою дослідницею проф. Т.Таїровою-Яковлевою фундаментальному опису справ фонду 124 («Малороссийские дела») Російського державного архіву давніх актів, який нещодавно вийшов друком (упорядники – В.Мушинська, А.Багро)², на сторінці 419 міститься оригінал цієї архівної справи (оп.3, №367): «Память архимандрита Иннокентия Гизеля посланным от него в Москву для челобитья об освобождении от неволи племянницы его, увезенной из Вильны в Галицкий уезд».

Цей невеликий документ, який наводиться нижче, проливає світло якраз на ранній період життя архімандрита. Виявляється, його батька звали Федором, він мав рідну сестру Юліану (у заміжжі – Полторацька), двох племінників – дітей Юліани Данила й Марію. Вони жили у Вільні, тодішній фактичній столиці Білорусії. Наприкінці літа 1655 р. московське військо оволоділо містом, учинивши в ньому погром.

¹ *Сумцов Н.Ф.* К истории южнорусской литературы. – Вып.3: Иннокентий Гизель. – К., 1884. Див. також: Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С.168.

² *Малороссийские дела: Описи фонда №124 Российского государственного архива древних актов.* – Москва, 2016.

Тоді племінників І.Гізеля було забрано в неволю: Данила полонив московський дворянин І.Бирдюкін-Зайцев, а Марію – М.Березников. Рідна сестра архимандрита через якийсь час померла (очевидно, тяжка доля дітей прискорила її смерть). Данило по смерті І.Бирдюкіна-Зайцева був відпущений на волю з дружиною та дітьми. Очевидно, він так і залишився в Московії. Марія ж після смерті М.Березникова, хоч і була відпущена, але брат небіжчика повернув її до себе «в неволю», віддав заміж за власного кріпака, із котрим вона й жила в Галицькому повіті у волості Жарон (нині – Костромська область Російської Федерації). Про таку лиху долю Марія, скоріше за все, не могла сповістити свого впливового дядька. Лише коли московське військо князя М.Черкаського вирушило до Києва, щоб запобігти можливому нападу турків, вона, скориставшись okazією, передала з кимось із вояків «слізного» листа до І.Гізеля. Архимандрит відгукнувся й направив посланців із клопотанням про сестру до Москви. Утім на цьому документ закінчується.

Зауважимо, що версія про прусський слід у біографії І.Гізеля та його належність в юності до протестантів не надто достовірна. З огляду на свідчення «Пам'яті...», текст якої наводиться нижче, він, швидше за все, походив із Вільна, був білорусом і виріс у православній сім'ї.

Слова, які не вдалося прочитати, позначено (...)*.

Доктор історичних наук, професор Ю.А.Мицик (Київ)

Травень 1680 р., Київ. Інструкція Інокентія Гізеля посланцям до Москви щодо звільнення з неволі його племінниці

1680-го года в начале мая.

Память архимандрита Иннокентия Гизеля посланными от него в Москву для челобития об освобождении от неволи племянницы его, увезенной из Вильны в Галицкий уезд (Малоросс[ийские] подлинные акты).

Память посланным на Москву с Киево-Печерского монастыря по делам монастырских бити челом великому государю о свобождении сестричны архимандриты киево-печерского Иннокентия Гизеля, который мев в граде литовском Вильне родную сестру свою Юлиану Федоровну Гизелеву Полторацкую, а по смерти ее дети ея двое Данило Полторацкий да Мария Полторацковна, когда град Вилно был под рукою великого государя, оттуда взятти в неволю в Московскую страну в то время, егда гетман литовский Гонсевский войною взят был от боярина князя Юрия Алексеевича Долгоруково, и тые дети – сестры архимандричей – схватаны в Вилни и завезены в неволю: Данила, сестринича архимандричого, взял Иван Иванович Бирдюкин Зайцов, дворянин московский, а Марью, сестричну архимандричую, взял Михайло Иванович Березников. Но Данило, сестренец архимандричий, по

смерти Івана Івановича Бирдюкина Зайцова, отпущен на волю с женою и с детьми, а Марья – сестрична архимандричая, по смерти Михаила Івановича Березникова, аще и отпущена была на волю з наделом немалым, но брат родный Михаила Івановича Березникова Федор Іванович Березников знову взял ту сестричну архимандричую з ее наделом до себе в двор в неволю и отдал замуж за человека своего ж невольного Степана Петрова, с которым и ныне страждет неволю в стране Московской в уезде города Галича в волости Жарон именуемой, в приходе Ильинском. Бити убо челом великому государю, дабы та сестрична архимандричая с мужем своим возмогла отпущена быти на свободу.

От сестричны же архимандричей Марии прислано о том слезное челобитье в Киево-Печерский монастырь до дяди ея родного Іннокентия Гизеля, архимандрита печерского, в то время, егда под Киевом с полками был боярин князь Михаил Алегукович Черкасский в лето от создания мира 7188 месяца септемврия при отходе с-под Киева.

*Національна бібліотека України імені В.Вернадського. – Інститут рукопису. – Ф.194. – №121. – Арк.180 зв. – 181 зв. Копія кінця XIX ст. Записи: «Подлинник находится в арх[иве] Мин[истерства] иностр[анных] дел в отделе подлин[ных] малоросс[ийских] актов», «Іннокентия Гизеля по данному делу и (...) * люди (...) * приведены памяти»*

In this publication covers some aspects of the biography of the I.Gizel', the archimandrite of Kyiv Pechers'k Lavra, and his relatives – sisters and nephews, who had lived in Vilno and at the end of the summer 1655 became Moscow's prisoners.

Keywords: *Gizel', biography, instruction.*

**«ЦЕ НЕ РОМАН, АЛЕ ІСТОРИЧНИЙ ДОКУМЕНТ,
ЯКИЙ, МОЖЕ, ДОПОМОЖЕ НАШИМ НАЩАДКАМ КРАЩЕ
ЗРОЗУМІТИ ЦЮ ДОБУ ВЕЛИКИХ ЗМІН»
(Зі спогадів Людмили Красковської про батька)**

Публікуються фрагменти спогадів відомого словацького історика, археолога, педагога українського походження Л.Красковської про дитинство, родичів та батька – І.Красковського, котрий був одним із перших посадовців українського зовнішньополітичного відомства, очільником надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі в 1919–1920 рр. Спогади «З давніх часів» написано впродовж 60 років, світ вони побачили до 95-ліття авторки. У трьох частинах відображено різні періоди її життя. Особливо цінні для історії дипломатичної служби України спомини про перебування родини Красковських у Тифлісі та шлях до Відня. Висвітлено основні деталі побуту, географію пересування українськими містами та умови життя у Грузії. Важливий елемент спогадів – увага до постатей, з якими зустрічалися Красковські в Україні, зокрема родини О.Кандиби (О.Олеся). Мемуари Л.Красковської до книгарень практично не потрапили, тож нині це бібліографічний раритет.

Ключові слова: Людмила Красковська, Іван Красковський, Тифліс, надзвичайна дипломатична місія УНР на Кавказі.

Історик, археолог, нумізмат, музеєзнавець, педагог Людмила Красковська (1904–1999 рр.) znana далеко за межами країни, в якій досягла найвищих наукових успіхів у своїй професії. Вона здобула вищу освіту в Карловому університеті й Українському педагогічному інституті імені М.Драгоманова у Празі. Її викладачами на історичному підвідділі історико-літературного відділу УППД були Д.Дорошенко, О.Ейхельман, С.Русова, В.Сімович, Д.Чижевський та інші видатні представники української науки. Уже студентські праці Людмили привернули увагу наставників своїм високим рівнем. Зокрема В.Січинський, рецензуючи розвідку «Порівнююча студія візантійської архітектури X–XIII ст. в князівствах Київському, Галицькому, Полоцькому, Суздальському та Новгородському» (1928 р.), відзначав «спокійний науковий тік викладу, ясність і логічність мови», здібність авторки до аналітичної праці, тож рекомендував її як «визначну» до друку у збірнику студентських праць УППД¹. Уважне ставлення до досліджуваного матеріалу зауважував також інший рецензент її студії «Мін'є і Тієр» (1928 р.) О.Шульгин, кваліфікуючи дослідження як «дуже добре»². Після закінчення навчання в 1930 р. Л.Красковська працювала у Словацькому національному музеї у Братиславі, де впродовж 1940–1975 рр. очолювала відділ археології. Зібрану нею колекцію старовинних грошей вважають найбільшою у Словаччині. Під час Другої світової війни Л.Красковській довелося рятувати музейні фонди, а її самовідданість у збереженні культурних цінностей додала авторитету серед професійної спільноти. 1960 р. вона першою серед жінок Чехословаччини здобула науковий ступінь кандидата історичних наук. Окрім роботи в музеї, де працювала аж до 1988 р., Людмила Іванівна проводила польові археологічні дослідження, викладала археологію, нумізматику й музеєзнавство в Братиславському університеті

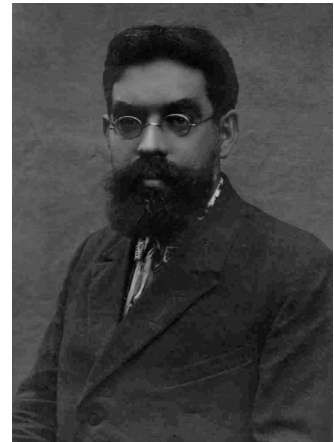
¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3972. – Оп.2. – Спр.51. – Арк.91.

² Там само. – Арк.58 зв.

ім. Я.А.Коменського, займалася практичною лексикографією³. Ця унікальна жінка пішла з життя в день свого 95-ліття...

До ювілею Л.Красковської друзі видали її спогади «З давніх часів», які писалися впродовж 60 років. Ця невеличка книжечка обсягом 86 сторінок до книгарень практично не потрапила й нині є бібліографічним раритетом. У трьох частинах висвітлюються різні періоди життя авторки («Дитинство», «Мандрівне життя», «Наша сім'я»), котра прагнула «пригадати події з давніх часів і так їх зберегти для теперішнього покоління»⁴. Як історик, вона усвідомлювала велич доби, свідком й учасником подій якої стала родина Красковських, наголошувала: «Це не роман, але історичний документ, який, може, допоможе нашим нащадкам краще зрозуміти цю добу великих змін»⁵. Джерельна цінність цього тексту виняткова. Не лише з погляду «побутописання», яке містить безліч деталей, що дозволяють уявити життя родини в умовах постійних переїздів і боротьби за національну ідею. І не лише з огляду на осіб, про яких згадує авторка (наприклад, про дружбу в Києві з майбутнім поетом Олегом Ольжичем). Із перспективи вивчення історії вітчизняної дипломатії спомини містять цінні деталі про перебування українського представництва в Тифлісі, літній побут родини Красковських у Сурамі, шлях із Тифлісу в Європу. Цікаво, що у своїх мемуарах Л.Красковська ідентифікує себе як українку, хоч мати її походила з України, а батько – із Білорусі.

Спогади Людмили про батька – Івана Гнатовича Красковського (1880–1955 рр.) – надзвичайно цінна частина тексту. Він залишив помітний слід в історії української дипломатії 1918–1921 рр. як один із перших співробітників вітчизняного зовнішньополітичного відомства, що долучився до розроблення законодавчих засад діяльності дипломатичних установ, фахової освіти дипломатів та практичної організації закордонних представництв УНР. Згадки про цю непересічну особу містять праці авторів із різних країн: Азербайджану (М.Гасимли, А.Даміров, А.Тагірзаде⁶), Білорусі (М.Климович та В.Михнюк⁷, В.Колесник⁸, М.Трус⁹), Грузії (А.Бежуашвілі¹⁰), Польщі (Д.Михалюк¹¹), Словаччини (М.Мушинка¹²), України

³ Історик, археолог, нумізмат... [Електронний ресурс]: <http://www.alesyamag.by/?p=5927>

⁴ *Красковська Л. З давніх часів.* – Прешув, 1999. – С.1.

⁵ Там само.

⁶ *Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские отношения: история и современность. – К., 2014. – 160 с.; *Тагирзаде А., Карамаш С.* Новые документальные сведения о В.Н.Кужиме (1884–1958) // *Цивилизация.* – 2014. – №8. – С.140–150.

⁷ *Климович М., Михнюк У.* Краскоўскі Іван Ігнатавіч // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т.* – Т.4. – Мінск, 1997. – С.250.

⁸ *Калеснік У.* Пражскі епістальярый // *Усё чалавечае: Літаратурныя партрэты, артыкулы, нарысы.* – Мінск, 1993. – С.244–357.

⁹ *Трус М.* З архіваў Людмілы Краскоўскай; З гісторыі роду Краскоўскіх // *Zapisy 36 Belarusian Institute of Arts and Sciences.* – New York; Minsk, 2013. – 130 p.

¹⁰ *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 рр. // *Україна – Грузія: Хроніка 2000: Український культурологічний альманах.* – Вип.47/48. – К., 2002. – С.20–25.

¹¹ *Михалюк Д.* Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці / *Навук. рэд. С.Рудовіч; пер. з пол. А.Пілецкі.* – Смаленск, 2015. – 496 с.

¹² *Мушинка М.* Не чужы для беларусаў: Іван Краскоўскі ў грамадска-палітычным жыцці Украіны і Беларусі / *Уступ. слова і пер. В.Маслоўскага* // *Літаратура і мастацтва.* – 2001. –

(Ю.Гаврилюк¹³, Л.Жванко¹⁴, О.Зубко¹⁵, В.Матвієнко¹⁶, І.Матяш¹⁷, В.Сергійчук¹⁸) та ін. Однак багато моментів життя й діяльності І.Красковського потребують уточнення. Тож спогади його доньки мають особливе значення, оскільки містять маловідомі факти про життя родини та її оточення. Цінні вони і для реконструкції діяльності надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі (Азербайджан, Вірменія, Грузія), яку очолював І.Красковський.

Кандидатуру І.Красковського затвердили 26 січня 1919 р. Місцем дислокації місії було визначено Тифліс. Штат дипломатичного представництва формувався непросто. На вакансію радника отримав призначення Євген Адольфович Ганейзер – письменник і публіцист, уродженець Бессарабії, виходець із польської дворянської родини шведського походження, син гвардійського офіцера, випускник Уманського училища землеробства й садівництва. Посаду аташе обійняв Зіновій Григорович Моргуліс – 38-річний присяжний повірений, член УСДРП та Української Центральної Ради від Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, останній київський губернський комісар (із грудня 1918 – по січень 1919 рр.), людина, близька до С.Петлюри. Однак за декілька днів він відмовився виїхати на Кавказ. Урядовцями стали Іван Алоїзович Полянський та граф Андрій Венедиктович Тишкевич, виходець із відомої родини великих землевласників Віленщини.

Подорож до місця призначення виявилася тривалою. У дорозі написав рапорт про звільнення радник С.Ганейзер¹⁹. За півтора місяці через Одесу й Новоросійськ дипломати зрештою дісталися Батумі, а звітди лише 4 квітня 1919 р. потрапили до Тифлісу. На місці з'ясувалося, що призначений військовим міністерством УНР на посаду військового аташе отаман Гавришко також не приїхав. На початку червня 1919 р. до столиці Грузії прибув Микола Мусійович Чеховський – він очолив українську військову місію на Кавказі й розпочав роботу в тісному контакті з І.Красковським.

Для розташування служб представництва і свого проживання голова місії за 9 тис. руб. на рік з умовою щоквартальної оплати та продовження договору оренди винайняв в І.Осипова квартиру №2 (сім кімнат із господарськими приміщеннями й підвалом)

2 студзеня. – С.12. *Mušinka M.* Ivan Kraskovskij – priekopník bielorusko-ukrajinských vzťahov a Slovensko // *Historický Časopis* (Bratislava). – 2000. – №3. – S.495–504.

¹³ *Гаврилюк Ю.* Штрихи до біографії Івана Красковського // *Над Бугом і Нарвою.* – 2000. – №3; *Его же.* За свободи України і Беларусі: Штрихи к біографії Івана Красковского – педагога и дипломата // *День.* – 2005. – 4 ноября. – №203.

¹⁴ *Жванко Л.М.* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х., 2012. – 568 с.

¹⁵ *Зубко О., Трус М.* Білоруський слід в українській дипломатії (крізь призму життя Івана Красковського) // *Київська старовина.* – 2008. – №4. – С.92–101; *Зубко О.* Іван Красковський – голова української дипломатичної місії УНР на Кавказі (1919–1920 рр.) // *Проблеми історії та історіографії України: Прогр. і мат. наук.-практ. конф. [«День науки іст. ф-ту», Київ, 2011 р.].* – К., 2011. – С.30–32; *Зубко О.* Винницькі адресати Івана Красковского // *Гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы беларускага народа і суседзяў.* – Гомель, 2014. – С.77–80.

¹⁶ *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – 373 с.

¹⁷ *Matiash I.* Z Podlasia do Kijowa: Wkład Iwana Kraskowskiego w organizację ukraińskiej służby dyplomatycznej i konsularnej w latach 1918–1924 // *Migracje a tożsamość narodowa mieszkańców Europy Wschodniej w XIX i na początku XX w* // *Pod red. Doroty Michaluk.* – Ciechanowiec, 2016. – S.255–282.

¹⁸ *Сергійчук В.* Іван Красковський – творець кавказької політики // *Над Бугом і Нарвою.* – 2000. – №4.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.42.

у будинку №3 на Верейському узвозі²⁰. На літній період І.Красковський переїжджав до селища Сурамі в орендовану в Н.Абагадзе дачу (п'ять кімнат із меблями, садом, городом і водопостачанням)²¹.

Представники дипломатичного корпусу в Тифлісі зустріли голову української місії без особливих емоцій. На офіційні візити згодилися лише польські та литовські колеги. Англійський комісар О.Вордроп відмовився прийняти І.Красковського як державного представника, але зустрівся з ним як із приватною особою. Найкращі стосунки в українського дипломата склалися з папським візитатором О.Дельфуше, котрий сприяв встановленню контактів з італійським і французьким представництвами²².

Відповідно до службових обов'язків голові дипломатичної місії підпорядковувалися створені ще за гетьманату консульства в Тифлісі та Батумі. І.Красковський мав спеціальне доручення від Директорії подбати про якнайшвидше визнання Л.Лісняка, призначеного гетьманським урядом на посаду генерального консула. Він спершу запропонував невизнаному генконсулові обійняти вакантну посаду радника місії, а 8 травня 1919 р. отримав підтвердження визнання його генеральним консулом УНР у Грузії. Удалося досягти й визнання Л.Лісняка з боку зовнішньополітичних відомств Вірменії (16 травня) та Азербайджану (5 серпня).

У серпні 1919 р. до І.Красковського звернулися представники української громади Криму з проханням про посередництво у вирішенні питання щодо визнання прав українського консульства у Криму за Малою радою Виконавчого комітету Крайової української ради у Криму або заснування тут представництва УНР²³. Без коштів і достойних поводитирів «українське мійське громадянство в Криму лишиться беззахисним проти обрусительних заходів російського уряду і населення буде змушене цілком зденаціоналізуватися»²⁴, – ішлося у зверненні представників громади до МЗС УНР. Ідея, що спонукала кримських українців до такого звернення, була значно ширшої за їхні побутові, навіть культурні інтереси. Ішлося про ідею національну. Її підтримувала й Татарська Директорія, і курултай. Керманічі татарського народу вважали «бажаним і потрібним» заснування українського представництва у Криму «для спільної діяльності попліч з українцями в обороні національних прав обох народів»²⁵. Кримські українці вважали І.Красковського авторитетним порадником у справі утворення українського представництва на півострові з огляду на його діяльність у сфері «дотримання українського національного руху в колоніях» та фахівця у «східній політиці»²⁶. За дорученням голови місії секретар А.Тишкевич переслав засвідчені копії звернення, витягу з рішення з'їзду та копію статуту Крайової української ради у Криму на рішення уряду УНР²⁷.

Невдовзі українські представники зіткнулися з типовою проблемою того часу – скороченням фінансування. Задля створення більш-менш відповідних умов роботи за постійного подорожчання продуктів І.Красковський вирішив виплачувати

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.48. – Арк.41.

²¹ Там само. – Спр.50. – Арк.99 зв.

²² Там само. – Спр.49. – Арк.49 зв.

²³ Там само. – Спр.50. – Арк.4 зв.

²⁴ Там само. – Арк.4.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – Арк.4 зв.

²⁷ Там само. – Арк.7.

співробітникам місії щомісячну допомогу в розмірі ставки²⁸. Найскладнішим було матеріальне становище консульства в Батумі: із січня по квітень 1919 р. (до прибуття місії) консул практично не отримував платні. Водночас значно скоротилися прибутки від виконання функцій, оскільки через тотальну дорожнечу (ціна 1 фунта м'яса сягала 100–150 руб.) клієнти просто не мали змоги сплачувати консульське мито.

У січні 1920 р. місія та підпорядковані їй консульства взагалі залишилися практично без грошей і можливості отримати фінансування від уряду УНР. Негативне ставлення до української місії демонстрували представництва держав Антанти. На припиненні діяльності віце-консульства в Батумі наполягала британська влада. Ані англійці, ані французи не ставили візи в українських паспортах. І.Красковському й А.Тишкевичу англійський офіційний представник «з огляду на те, що вони не знають ніякої України», зробив «пропозицію» взяти російські паспорти, на які невідкладно будуть поставлені візи, і виїхати з Кавказу²⁹. Голова місії такою пропозицією не скористався.

Щодо організації реєстрації українських громадян на Кавказі І.Красковський співпрацював із місцевими українськими громадами. У березні 1920 р. він отримав звіт щодо кількості українців в Абхазії, котрі мешкали як у суто українських селах (Спасіння, Стара й Нова Чернігівка, Полтавка, Володимирівка, Петропавлівка, Бомбори, Веселе, Парнаут), так і «в сумі з іншими націями» (Бакланівка, Дранди, Пехулати, Миколаївка), а також у містах (Сухумі, Гудаута, Гагри). Складнощі реєстрації місією українських громадян полягала в тому, що багато з українців були записані в російських статистичних відомостях як «росіяни», значна частина українських родин виселилася під час революційних подій, багато кому не було чим заплатити членські внески за участь в діяльності української громади. З урахуванням можливої з цих причин похибки голова української громади в Абхазії подав до місії інформацію про зареєстрованих 225 її членів та просив матеріальної допомоги на розвиток української справи³⁰. Для організації переправлення українців, котрі бажали повернутися на Батьківщину, І.Красковському вдалося організувати табір у Поті³¹.

26 травня 1920 р. Грузинська Демократична Республіка і РСФРР підписали мирний договір. І.Красковський стверджував у своїх дипломатичних звітах, що зробив усе можливе, аби цього не сталося, однак його зусилля були неспівмірними із заходами більшовиків. Відповідно до домовленості з міністром закордонних справ ІДР Є.Геґечкорі деякий час українське представництво на Кавказі зберігало свій статус³². Та більшовики вимагали його ліквідації. І.Красковський вислав до МЗС УНР секретаря місії А.Тишкевича з доповіддю про політичне становище в регіоні, асигнування коштів на утримання установи й директив щодо подальшої діяльності. Однак ані коштів, ані директив не було. І.Красковському вдалося зберегти місію до моменту, поки більшовики

²⁸ Там само. – Арк.26.

²⁹ Там само. – Спр.38. – Арк.13.

³⁰ Там само. – Спр.50. – Арк.16.

³¹ Синюк Б. Грузинсько-українські дипломатичні, економічні і громадські зв'язки на початку XX ст. // Дипломатичні, громадські та економічні відносини між Українською Народною Республікою та Грузинською Демократичною Республікою у 1917–1922 рр.: Зб. мат. наук.-практ. конф. – Тбілісі, 2007. – С.48.

³² ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.270. – Арк.88 зв.

«не набрали» до Грузії «такої сили», що уряду ІДР було важко їм протистояти³³. Міністр Є.Гегечкорі залишив Тифліс і виїхав до Парижа під приводом організації офіційного визнання Грузії Радою чотирьох³⁴.

Голова уряду Грузинської Демократичної Республіки Н.Жорданія запросив І.Красковського на аудієнцію. Розмова була складною. Запевнивши в незмінності ставлення грузинського народу до народу українського, «непохитності дружніх взаємовідносин» до національного українського уряду та його представництва на Кавказі, Н.Жорданія пояснив, що далі перебування місії під керівництвом І.Красковського на Кавказі може стати для більшовиків «casus belli», а тому він має організувати виїзд під будь-яким приводом. На пропозицію голови українського представництва повернути вірчі грамоти грузинський лідер запевнив, що не бажає розриву дипломатичних відносин з УНР, лише політичні обставини змушують шукати такий вихід із ситуації. Досвідчений дипломат І.Красковський, не маючи відповідних указівок і матеріального забезпечення від українського уряду, організував «інформаційну заслону» щодо основної – політичної – причини від'їзду місії. Місцева преса одностайно повідомляла, що він виїхав із Грузії «для доповіді правительству УНР і для участі в з'їзді закордонних представників УНР»³⁵.

Залишаючи посаду, І.Красковський намагався зберегти найменшу можливість захисту українських громадян. Він провів нараду з генеральним консулом Л.Лісняком та членами місії Г.Петренком і військовим аташе М.Чеховським. Його ідея полягала в дорученні опіки над українськими громадянами в умовах приходу більшовиків не «офіційним представникам українського уряду», а головам українських громад, якими фактично були ті самі особи: полковник Чеховський очолив громаду в Тифлісі, Волошинов – у Сухумі, Є.Засядько – у Батумі³⁶.

Після виїзду з Тифлісу І.Красковському двічі довелося подавати рапорт про звільнення. Лише 31 травня 1920 р. він отримав інформацію про те, що діяльність дипломатичної місії УНР на Кавказі «тимчасово припиняється», а його рапорт про демісію буде прийнято «днем його приїзду до Тарнова»³⁷. Відтоді почався новий етап життя родини Красковських.

Деталі, які містять спогади Людмили Красковської, значно доповнюють відому з архівних документів та періодики інформацію про умови діяльності надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі. Текст для цієї публікації люб'язно надав білоруський дослідник і літературознавець Микола Трус, за що висловлюємо йому щиро вдячність. Подані нижче фрагменти споминів публікуються зі збереженням особливостей мови та стилістики оригіналу.

**Доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ І.Б.Матяш**

³³ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.270. – Арк.89.

³⁴ Докл. див.: *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії. – С.197–198.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.270. – Арк.89.

³⁶ Там само. – Арк.89 зв.

³⁷ Там само. – Спр.50. – Арк.99.

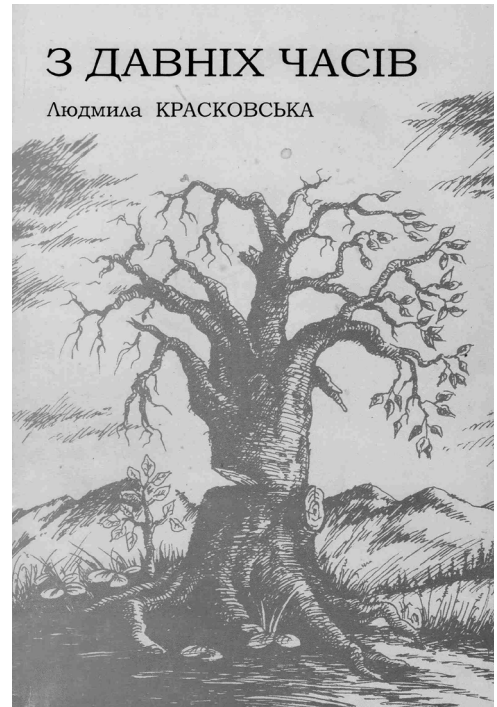
Людмила Красковська
З давніх часів
(фрагменти)

Мандрівне життя

Наша сім'я жила в губернському місті Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Там народилася я і двоє молодших братів. Сім'я була досить чисельна: складалася з батька Івана Ігнатовича Красковського, його жінки Валентини Семенівни і трьох дітей – доньки Людмили, синів Сергія і Мстислава. З нами жила й бабуся – тітка мами Амалія Францівна. Коли у 1910 році помер дід, татів батько, до нас приїхала жити друга бабуся – його мати Єлена.

Тато Іван Красковський народився у 1880 р. в селі Дубичі Гродненської губернії³⁸, де його батько був священником. Тому він скінчив у Вільні духовну семінарію. У 1903–1905 рр. батько студював в університеті у Варшаві на історико-філологічному факультеті. Будучи ще у Вільні, він познайомився з Валентиною Сокальською й одружився з нею у 1903 р. За участь у студентському русі в 1905 р. батька арештували і викинули з варшавського університету. Закінчив університет він у Петербурзі – як історик-економіст. Після закінчення університету батько поселився у Вільні і працював як учитель в гімназіях. Мати ніде не працювала, займалась господарством і виховувала дітей. Вона народилася у 1883 р. у Кам'янець-Подільському на Україні. У Вільні вона закінчила «Институт благородных девиц». Мати не була шляхтянка, але дісталася до цієї школи, бо дід був військовий. Він служив у війську як ветеринар і брав участь у двох війнах. Мати дуже хотіла вчитись далше в університеті, щоб бути лікаркою, але хутко по шлюбі мала дітей і вже не могла вчитись. Коли батька арештували в 1905 р. Мати взяла мене малу і разом з бабусею поїхали до Варшави. Кримінальних злочинців годувала держава, але арештовані студенти мусили самі здобувати їжу. Мати і бабуся варили їжу, а мама щодня й відносила до в'язниці, годувала не лише чоловіка, але й декілька його товаришів. Студентів досить скоро випустили з в'язниці і наша родина повернулася до Вільна. [...]

У Вільні були дві приватні хлоп'ячі гімназії: Павловського і Виноградова. Батько був історик, він викладав історію в цих гімназіях, а ще був там заступником директора. Для дівчат були окремі державні школи. Спархіяльна

³⁸ Нині територія Польщі.

школа була для дівчат з родин духовенства, там учились дівчата з рідні батькової мами. «Інститут благородних девиц» була школа для шляхтянок, де вчилась мама. Батько організував у гімназіях дві футбольні команди, які грали поміж собою. Це були перші футболісти у Вільні, та, можливо, і в цілому «Південно-Західному краї»³⁹. Пару разів батько брав мене з собою на тренування цих хлопців. Вони не мали окремого футбольного поля. На околиці міста наймали від когось пустку, де трохи зарівняли поверхню. Пам'ятаю, що на цьому полі інколи пасся осел власника, який дуже неохоче відходив до кута, щоб звільнити поле футболістам. Через ці футбольні команди батько мав неприємності. Якісь «мамаші» поскаржились на шкільну управу, що їхні діти замість навчання бігають по полі за футболом та що взагалі не може бути педагогом така несерйозна людина, яка грає футбол. Але зі скарги нічого не було. Шкільне начальство зрозуміло, що нехай краще учні грають футбол, ніж будуть пити водку і робити революцію. Учні в старших класах дійсно багато пили, в цьому відношенні футболісти робили виняток.

[...] Доки жив дід (тато батька) ми їздили вліті до нього в село Дубичі близько славної Біловежської пущі. Дід вмер десь у 1910 р., з того часу ми там більше не були. Дід Ігнатій Краськовський був ще шляхтич (дворянин), але мого батька він вже не записав до «дворянської книги». Дід вчився в університеті в Москві, який успішно закінчив. Після цього він працював у редакції поступового журналу в Москві. Коли почалась політична реакція в сімдесятих роках XIX ст. в Росії, дід пішов у священники. Тоді був девіз «хождение в народ». Того, хто мав високу школу, університет, могли висвятити за священника без закінчення духовної семінарії, коли він одружився з донькою священника. Прогресивні люди вважали, що це була єдина можливість працювати серед народу, просвіщати його. Це був рух народників. Дід теж одружився з дівчиною з сім'ї священника і його призначили священником в село Дубичі. Це було більше село, там була школа й пошта. В цьому селі дід прожив ціле життя, тут помер і був похований. [...]

Перед першою світовою війною наша сім'я і мешкала у Вільні на передмісті Антоколь на Весенній вулиці. Це була коротка, але стрімка вулиця, яка виходила на площу перед костелом Петра і Павла. Два рази на тиждень на цій площі був базар, де з'їжджались і сходились селяни зі своїми продуктами, інакше ця площа була порожня. За площею біля костелу проходила вулиця, де їздила конка. Це був тогочасний трамвай, але вагони по рельсах тягали два коні. Взимі були закриті вагони, а вліті їздили відкриті площини зі стріхою. Конка мала свої зупинки, але рухалась так повільно, що студенти і гімназисти насакували до вагонів під час їзди. Одна траса конки з Антоколя вела до центру міста біля кафедрального собору, під руїнами замку. Друга траса йшла з центра міста до іншого передмістя – Звіринець, за річку Вілья. Дальшим способом подорожі в місті були візники, які мали повозки з одним конем, це був дорожчий панський спосіб.

³⁹ Так у тексті. Очевидно мався на увазі Північно-Західний край, до якого належала Віленська губернія.

Ми переїхали на Весенну вулицю десь у 1912 р. Мешкали в домі, який стояв на кінці великого саду. Наша сім'я знаходилась на першому поверсі в досить великому помешканні, яке складалось з п'яти кімнат, кухні і розлогого передпокою. Над нами на другому поверсі мешкала сім'я Всеволода Макаровича Ігнатовського. Так, як і мій батько, він був історик і учитель гімназії. Це був старий приятель батька ще з університету. Він мав двох синів, але ми, діти, не тримались у купі. На початку саду біля брами була менша хата, де жив дальший історик, учитель і приятель батька Василь Дружчиць. Зимою діти використовували Весенну вулицю на санкування. Ми мали більші санки, я сідала спереду і керувала санками та брати сиділи за моєю спиною. Санки чудово ковзали по стрімкій вулиці. Мама нам дозволяла санкуватись лише на цій вулиці, але я часто не встигала загамувати санки і вони вилітали на площу перед костелом. Вліті ми бігали і грались у великому садку разом з нашим улюбленим псом Арго. Це був гарний сетер чорної фарби. Арго дозволяв дітям робити з ним усе, що вони хотіли. Це був добрий сторож, лише він не любив листоношів і коминарів⁴⁰.

В безпосередній близькості Вільна починались розлогі ліси з високими старими деревами, різноманітними кущами, де росли гриби і всякі ягоди. Це ще були природні ліси, не пошкоджені цивілізацією. Батько, який виріс у сусідстві знаменитої Біловежської пущі, любив ліс, розумівся на його багатстві, він добре знав сорти грибів і лісових рослин. Влітку батько ходив з дітьми, на цілий день по лісу. Він брав брата Сергія на плечі, я вже мала 8–9 років і вміла добре ходити. Я пам'ятаю величезні дерева, під якими ми проходили. На шні такого дерева, майже метер у перерізу, ми розкладали їжу і ще навіть самі могли сісти. В центрі Вільна біля кафедрального собору росло декілька могутніх старих дубів. Казали, що це рештки лісів Перкунаса з поганських часів, що там було його святилище.

Влітку 1914 року ми виїхали на вакації до Пушкарні, недалеко від Вільна. [...] У Пушкарні ми святкували Купала – 24 червня, коли батько мав день народження й іменини. Зібралось багато приятелів батька: родина лікаря П.Кесарева, учителя О.Шведова та інші родини зі своїми дітьми. Увечері на крутому березі річки Вілейки запалили великий вогонь, дорослі співали й перескакували через вогнище, а діти бавились з такого незвичайного явища. А за декілька днів після Купала почалась перша світова війна. Ще до кінця вакацій ми повернулись до Вільна. Скінчилось безтурботне й безжурне дитинство, почалось наше мандрівне життя.

Під час війни ми були двічі у діда (батька мами) на Харківщині. Дід народився в селі Піски Ізюмського повіту. Він був ветеринаром і довго за своїм фахом служив у війську. Дід брав участь у російсько-турецькій війні на Балкані в другій половині XIX ст., опісля був у російсько-японській війні в 1905 р. З останньої війни він привіз багато листівок-фотографій з поглядами на міста, а головне з типами й сценами з життя у Манджурії (Харбін, Мукден). Деякі фотографії свідчили про дуже жорстокі звички. Тоді дід привіз також деякі

⁴⁰ Сажотрусів.

китайські шовкові речі. Я дуже тішилась, коли тітка мені показувала ці листівки або речі. Після закінчення російсько-японської війни дід працював уже як цивільний ветеринар в Опшянах Віленської губернії. Звідтіля він приїздив разом з бабунею до нас до Вільна. Перед першою світовою війною дід із сім'єю переїхав на Україну на Харківщину. Там він дістав посаду ветеринара в селі Гороховатка, десять верств від його рідного села Піски. В Гороховатці був ветеринарний осередок: амбулаторія і лікарня для звірят і племінний центр. Були там три племінні жеребці, бугай і кабан. Був це осередок для цілої околиці – декількох сіл.

Дім, де мешкав дід, теж був у цьому осередку. Це була невелика хата, яка мала три малі кімнати і кухню. Дід там працював, доки не пішов на пенсію. Кілька років йому давали пенсію, потім перестали. Деякий час допомагали йому колеги-ветеринари. Нарешті зробили так, нібито він формально працював, і таким чином він дещо діставав аж до своїх 80 років. Дід помер, коли мав 83 роки. Останні роки він жив у племінниці у Пісках і там його поховали в садку. Дід був високий, кремезний, з білою бородою. В Гороховатці він мав у ветеринарному осередку досить персоналу, бо треба було доглядати племінні тварини і помагати при лікуванні. Думаю, що цей ветеринарний осередок належав земству.

Бабуня Аполінарія Францівна Каульберш була родом австріячка, її батьки ще молодими приїхали до Полтави. Батько її, Ф.Каульберш, був столяр, певно робив т. зв. віденські крісла. У Полтаві він мав майстерню. Тут жив і тут народились йому діти. Це була велика сім'я. [...]

Перший раз ми виїхали на Україну восени 1914 року, коли німці почали наступати на фронті і наблизились до Вільна. Ми вилізли з потягу в Куп'янську і їхали до діда до Гороховатки на великому драбинчастому возі разом із своїми речами. Це було яких сорок верств, подорож тривала майже цілий день. В Гороховатці дід працював як ветеринар. Там ми жили у звичайній селянській хаті-мазанці. Там жила самотня жінка-вдовиця, яка на цей час перейшла мешкати до сестри. В хаті була одна велика кімната з трьома вікнами, яка займала половину дому. У цій кімнаті на величезному ліжку спала мама, бабуся і троє дітей. Батько не був з нами, він знову виїхав на фронт. Для дітей така спільна постіль було щось незвичайне, бо у Вільні кожний мав своє ліжко. У хаті була ще одна мала кімната, де спала друга бабуся. В невеликій кухні більшу частину забирала велика піч, якою отоплювали й сусідні кімнати. Взимку часто було треба підкладати дрова, а дерево було лише з агатів. Були ще великі сіни, де були покладані дрова і стояла бочка з водою. Дорослі тяжко пристосовувались до нових умов. Дітей цікавили ці новини й вони сприймали новий спосіб життя як щось нормальне.

Найбільшою подією була подорож до сусіднього села Піски, де народився дід. Там жила його численна рідня. У старій хаті, яку побудував ще дідів батько, жила його сестра. Вона залишилась там на господарстві, бо брати розійшлись. У Пісках жили брати діда, один був фельдшер, другий брат був священник. Треба лише дивуватись, як звичайний селянин (батько діда) зумів усім своїм сином дати освіту. У Пісках жила також інша рідня діда: племінниці, племінники, якісь хресники. [...]

В 1915 р., коли німців відкинули і фронт посунувся на захід, ми повернулись до Вільна і там перебували зиму. Нас там чекала велика біда. Ми виїздили до Гороховатки на короткий час і взяли з собою найпотрібніші речі. У Вільні ми залишили ціле умебльоване помешкання, і з того не залишилося майже нічого. Коли Вільно захопили німці й наблизився фронт, німці взяли до окопів майже всі меблі; ліжка, столи, стільці. В помешканні залишились лише полиці для книжок, шафи й буфет. Батько мав велику бібліотеку, де були книжки з історії, твори російських і чужоземних письменників, різні словники. Стіни в його кабінеті були заповнені полицями з книжками. Приятель батька, який мав доглядати за нашим помешканням, коли прийшли німці, подарував усі батькові книжки до міської бібліотеки у Вільні. Ми, діти, мали гарні дитячі книжки, які запакували до одної скриньки. До другої скриньки ми дали наші забавки. Ці скриньки з дитячими книжками й забавками цей пан подарував дитячому притулку у Вільні. Я ніяк не могла зрозуміти, чому він це зробив, яким правом подарував чужі речі. Мама сказала, що цей пан був переконаний у перемозі німців, що Вільно не буде належати до Росії, а наша сім'я вже не повернеться. Тому він, мовляв, так і зробив. Найгірше було те, що німці забрали нашого улюбленого пса Арго. Вони забирали собак до війська для пластунів. Коротко в новому помешканні у Вільні ми жили на валізках, лише з найбільш потрібними меблями.

Я більше шкодувала пропащі книжки, ніж забавки, хоч і вони були дуже гарні. Одна мамина приятелька з інституту була юристка. Вона вийшла заміж за жидівського адвоката Тарле. Це подружжя не мало дітей, але мало досить грошей. На Різдво вони привозили нам, дітям, забавки з фабрики забавок у Лодзі. Такі іграшки не продавали навіть у віленських крамницях. На одно Різдво я дістала маленьку машинку для шиття, на якій могла нормально шити. Брат Сергій одержав авто, що заводилось пружиною, а Славко дістав також якусь механічну забавку. На друге Різдво ми спільно дістали чудовий подарунок: кіноапарат. З ним міг маніпулювати лише батько, бо він мав керосинову лампу, а це було небезпечно. Разом з кіноапаратом було декілька дитячих мальованих фільмів, але батько десь позичив нормальні короткі фільми і їх нам демонстрував. На двері в ідальні завішували простирало, збирались сусідські діти і починався сеанс. Дитячій радості не було кінця! Для дітей, які тепер цілими днями дивляться телевізор – це звичайна річ, але для нас тоді це мале кіно було чудом.

Ми повернулись з Гороховатки до Вільна вже на нове помешкання. Замість Весенної вулиці ми жили на Звіринці. Це була нова частина міста за річкою Вілья. В невеликому домі ми мешкали на першому поверсі, а на другому поверсі мешкала родина власника дому. Це були поляки, які мали двох хлопців більш-менш такого віку, як я і брат Сергій. Біля дому був двір і садок, куди ми, діти, спочатку ходили гратись. Не пам'ятаю вже, з чого почались сварки з дітьми власника дому, але на кінець почався справжній бій, бій камінням. Так ми бились кілька разів, потім мама нам заборонила ходити в садок, і ми грались у сусідньому лісі. Найгірше те, що цей бій надобув політичний характер: ми кричали на своїх ворогів – ляхи, а вони

лаялись – хохли! Можливо з боку поляків це була просто лайка, а не етнічне означення. На Звіринці на другому боці нашої вулиці тягнувся шпильковий ліс. На цій вулиці за нашим домом стояло лише декілька будинків, далі вже починався ліс. Взимку батько купив для мене малі лижі і вчив мене на них їздити. Деякі старші учні з гімназії, в якій викладав батько, мали також лижі. В неділю вони приходили до нас і ми разом із моїм батьком йшли на лижах до лісу. Батько брав мене зі собою, але я не могла встигати за більшими хлопцями і звичайно пленталась позаду. Дуже, однак, тішилась, що можу ходити на лижах з «великими».

Весною 1916 року наша сім'я знову поїхала до діда в Гороховатку. Цього разу ми мешкали у великому домі в садібі, де біля дому був розлогий, але зовсім занедбаний сад. Напевне власник там давно не мешкав. Ми жили в одній частині дому, де були три кімнати і велика кухня. Другу частину дому ніхто не вживав, в ній був величезний довгий зал, майже порожній. Там стояло лише пару шаф з книжками. Поміж книжками були старовинні видання з минулого століття, які я любила переглядати. [...]

Наша сім'я приїхала з Гороховатки до Києва на осінь 1916 року і поселилась на околиці міста в Пущі-Водиці. Це була порівнюючи нова частина міста, побудована в сосновому лісі і розпланована так, щоб рівні вулиці перехрещувались у прямих кутах. Чомусь там не були вулиці з назвами, але «лінії» з номерами. Пуща-Водиця вже тоді була сполучена з Києвом трамваем. Біля домів були досить великі ділянки з деревами, так що здавалось, що мешкаємо в лісі. Там було і декілька ставків. У Пущі-Водиці була приватна жіноча гімназія, яку заснували поступові вчителі. Крім звичайної програми навчання, у гімназії навчали також ручній праці. Учениці шили прості частини одягу, робили різні предмети з паперів і дерева. Нарешті, після років кочування, я дісталась до школи і вступила відразу до третього класу.

В той час у Пущі-Водиці жив письменник О.Олесь – Олександр Іванович Кандиба з жінкою Вірою Антонівною і сином Олегом. Олег був на три роки молодший від мене, але приятелював зі мною, а не з моїм братом Сергієм, який був його ровесник. Сім'я Олеся мешкала недалеко від нашого дому і я ходила в гості до Олега. Олександр Іванович працював як ветеринар на бойні в Києві. Він був завзятий рибалка і у вільному часі ходив на рибалку до сусіднього ставка. Віра Антонівна тоді ніде не працювала і турбувалась лишень господарством. На дворі вони мали курки. Оці курки Олег почав досліджувати, а я йому допомагала. Ми добре пізнали окремі курки і вмiли їх розрізняти. Олег записував собі різні пригоди з курячого життя. Вислідом цих досліджень було невеличке оповідання: «Рудько – життєпис одного півня», яке Олег написав у Празі. Воно там і було надруковане. Вже тоді у Олега проявлялась методичність і витривалість у праці. Віра Антонівна терпляче зносила це вмiшування до її господарки, а Олександр Іванович ласкаво посміхався над нашою «науковою» працею.

Коли ми жили в Пущі-Водиці, мій батько працював у Союзі міст⁴¹, де опікувався евакуйованими під час війни дітьми. В Пущі-Водиці була школа й інтернат для хлопців із західних областей України, де саме переходив фронт. З інтернатом було сполучене господарство, де жили й працювали полонені. Оскільки батько часто від'їздив службово з дому, а в нашій сім'ї залишались лише жінки й діти, до нас приходили ночувати полонені з інтернату. Звичайно це був Мартин, ми знали, що він мадяр. Лише пізніше я зрозуміла, що він був словак. Ми говорили українською мовою, Мартин говорив по-своєму і всі ми добре розумілись. Батько певно знав, що Мартин був словак і тому його вибрав нас стерегти. Інші полонені завидували Мартину, що він міг ходити до нашої хати. Раз чи два замість Мартина приходив якийсь чех. Але наша помічниця запротестувала (певно він почав залицятись) і нас знову охороняв Мартин. Думаю, що всі полонені, які працювали біля інтернату, були слов'яни. Пізніше, коли ми вже виїхали з Пущі-Водиці і жили в Києві, батько оповідав, що він дізнався щось про Мартина. Під час революції 1917 року старші хлопці розбіглися з інтернату, полонені повтікали, адміністрація зникла, залишилась невелика група менших хлопців і з ними Мартин. Мартин опікувався хлопцями, діставав для них їжу, дрова. Не знаю, чим це скінчилось і коли Мартин повернувся на Батьківщину. Живучи на Словаччині, я вдячно згадувала Мартина, але не могла його шукати, бо не знала його прізвище. [...]

В Пущі-Водиці ми жили цілий шкільний рік 1916–1917 і там пережили революцію 1917 року. Коли почалась війна в 1914 році я зробила бунт і оголосила, що мушу читати газети, щоб знати, що робиться на фронті. Я мала тоді 10 років. Нарешті мама погодилась і сказала, що я можу читати лише вістки про події на фронті. Так я старанно читала газети. Добре пам'ятаю, як на весні 1917 року я принесла газети і прочитала, що забили Распутіна⁴². Певно, це була неділя, бо батьки ще лежали в ліжку. Я вбігла до їх кімнати з криком: «Распутіна забили!». Батько на це сказав: «Не дурій!». Але коли взяв газету і прочитав, то хутко одягнувся і поїхав до Києва.

Восени 1917 року ми переїхали з Києва до Прилук на Полтавщині⁴³. Наскільки я пригадую, це сталося тому, що батько, який раніше працював у Союзі міст, змінив працю⁴⁴. Архів його відділу зі Союзу міст послали до Прилук на ліквідацію, разом з деякими працівниками. Цілу нашу сім'ю відвезли з Києва до Прилук на одному великому автомобілі. Це було відкрите авто, де спереду було місце для шофера і його помічника, а ззаду два сидіння для шістьох людей. Тоді шофер ще мав помічника, який клюкою розточував впереду мотор; коли мотор почав працювати, тоді він насакаував до авта. Ці помічники,

⁴¹ Тобто в Київському відділенні Союзу земств і міст Південно-Західного фронту, яке очолював майбутній посол Української Держави в Німеччині – барон Ф.Штейнгель.

⁴² Григорій Распутін (Нових) – фаворит російського імператора Миколи II й імператриці Олександри Федорівни, мав значний вплив на царську родину. Убитий монархістами 17 (30) грудня 1916 р. Можна припустити, що Л.Красковська читала старі газети або неточно відтворила дати.

⁴³ Нині м. Прилуки Чернігівської обл.

⁴⁴ 8 вересня 1917 р. І.Красковського призначили на посаду заступника керівника Генерального секретарства внутрішніх справ.

звичайно, були 14–15-річні хлопці. Для дітей це була надзвичайна подія – їхати автом таку далеку дорогу.

Прилуки тоді були невелике містечко. Ми мешкали самі в домі, який стояв в саду. Батько, коли нас відвіз, повернувся до Києва, а незабаром він опинився в Білій Церкві. За деякий час, взимі, мама поїхала до Білої Церкви побачитись з батьком. Вона розраховувала, що буде відсутня два тижні й залишила мені гроші на цю добу. Але почались різні несподівані події й з двох тижнів було аж два місяці, коли мама змогла повернутись до Прилук. Я мала тоді 13 років й залишилась як «голова родини», тому що дві бабуні зовсім не розбирались в політичних подіях, навіть не знали, які гроші були в обігу, а брати були ще малі. Ще була Наталка, наша помічниця. Це була старша розумна жінка, але теж не розумілась на змінах в тогочасному житті. В короткому часі, після від'їзду мами, до Прилук прийшли вояки чеських легій. Ми жили в двох кімнатах, третя кімната, яка мала окремий вихід через веранду, стояла порожня. Коли прийшла чеська військова комісія, яка шукала нічліги для вояків, вона забрала цю третю кімнату. Так оселилось у нас десь шість вояків. Тоді я з Наталкою присунула на двері, які вели до цієї кімнати, шафу – забезпечились. Поміж легіонерами були старші й молодші мужчини. У нас склались з ними цілком добрі відношення. Один хлопець дуже кашляв. Бабуся наварила чаю, взяла ліки і пішла його лікувати. Потім Наталка з власної ініціативи наварила великий горщик борщу і почастивала вояків. Легіонери затримались у Прилуках більше тижня. Коли вони відходили від нас, то почистили кімнату – повиносили солому, на якій спали, дали нам цукру (це була тоді дорога річ). Легіонери відходили далше на схід. Ми всі їх жаліли, що вони йдуть невідомо куди, віддаляючись від рідної Чехії.

Незабаром, після відходу чеських легій, до Прилук прийшли вояки Червоної армії. Почали шукати зброю і запаси продуктів. Тоді я пережила дуже небезпечну пригоду. Я з Наталкою чомусь вилізла на горище і знайшла там зброю – рушницю і револьвери. Потім нам казали знайомі, що в цьому домі раніше була команда міліції. Вночі вдвох знесли цю зброю вниз і закопали в садку. На щастя ця несподіванка не мала наслідків. І до нас прийшла комісія, яка шукала продукти. Ми мали муку, цукор, олію. Один мішок муки я поклала в ліжко бабусі, і коли прийшла комісія, вона лягла в ліжко. Таким чином комісія в нас нічого не взяла. Ми годувались із наших запасів, але треба було купувати хліб і молоко. В Прилуках ми мали знайомих – родину Котляренків, і вони позичили нам трохи грошей. Нарешті українська армія вигнала більшовиків з Прилук і мама могла повернутись до нас. За цілий час я і не подумала, що може статися таке, що ми можемо залишитись відрізані від батьків. Але я певно вірила, що це добре закінчиться. Батьки в цьому часі переживали дуже тяжкі хвилини й турбувались за нас. В Прилуках я не ходила до школи. Пані Котляренко вчила мене української мови, а її чоловік допомагав мені з інших предметів – математики і т. п. Вони обоє були вчителі. Взимі Наталка мені вишила гарну полтавську сорочку. Мама знайшла в себе відрізок синього атласу і дала мені пошити корсетку. У Прилуках була кравчиня, яка чудово шила корсетки. Залишився вишиваний фартушок бабуні і її намиста з хрестиками.

Бракувало лишень плахти, бо її не можна було купити в тому неспокійному часі. Тому плахту пошила бабуся з картої вовняної матерії. Так я дістала ціле гарне убрання. Я вже й раніше мала вишиване убрання, але то було дитяче, тепер я мала справжнє для дорослої. У нас завжди були в домі якісь тварини. У Прилуках це був рудий індик, якого купили, щоб відгодувати на Різдво. Індик був досить спокійний, не ганявся за дітьми, але не дозволяв себе турбувати, бо потім він надувався і гуркотів. Індик виріс великий, але ніхто з родини не хотів їсти це м'ясо, бо всі до індика звикли.

З Прилук весною 1918 року наша сім'я повернулася до Києва. Батько не міг знайти помешкання в переповненому місті. Ми знову поселились у дачній околиці міста – Сирець. Це було далеко від Пущі-Водиці, за військовим лагєрем. На Сирцю окремі доми-дачі були розкидані досить далеко від себе в листяному лісі. Наш дім знаходився на горбочку, звідкіля на дорогу вела стрімка стежка. З другого боку під домом був невеликий ставок. Біля дому був город, де ми з бабусяю господарювали. [...]

Аж восени батько, нарешті, одержав помешкання в Києві й ми могли виїхати зі Сирця, де в осінній мряці було вже тяжко жити на дачі. Помешкання було на вулиці Велика Васильківська, близько костелу (не пам'ятаю чи то був католицький костел або лютеранська кірха)⁴⁵. Ми мешкали в окремому будинку, що був якось дивно побудований – на першому поверсі були 3 чи 4 кімнати, а під ними внизу, у високому сутерені⁴⁶, була величезна холодна кухня. Видно, що це не було звичайне помешкання. Перед нашим переїздом у домі жили монашки-уніятки, яких вивезли з Західної України під час війни. Коли їм дозволили повернутись до хати, батько дістав це помешкання. Ми там мешкали не довго, лише декілька місяців. [...]

Подорож на Кавказ і Грузія

На початку 1919 року Міністерство закордонних справ призначило батька послом у Грузії, яка вже тоді була самостійною республікою⁴⁷. Ще зимою наша сім'я виїхала потягом з Києва до Одеси, щоб там сісти на пароплав. З Києва ми виїжджали вночі. Була вже неспокійна доба, бої з Червоною армією не переставали. Весь час мінялися місця сутичок з ворогами, невідомо, де знов почнеться озброєний виступ. На станції було повно людей, багато військових. Був непорядок і ми довго чекали, доки могли сісти до вагону. З нами їхали й інші члени посольства: сім'я Полянських. Потяг часто зупинявся, не йшов за розкладом, подорож тривала пару днів. В Одесі ми мусили чекати на пароплав і жили там майже два місяці. Одеса була переповнена втікачами з Росії.

⁴⁵ Ідеться про Миколаївський римо-католицький костел, зведення якого тривало десять років (від 1899 р.) за проектом молодого архітектора С.Воловського, доопрацьованого відомим київським зодчим В.Городецьким та під його безпосереднім керівництвом. Освятили недобудовану споруду 1909 р. На початку Першої світової війни роботи з внутрішнього оздоблення храму тимчасово припинилися. Очевидно, це й зумовило ремарку Л.Красковської. Згодом було виконано настінні розписи та змонтовано 40 вітражів. У 1930-х рр. костел закрили.

⁴⁶ Підвалі, підземеллі.

⁴⁷ Грузинську Демократичну Республіку проголошено 26 травня 1918 р.

Батько ледве знайшов для нас одну кімнату, де змістилась ціла наша родина, а з нею і мій сірий кіт Жорка. Батько сам виїхав назад до Києва. З Одеси у мене не залишилось багато спогадів. Здивувало саме місто, яке не мало старої частини. Це було нове місто, вперше побудоване за планом, де всі вулиці перехрещувались у прямих кутах. Найбільше враження зробило на мене море й велика пристань, що я побачила перший раз в житті. Від головної вулиці до моря вели довгі парадні сходи. Одеса мала гарний великий театр. Одного разу ми там були з мамою. Саме давали оперу. Нам подобались розкішні декорації і прекрасні голоси артистів. Було ще холодно, у місті було досить неспокійно, тому ми багато по вулицях не ходили. Навесні, коли почалась на морі навігація, ми разом з батьком і родиною Полянських виїхали на Крим. По дорозі пароплав зупинився в Севастополі. Ми пішли подивитись славну панораму «Оборона Севастополя», яка була добре виконана. [...]

В Ялті ми мусили виступити з пароплава й залишились там декілька місяців. Батько з якимсь військовим човном поїхав даліше на Кавказ. Ми мешкали в гарній віллі на краю міста, де на другому поверсі мали дві кімнати з балконом. Дальші кімнати в помешканні займала наша господиня, яка мала двох синів – гімназистів. Це були недисципліновані грубі хлопці, з якими я мала сутички через братів і навіть кілька разів зажила рукопашний бій. Коли ми приїхали до Ялти, то в пристані стояли французькі й англійські військові кораблі. За короткий час вони відпливали, а до Ялти прийшли червоноармійці. Почались обшуки, арешти, розстріли в парку Чекурлар⁴⁸. Я пам'ятаю частушку з того часу: «Ой, яблочко, куда котишься, попадеш в Чекурлар – не воротишься». До нашого помешкання прийшла також комісія, яка шукала продукти. Але коли побачили, скільки членів має наша сім'я, то нічого не взяли. Тоді в Ялті становище з продуктами було дуже тяжке, часто не бувало хліба. Ми мали муку й олію, бабуся смажила на олії оладки й ми це їли на сніданок і на вечерю. На базарі продавали малі рибки, довжиною в палець. Ці рибки не чистили, але цілі молоди на м'ясорубці й смажили з них котлети. Місцеві люди їли й слимаків. В Ялті були великі слимаки з гарними ракушками. Я збирала різноманітних слимаків, тримала їх на балконі й годувала свіжим листям. Але в один день усі слимаки зникли. Самі вони не могли всі нараз вилізти з балкона. Чужа людина задля слимаків не полізла б на другий поверх і не могла знати про них. Це могли зробити лише хлопці господині. У цей час у Ялті було ще досить татар, вони продавали на базарі ярину і рибу. Продавали також особливе кисле молоко – катик. Говорили, що в ньому було козяче молоко. [...]

Восени почали приходити пароплави, одним з них приїхав з Кавказу батько, і ми всі виїхали з Ялти. По дорозі наш пароплав зупинився на декілька годин у Феодосії, а потім стояв один день у Новоросійську. Там була велика пристань, заповнена російськими військовими кораблями. На берег випустили лише тих пасажирів, які там виступали. Тому ми бачили місто лише з

⁴⁸ Серед страчених був і слухач перших консульських курсів Веніамін Віревський – випускник юридичного факультету Одеського університету.

пароплава. Дальше наш пароплав пішов повздожж побережжя Кавказа і, на рещті, зупинився в Батумі, де ми пересіли на потяг до Тифлісу.

Батько приїхав до Грузії весною 1919 року, а наша ціла родина приїхала до Тифлісу восени 1919 року, перед початком шкільного року. Виїхали ми з Грузії восени 1920 року. Не пам'ятаю назву вулиці, де ми жили в Тифлісі. Це була коротка й стрімка вулиця, досить далеко від центра міста. Дім, де ми мешкали, був побудований на схилу так, що з вулиці помешкання було на першому поверсі, а з двору це був другий поверх. Помешкання було велике, мало сім кімнат, велику кухню й балкон до двору. Одна кімната була канцелярією, батько мав свій кабінет, а перед ним була гарна вітальня. Коли ми приїхали, то в помешканні (кабінет, вітальня й їдальня) були різьблені меблі українського стилю, зроблені за зразками меблів Земського дому чи садиби Лизогубів у Полтаві. Десь наприкінці року ці меблі забрали їх власники й батьки купили інші, вже звичайні меблі.

Членами української місії в Грузії, які приїхали разом з батьком, був Андрій Тишкевич і Андрій Полянський та його дружина. А.Тишкевич виїхав з Тифлісу скорше, як наша сім'я. Замість нього потім працював Андрій Абрамович Петренко, який їхав разом з нами до Європи. Деякий час у місті працював Цвангер (він мав велику родину). В тому часі у 1919–1920 рр. у Тифлісі була англійська й французька військова місія.

У 1920 р., коли наша сім'я жила в Тифлісі і ще не виїхала на літо в Сурамі, у Грузії був великий землетрус. Щось біля 8 балів. Тоді було цілком знищене містечко Горі, де народився Сосо Джугашвілі. Це було вночі. Мені здавалось, що їдемо на пароплаві, а на морі є буря, бо дуже колише. Коли я відкрила очі, побачила, що підлога якось дивно піднімається. На вікнах з середини були дерев'яні віконниці, вони самі відкривались. Я зрозуміла, що це може бути землетрус. Бабуся і брати, які спали в цій кімнаті, на щастя не прокинулись. Мама, яка спала в іншій кімнаті, теж не прокинулась, а батько біля неї спав дальше. Я не знала, що робити: чи будити всіх, чи чекати як це все закінчиться. Ранком ми довідались, що це був тяжкий землетрус. Більшість мешканців міста вибігло на вулицю і там чекало до ранку. Як я вище згадувала, наш дім був побудований на схилі і тому був особливо небезпечний. Але ми про це не знали. На другий день, десь після обіду, знову були два чи три менші поштовхи землі. Батько сидів у кабінеті біля стола, я саме йшла до нього. Коли почались поштовхи, батько сказав, щоб я залишилась стояти біля дверей, які самі відчинялись. Це були лише відгуки землетрусу, які не зробили більшої шкоди.

Населення в Тифлісі було тоді дуже мішане. Це було видно по різноманітному одягу, особливо жіночому. Старші грузинки носили довге чорне плаття, на голові під малою чорною хусткою чи шапочкою були більші білі хустки. Найбільш барвистий одяг мали айсорки – грузинські циганки. Невідомо, де вони діставали такі пестрі яскраві матерії, з яких шили довгі широчезні спідниці і короткі блузки. Напрочуд це часто були шовкові матерії, тонкі й прозорі, з великими баревними візерцями. Айсори ходили або сиділи на хідниках цілими групами, поміж ними було багато дітей, а навколо повно галасу й крику.

Ми приїхали до Тифлісу початком шкільного року 1919–1920. Я почала вчитись у шостому класі російської гімназії. Крім неї у місті були грузинські школи. У нашому класі був дуже різноманітний склад учнів: 7 росіян, 7 грузинів, 7 вірменців і я – єдина українка. Клас був мішаний – хлопці й дівчата. Ніколи тут не були якісь питання з національним походженням учнів. Грузини мали ще окремі уроки з грузинської мови й літератури. Я хотіла навчитись грузинської мови й досить скоро вивчила грузинський алфавіт. Це було, однак, досить тяжко, бо цей алфавіт є зовсім відмінний від слов'янського і латинського. Але коли я прийшла на урок грузинської мови, побачила, що всі учні говорили на рідній грузинській мові й я не могла вчитись разом з ними. В Тифлісі мені пощастило побачити Московський художественний театр (МХАТ), частину його групи⁴⁹, яка виїхала з Росії і на короткий час зупинилась у Грузії. Коли в гімназії дізнались, що МХАТ буде мати в Тифлісі декілька спектаклів, ми хотіли їх обов'язково бачити. Зібралась група з нашого класу й ми пішли стояти в чергу за квитками, черга була довжелезна. Я стояла з вечора цілу ніч, ранком мене змінила мама, але коли вона дісталась до каси, квитки були продані. Тоді батько через знайомих дістав для мене квиток на місце в оркестрі. МХАТ виступав у Тифліському оперному театрі. Я сиділа внизу, може півтора метра від сцени, тому бачила лише її частину. Так я дивилась «Вишневий сад» з Кніппер і Качаловим, і враження залишилось на ціле життя. Потім батько ще раз дістав квитки, і тепер я вже пішла з батьками. Це були окремі сцени з різних п'єс. Я запам'ятала діалог з «Братьев Карамазовых» з Качаловим, бо мені не сподобався цей твір Достоевського.

Вліті 1920 року наша сім'я жила в містечку Сурамі близько Сурамського перевалу. Ми мешкали в довгому будинку, де було декілька помешкань. Наша кухня була окремо в дерев'яній будці, студня була одна для всіх мешканців, помешкання не було надто вигідне. До містечка Сурамі треба було йти яких 20 хвилин чудесною алеєю із старих дерев. Сурамі було мале містечко, яке мало лише залізничну станцію, пошту і кілька невеликих крамниць. Двічі на тиждень у Сурамі був базар, на який приходили зі своїми товарами селяни зі сусідніх сіл. Тоді треба було робити головні покупки. Селяни приносили овочі, фрукти, курки, яйця, молоко. Все це розкладалось просто на землі біля сидячих продавців. В більшості це були чоловіки, менше жінки. Треба було пройти цілий базар, щоб вибрати потрібні речі і перевірити ціни. Ціну кожний продавець визначав сам, і поступово її знижував з наближенням полудня. Найгірше було те, що більшість селян говорила лише по-грузинськи, а ми не розуміли. Я мусила навчитись найпотрібніші вирази, щоб могла купувати на базарі. Але за короткий час я вже могла запитатись ціну і домовитись, скільки й чого мені треба, хоч деколи помагала собі пальцями, оскільки йшлося про ціну. Базар виглядав дуже пестро. Не лише овочі й фрукти були різноманітних барв, яскраві барви одягів теж утворювали барвистий малюнок. До того всього був великий галас, бо всі присутні перекрикували один одного. Хліб треба було купувати в крамницях. Це не був звичайний киснутий хліб, але

⁴⁹ Так у тексті.

плоскі плацки – лаваш, який робили без кваску. На селах лаваш пекли в грубках-ямах, що були вимазані глиною. Ями були досить великі, десь метер широкі. Коли згоріли дрова й залишилось лише вугілля, лаваш ліпили на розпалені стіни, де він пікся. Лаваш робили білий із звичайної муки й чорної барви з муки чорної пшениці. Ці плацки чорного лаваша були часто недопечені, так що можна було їсти лише шкурку, а середину викидати.

Близько від будинку, де ми жили, починався ліс. Дорога в лісі вела до Сурамського перевалу, де в гірському масиві прорубали довгий тунель для потягів. Звичайно ми ходили до лісу недалеко від нашого дому, там збирали гриби і ягоди. Одного разу, коли приїхав з Тифліса батько, ми пішли далеко в гори і опинились аж на другому боці перевалу, де була залізнична зупинка. Дорога назад була далека і тяжка, особовий потяг до Сурамі вже відійшов, тому батько попросив начальника станції, щоб дозволив нам їхати товаровим. Ми вилізли на площадку відкритого вагону і так поїхали назад до Сурамі. Сурамський тунель є дуже довгий, потяг ішов помалу. Було неприємно їхати на площадці, і це враження залишилось на ціле життя. Навколо було темно, лише літали іскри з паротягу, було чути страшний гуркіт, нічого не було чути, цілком як у пеклі. Діти, брати і я, притиснулись до батька, але він нас заспокоював, що нема ніякої небезпеки. А як було чудово, коли потяг, нарешті, вірвався з страшного тунелю на свіже повітря поміж зелених дерев.

З Сурамі ми одною разу поїхали разом з батьком до Бакуріані, де був курорт високо в горах. Малий потяг поволі ліз все вище й вище, серпентинами поміж горами. Нас здивували величезні шпилькові дерева (певно ялини чи пихти), які цілі обросли довгим сірим мохом. Ми походили по курорту і ввечері повернулись назад до Сурамі. В Сурамі до нас приїхав на кілька днів у гості Мустафа Чокаєв; це був посол Туркестану чи Узбекистану в Грузії. Батько хотів йому показати гарні околиці Сурамі й гість пішов з нами в гори. Ми вибрали дуже гарну стежку біля гірського потоку. Але виявилось, що пан Мустафа зовсім не вмів ходити по горах і він повернувся до Сурамі цілком знищений і більше на прогульки не ходив. Це був дуже приємний пан і культурна людина. Але він був досить товстий і не був призвичаєний ходити, та ще до того в горах. Мустафа Чокаєв також виїхав з Тифлісу в 1920 році й ми з ним більше не зустрічались.

Повертання до Вільна

Восени 1920 року Червона армія увійшла до Грузії й наближалась до Тифлісу. Наша сім'я мусила виїхати з Грузії. Вибору не було: залишився лишень один шлях – по морю. Батько продав меблі й ціле обладнання помешкання, найбільше мені було шкода доброго рояля. Ми поїхали в Батумі, а звідтіля на італійському пароплаві до Європи. Всі каюти були вже заняті й нас помістили в каюті, де, звичайно, спав персонал пароплаву. Каюта була досить велика, там змістилась ціла наша сім'я (7 людей) і пан А.Петренко. Але це приміщення було на кормі пароплава біля машинного відділу, стіни тряслись від моторів, від яких був постійний гуркіт. А за цю каюту треба було заплатити

як за другий клас. Здається, що це був один з останніх пароплавів, який ще встиг спокійно виплисти з Батумі.

Пароплав плив поздовж турецького побережжя Чорного моря, але рідко зупинявся в пристанях. В першій турецькій пристані палубу заповнили нові пасажери та їх багажі. Їхали там туркени, замотані в довгих широких одягах і закриті чадрою, біля них лежали величезні мішки з майном, товклись діти й вівці. На палубі тяжко було знайти місце, щоб подивитись на берег. Я не пам'ятаю, скільки днів тривала ця подорож з Батумі до Істамбулу. Біля Істамбулу в Галіполісі ціла пристань була заповнена військовими кораблями, пароплавами, різними малими кораблями. Це були рештки білих армій, яким пощастило втекти від більшовиків.

Наш пароплав зупинився в пристані Константинополя і ми могли один день піти подивитись на місто. Бачили ми могутній храм Ая-Софія, змінений тепер на мечеть, і могли зайти в середину, коли скинули черевики. Найбільше враження на мене зробив турецький військовий музей, поміщений в візантійському храмі Святої Ірини. Там я побачила реліквії Запорізької Січі: зброю, прапори, одяг козаків. Я знала про запорожців з історії й з літератури, але то було щось ідеальне. Ці шаблі й списи, бунчуки і стяги були чимсь конкретним, не можна було заперечити, що вони існували.

Дальшою країною, де зупинився пароплав, була Греція. В пристані Афін пароплав стояв навпроти Акрополя, але нас не пустили на берег, бо ми не мали візу. Ми лише здалека бачили місто, а так хотілось подивитись хоть збіжно ці відомі з історії місця. Після зупинки в Афінах, пароплав увійшов в Коринтську затоку і декілька годин помалу плив у вузькому каналі поміж високих білих стін⁵⁰. Перша пристань в Італії, куди наш пароплав прийшов, була Бріндізі, але ми їхали аж на кінець рейсу пароплава – до Венеції. У Венеції ми пробули пару годин, подивились храм Св. Марка і сусідню площу. З чичероне⁵¹ ми перейшли Палац дожів. Тоді після війни було мало туристів і чичероне просто хапали кожного чужинця, щоб заробити пару лір. В маленьких крамницях навколо площі Св. Марка були виставлені гарні речі: кружева, тиснені й малювані шкіряні вироби, але ніхто це не купував. Палаці над каналом Гранде були брудні й запусені, гондоли здебільшого стояли прив'язані при березі. Скрізь, одначе, було можна спокійно ходити і все уважно оглянути. У Венеції ми перейшли на невеликий пароплав, який нас довів до Трієста. Пароплав дійсно малий, море було неспокойне, порядно гоїдало і більшість пасажирів дістало морську недугу. Таке-то було неприємне закінчення нашої довгої подорожі по кількох морях: Чорне море, Мраморне⁵², Егейське й Адріатичне.

На пароплаві, з яким ми їхали до Італії, їхав старшина – чех, що був майором чехословацьких легій. Він виявився дуже приємною людиною. Він був у Грузії, як представник чехословацької влади. Пан майор під час подорожі пересвідчував батька, щоб ми їхали до Праги, бо там зможемо спокійно жити,

⁵⁰ Коринфський канал з'єднує Іонічне та Егейське моря. Висота стін природного походження (головним чином вапнякових) становить до 75 м, а ширина на рівні води – до 25 м.

⁵¹ Провідник, який дає пояснення туристам під час огляду пам'яток культури, гід.

⁵² Мармурове.

доки не буде можливість повернутись на Україну. Але батько не хотів на еміграцію. Він обов'язково хотів повернутись до Вільна (тоді це була Литва). Ніби доля нам визначувала, що нам краще було їхати до Чехії, бо наш багаж чомусь із Трієсту післали замість Відня до Праги. Лише за декілька тижнів ми дістали наші речі.

У Трієсті, після довгої подорожі морем, ми сіли на потяг і поїхали в Австрію до Відня. Ми мешкали за Віднем, у Медлінгу. Це було передмістя Відня, сполучене з містом електропотягом. Там були родинні доми з садками. Ми жили в малому пансіоні, де мали дві кімнати й засклену веранду. Наша господиня мала господарку: тримала курки, кролики, мала город. Тому вона могла нас порівнюючи добре стравувати, бо після війни у Відні було тяжко з продуктами. Лише в неділю вона давала нам м'ясо, яке було з кроликів. У Відні у тому часі була вже група українців, жив там поет Олександр Іванович Кандиба – О.Олесь, В.Піснячевський⁵³ та інші батькові знайомі. Олесь тоді жив сам у Відні, його дружина Віра Антонівна і син Олег залишилися на Україні в Києві. Олександр Іванович дуже турбувався за них, намагався через Червоний Хрест дістати їх до Австрії чи допомогти їм послілками, але нічого не міг зробити. О.Олесь часто приїздив до нас в Медлінг. Звичайно, ми діставали страву від господині. Але в неділю бабуся варила й для інших гостей. Пригадую, що крім Олесья приїздив ще О.Кушнір⁵⁴, Ю.Сірій⁵⁵. На Різдво 1920 року ми мали малу ялинку. Олесь привіз нам книжку «Чмелик» Короліва-Старого⁵⁶, А.Гасенко⁵⁷ – свою книжку «Найя з джунглів».

Навесні я з братами їздила електричкою до Відня. Годинами ми тинялися по місту й оглядали стару частину Відня (ратушу, костел Св. Стефана), ходили до музеїв, найчастіше бували у природознавчому музею. Разом із кимось зі знайомих ми були у палаці Шенбрун і гуляли в його чудовому парку. У Відні вже був універсальний магазин Герн-Грос. Ми перший раз побачили таку крамницю, де було стільки різноманітних речей, і з цікавістю все розглядали. Хоча тоді з грошами у батьків було скрутне, мама дала нам трохи корон і ми могли купити собі на пам'ятку деякі дрібниці в цьому магазині. Взагалі життя було досить одноманітне і всі ми чекали, коли поїдемо даліше до Вільна.

⁵³ Віктор Піснячевський (1883–1933 рр.) – український громадсько-політичний діяч. Із червня 1919 р. видавав у Відні тижневик «Воля» (з листопада 1921 р. – «Воля України», тоді ж засновано видавництво «Наша воля»). У липні 1919 р. разом з О.Олесем і О.Степаненком заснував Український клуб, планував створення філії Українського наукового товариства.

⁵⁴ Мається на увазі Володимир Кушнір (1881–1933 рр.) – громадський діяч, публіцист, видавець. Л.Красковська неточно подає ініціал.

⁵⁵ Юрій Тищенко (псевдонім – Сірій; 1880–1953 рр.) – видавець, журналіст, письменник, громадський діяч. У 1919 р. виїхав до Відня, переніс туди видавництво «Дзвін» та «Українська школа».

⁵⁶ Василь Королів (псевдонім – Королів-Старий; 1879–1943 рр.) – видавець, журналіст, письменник, за освітою ветеринарний лікар. Працював редактором у київському видавництві «Час», редагував журнал «Книгар». У 1919 р. призначений до надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі. Із 1920 р. в еміграції. Автор роману «Хмелик» (Прага, 1920 р.), збірки казок «Нечиста сила» (Каліш; Київ, 1923 р.), п'єса-казка «Русалка-жаба» (Львів, 1923 р.) та ін.

⁵⁷ Юрій Гасенко (1894–1933 рр.) – заступник міністра преси і пропаганди в уряді І.Мазепи, ад'ютант С.Петлюри, інженер, авіаконструктор, автор карт української етнічної території, а також творів для дітей, зокрема повісті «Найя з джунглів» (Київ; Відень, 1920 р.). Л.Красковська неточно подає ініціал.

Коли ми жили в Медлінгу, батько виїздив з Відня, щоб одержати дозвіл на в'їзд до Вільна. Літом 1921 року ми переїхали з Австрії до Німеччини в Берлін. Умови життя в Берліні були значно гірші, як у Медлінгу. Вся наша сім'я, крім батька (мама, дві бабусі й троє дітей), мешкали в одній кімнаті. Помешкання було на четвертому поверсі у великому домі в робітничій ділянці. В Берліні було ще кепське становище з продуктами. Ця доба мені залишилась у пам'яті: хліб з маргарином і кава (ячмінна) зі сахарином. Не пригадую вже, з чого бабуся спромоглася тоді варити обіди. У Берліні ми жили два-три місяці, поки батько їздив до Ковна і там старався про наш переїзд. Ситуація неочікувано зробилась дуже складною, бо якраз у цьому часі Польща захопила Вільно й проголосила, що це «Литва сродкова». Отже дозвіл на приїзд до Вільна могла тепер дати лише польська влада.

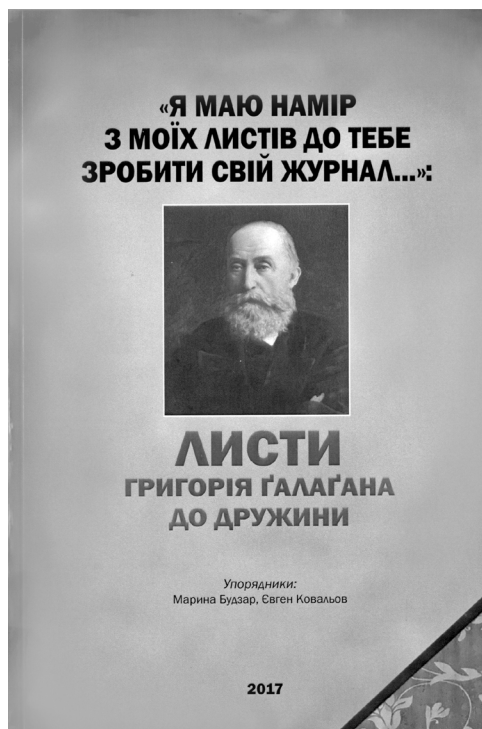
У Берліні ми, діти, знову ходили по музеях, а головню до Зоологічного парку. Це була найбільша радість. Ми ховали кожний кусник хліба чи листки капусти, щоб підгодувати своїх улюблених звірят. Нарешті ми вирвались з Берліна, але подорож до Вільна була дуже тяжка. Потягом, з різними пересадками на кордоні, ми доїхали, нарешті, до Ковна. Там у знайомих ми кілька днів відпочили. Сполучення між Ковном і Вільном не було й ми даліше поїхали на двох звичайних драбинчастих возах з конями. Так ми переїхали недавні литовсько-польську границю і, нарешті, добрались до Вільна. Це було восени 1921 р.

There are fragments of memories by Liudmyla Kraskovs'ka – a famous Slovak historian, archeologist and educator – of her father – Ivan Kraskovs'kyi. Coming from Belarus, he was one of the first public officers of the Ukrainian foreign-policy department and the Head of the Extraordinary diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic in the Caucasus 1919–1920. The memories "Since Old Times" had been written for 60 years and were released for the author's 95th birthday. Different periods of her life are outlined by three parts of the writing. The memories of the time when the Kraskovs'ki family was in Tiflis and their way to Vienna are the most precious parts of the text in terms of the Diplomatic Service of Ukraine. The significant details of daily life, the chronology of being in Ukraine, the geography of travelling around Ukrainian cities and living conditions in Georgia are shown in the memories. Attention to the people the Kraskovs'ki met in Ukraine, in particular to the Oleksandr Kanduba's family (Oleksandr Oles's family), is an important element of the memories. The issue is a bibliographical rarity nowadays as far as hardly any bookstore has got it.

Keywords: *Liudmyla Kraskovs'ka, Ivan Kraskovs'kyi, Tiflis, extraordinary diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic in the Caucasus.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

«Я МАЮ НАМІР З МОЇХ ЛИСТІВ ДО ТЕБЕ ЗРОБИТИ СВІЙ ЖУРНАЛ...»:
Листи Григорія Галагана до дружини /
Упор.: М.Будзар, Є.Ковальов; за ред.
І.Колесник. – К.: Вид-во ФОП
Антоненко Л.І. «STREAMLINE», 2017. – 136 с.

Постать Григорія Павловича Галагана (1819–1888 рр.) варта серйозної уваги дослідників української історії ХІХ ст. Нащадок впливового в Гетьманщині козацького старшинського роду, багатий поміщик, громадський діяч, українофіл, він був учасником або свідком ключових історичних подій свого часу, підтримував взаємини з багатьма видатними представниками суспільно-політичної та культурної еліти. Галаганівський родинний архів, наразі поділений між Інститутом рукопису Національної бібліотеки України

імені В.Вернадського, Центральним державним історичним архівом України в м. Києві та Державним архівом Полтавської області, містить чимало вельми цінних джерел з історії України ХVІІІ–ХІХ ст., які, однак, досі лише частково було запроваджено до наукового обігу.

Марина Будзар та Євген Ковальов, історики-дослідники з Київського університету імені Б.Грінченка, опублікували збірку з 32-х листів Г.Галагана до його дружини Катерини Василівни, уродженої Кочубей, за 1858 р. Цей епістолярний цикл належить до того часу, коли Г.Галаган здійснив подорож до Москви й Петербурга, узявши участь у роботі комісії з підготовки межування земель у Чернігівській і Полтавській губерніях, що було пов'язано з початком підготовки селянської реформи. У своїх листах він повідомляв дружині про поточні події суспільного життя, характеризував своїх сучасників, розмірковував щодо перспектив скасування кріпацтва. Для нього ці листи стали своєрідним звітом («журналом») про зроблене, побачене та почуте впродовж перших п'яти

місяців 1858 р. Тексту листів передую розвідка М.Будзар «Постаті, події, судження у листах Г.Галаґана до дружини». У ній міститься ґрунтовна джерелознавча характеристика галаґанівських епістолярних матеріалів. Дослідниця визначила проблемно-тематичне розмаїття листів Г.Галаґана та реконструювала той соціокультурний контекст, в якому їх було створено.

Тексти листів супроводжуються коментарями й довідковим апаратом. Тут наведено відомості про численних осіб, згаданих у листуванні, а також про політичні, соціальні та культурні реалії, відбиті у цьому епістолярному комплексі. Загалом коментарі добре контекстуалізують листи, відтворюючи життєвий світ їх автора – коло його спілкування, суспільні та приватні інтереси тощо. Тому доволі влучно впорядники назвали цю частину своєї публікації «Григорій Галаґан у мережі соціокультурних зв'язків».

Листування Г.Галаґана засвідчує гостре ідейне протиборство прибічників і противників здійснення селянської реформи, лібералів-прогресистів («емансипаторів», «червоних») і реакціонерів-консерваторів, що розгорнулося у дворянсько-поміщицьких спільнотах Лівобережної України.

За галаґанівським листуванням можна вивчати економічну діяльність великого землевласника напередодні скасування кріпацтва, зокрема його взаємодію з селянами та управителями маєтностей, проблеми поміщицького підприємництва у сільському господарстві (на прикладі роботи Ічнянського цукрового заводу).

Багатий матеріал листи Г.Галаґана містять для дослідника історії повсякденності. Зокрема довідуємося про інтер'єри апартаментів, в яких мешкала знать, засоби пересування, організацію зв'язку (обмін листами, телеграмами, поштовими посылками), проведення дозвілля (театр, застілля тощо).

У листуванні Г.Галаґана знайде собі поживу й той, хто цікавиться історією сім'ї як соціокультурного інституту. Ідеться, зокрема, про стосунки між чоловіком і жінкою, батьком та дитиною, взаємини з родичами і свояками. Галаґанівське листування засвідчує, що родичання було важливим засобом налагоджування та підтримування соціальних комунікацій.

Також заслуговує на увагу матеріал для вивчення культури читання – цікавість Г.Галаґана до періодичних видань, новинок художньої літератури та публіцистики. Цікава й мовна культура в епістолярній спадщині Г.Галаґана. Листи його тримовні – здебільшого писані російською, але зі вкрапленнями французької та української. Це має певне значення для історичної соціолінгвістики, себто для дослідження соціальних контекстів уживання тієї чи іншої мови.

Значний науковий інтерес становлять свідчення Г.Галаґана про взаємини в колі українофілів. Особливо цікава його оцінка суспільно-політичних позицій П.Куліша. Міркування, висловлені в листуванні Г.Галаґана, указують на конфлікт між наявною соціальною диференціацією та утвердженням ідеалу егалітаризму в українському національному русі у середині XIX ст. Це може стати доволі корисним матеріалом для з'ясування причин майже суцільної «русифікації» українського дворянства впродовж другої половини XIX ст., а також для розуміння того, чому ж цей стан залишився здебільшого осторонь

формування модерної української нації. Крім того, листування Г.Галаґана вказує на зв'язки українофілів із московським слов'янофільством – на проблему, яка ще не має належного висвітлення в українській історіографії.

Отже частина епістолярної спадщини Г.Галаґана, опублікована М.Будзар і Є.Ковальовим, може бути корисною для дослідників соціальної, політичної та економічної історії України середини XIX ст., себто того часу, коли Наддніпрянщина разом з усією Російською імперією вступала на шлях реформ, що започаткували радикальну модернізацію суспільного життя, утвердження капіталізму, демократизацію соціальних відносин і піднесення націоналізму. Листування Г.Галаґана може стати у пригоді історикові, що шукає відповідь на вельми важливе питання: як дворянсько-поміщицька верства українського суспільства у середині XIX ст. реагувала на виклики модерності?

М.Будзар і Є.Ковальов зазначають, що мають намір у майбутньому продовжити публікацію документів з Галаґанівського архіву. Це обіцяє істотне розширення джерельної бази для осягнення української минувшини XVIII–XIX ст.

О.Л.Іванюк (Київ)

Федьков О.

Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. – 600 с.

Вихід цієї монографії засвідчує, що з'ясування історії України за власним баченням, а не з московської точки зору, успішно продовжується. Цього разу йдеться про малодосліджену, проте актуальну наукову проблему – діяльність однієї з чільних політичних організацій, а саме Української соціал-демократичної спілки (УСДС), створення котрої свого часу стало вагомим суспільно-політичним фактором та з діяльністю якої пов'язували сподівання й надії багато вітчизняних діячів.

Досліджуючи дану проблему, Олександр Федьков залучив і проаналізував величезний корпус наукових текстів, написаних авторами з кількох континентів, і дійшов невтішного висновку, що питання вивчалось з великими перервами, які інколи тривали десятиліттями, проте суттєво призупинилося на дослідженнях І.Кураса. Останній, попри нові часи, не зумів подолати оціночний негатив, накопичений радянськими істориками щодо діяльності партії. Авторська ідеологічна упередженість не дозволила ані зрозуміти появу цієї політичної організації, ані її завдання, а тим більше зауважити чималий авторитет серед українців.

Захоплення дослідженнями націєтворчих процесів надовго випустило з поля зору історію політичних партій і спілок, цілеспрямована діяльність яких усе ж впливала на формування української державності. І справа, як з'ясовує О.Федьков, була не у браку джерел, котрих достатньо (автор присвятив їм кільканадцять сторінок тексту), а в тому, що проблематика партійної історії на певний час втратила інтерес громадськості, у тому числі й наукової. Здобутки ж сьогоденних фахівців, увага яких до теми зростає внаслідок зацікавлення генезою державної еліти, уміло вмонтовується в текст, коли автор з'ясовує безпосередньо ті чи ті завдання свого дослідження. Слід зазначити, що про методологічні підходи він також говорить при конкретному до них зверненні, а не в окремому підрозділі.

Одним із них, а саме персональною біографією меншовика Ісака Біска, О.Федьков скористався, аби продемонструвати, як склалися взаємини російських та українських соціал-демократів на початку XX ст., зокрема у ставленні до національного питання, яке спричиняло поділ прихильників соціал-демократичного руху на «автономістів» і «федералістів». Метод мікроаналізу

було успішно застосовано для з'ясування селянського світогляду, із характерними для його діяльності проявами аграрного тероризму. Водночас частина селян позитивно ставилася до Державної думи, з якою сподівалися на законне отримання землі. Просопографічний метод у дослідженні було використано для висвітлення ролі в розгортанні та занепаді діяльності керівників Спілки, зокрема Ю.Ларіна, Г.Довженка, І.Кириєнка, О.Скорописа-Йолтуховського, П.Тучапського, М.Меленевського, Ф.Яремченка, Й.Барановського та ін. Те саме можна сказати і про повсякдення спілчан, звернення до якого дозволило авторові куди глибше зрозуміти їхню мотивацію та цінності, котрі спонукали членів УСДС до революційної діяльності, ризикувати життям, зазнавати матеріальних негараздів для досягнення поставленої мети. Більше того, для багатьох із них була характерна жертвовність, нехтування особистими інтересами. Були серед них і невдахи, які існували на партійні кошти або нерідко переходили служити в охоранку.

Аби зіпертися на вартісні джерела дослідникові довелося простежити і проаналізувати діяльність цілої мережі державних установ, покликаних боротися з діячами будь-яких партій та організацій. А от пресу, щоправда без визначення легальності видань, було використано для з'ясування ставлення до Спілки різних верств тогочасного суспільства. Авторові монографії вдалося залучити масові архівні джерела та виявити чимало нових, зокрема й листування партійців, яке вказало на таємну діяльність російських соціал-демократів, спрямовану на розкол української соціал-демократії та на входження Революційної української партії (РУП) до РСДРП.

Безпосереднє дослідження проблеми розпочинається з вивчення взаємовідносин партій і різних соціальних груп суспільства, насамперед робітничого класу. Спираючись на російську та західну історіографію, автор переконливо доводить, що верховна влада в особі Миколи II не змогла та й не дуже прагнула запропонувати своїм підданам реальний вихід із ситуації, що склалася в державі. Унаслідок цього активізувалися політичні партії, кожна з яких намагалася шляхом захоплення влади вдосконалити державне керівництво. Найпопулярнішими з них виявилися соціал-демократичні організації, котрі орієнтувалися на робітничий клас. Ось чому О.Федькову йшлося про з'ясування його чисельного та якісного складу в межах так званих українських губерній. Чисельна ж характеристика пролетаріату з критеріями щодо галузевої зайнятості, постійності, кваліфікації, а також регіональної локалізації й етнічного походження становить одну з найцікавіших початкових сторінок монографії. Авторові вдалося суттєво уточнити кількість організацій РСДРП, аніж та, яку досі називали історики. Причому було зауважено, що російські соціал-демократи найбільше працювали серед фабрично-заводського пролетаріату, УСДС – серед сільськогосподарського, а от Бунд мав свою аудиторію – кустарів і ремісників. Щодо класової свідомості робітників, то автор піддає сумніву висновки попередників про її високий рівень. Щоправда, переобтяженість цифровим матеріалом із поясненням недосконалої методик обрахування чисельності робітників у різних галузях, зі врахуванням регіональної специфіки дещо відволікає увагу читача від головної проблеми дослідження.

Упевнена, що характеристика марксистської ідеології з її поясненням вад капіталізму сьгоднішніми дослідниками сприймається зовсім інакше, ніж у пануючий період її існування. І справді, О.Федьков зумів коротко й чітко переконати в її ненауковості, зокрема в питанні тривіальної, як на сьогодні, приватної власності на засоби виробництва та потребі її насильницького знищення. Пропаганда спрощених для доступності марксистських положень сприяли їх поширенню серед широких верств російської спільноти, і тому, певно, її обрали для себе соціал-демократичні партії, зокрема й лідери Спілки. Аби зрозуміти, чому так сталося, автор з'ясував політичні платформи інших марксистських організацій у Російській імперії. Він запропонував читачеві змістовний їх огляд із притаманним кожній із них ставленням до нагальних суспільних потреб, і дійшов висновку про підпорядкування національних інтересів «класовим», унаслідок чого назвав одні інтернаціональними, інші – національними й зазначив, що інтернаціоналізм було використано для формування російського великодержавного шовінізму, до якого додавалася також централізація як основний структурний принцип побудови партії.

І все ж більшовикам тривалий час не вдавалося створити єдину партію, поряд із РСДРП діяв Бунд, якому автор приділив достатньо уваги, аби зрозуміти, як партія єврейського пролетаріату розуміла свої завдання й чому виступала за федеративний принцип розбудови РСДРП. Уважно було розглянуто національну партію – Польську соціалістичну та інтернаціональну Соціал-демократію Королівства Польського й Литви, котрі боролися за підтримку польського пролетаріату. Визначено спільні та відмінні риси в їх організаційній структурі, та головне – їх ідейні основи, а також зауважено ті суперечності, котрі ускладнювали їх співпрацю. Тож, відштовхуючись від створення цих організацій, само собою зрозуміло, що виникнення українських національних партій, зокрема й Спілки, було радше закономірним, ніж унікальним явищем.

Вагомою є спроба автора порівняти російські партії із західноєвропейськими парламентського типу, зокрема щодо мети реформування політичної системи, регулювання економічних відносин та вдосконалення доступу до освіти й культурних надбань найширших верств суспільства. Вивчаючи умови заснування УСДС, О.Федьков детально з'ясував, чому вона не стала самостійною партією та чому не дотримувалася вимоги національно-територіальної автономії. Її перехід на принципи національних марксистських партій і чинники, котрі перешкодили відразу улитися до РСДРП автор розглянув з урахуванням багатьох обставин. При цьому проаналізував авторські концепції своїх попередників у дослідженні цього питання.

В одному з розділів автор з'ясував, як зі входженням до складу РСДРП спілчани втрачали відмінності, які мали перед тим, і переходили на її програму (про відмову розглядати майбутній державно-правовий статус українських територій у складі російської держави, не кажучи вже про те, що дедалі менше використовували українську мову в діяльності, що спричинило втрату авторитету серед селянства). Що ж до з'ясування болючого аграрного питання, то автор із певним здивуванням відзначає, що дослідники українського селянства хоча й багато уваги приділили його ментальності, проте зовсім не зауважили

діяльність політичних партій у його середовищі, вважаючи, певно, що селяни не реагували на їхні програми. Аби зрозуміти цю ситуацію О.Федьков прискіпливо проаналізував радянську історіографію, яка у своїй більшості засуджувала діяльність партій серед селянства, яке більшовики через його нібито «дрібнобуржуазність» позбавляли права на участь у розбудові ідеальної «пролетарської держави». Тому у книжці багато уваги приділено аграрній програмі УСДС та її розходженням із програмою РСДРП. Адже члени УСДС найбільше з-поміж інших працювали серед селянства й сільськогосподарських робітників.

Суттєвим науковим внеском автора стала запропонована ним періодизація діяльності Спілки, оскільки та здійснила за короткий проміжок часу серйозний прорив від незначної до великої організації з власними осередками в Наддніпрянській Україні. На першому етапі вона, взаємодіючи з меншовиками (оскільки визнавала їхні стратегію, тактику, статут), розпочала створення численних партійних осередків. За нею було закріплено видання літератури, завезення її із-за кордону в Росію та поширення серед селян. На доказ цього автор на кількох сторінках переказує місця вилучення, кількість і назву видань. Утім бажано було б таку інформацію подати чи то в таблицях, чи то у вигляді хроніки, адже одиничними фактами важко досягнути як масштабності поширення літератури, так і з'ясувати соціальне середовища її читачів.

Вагомим внеском О.Федькова в дослідження питання став висновок про перетворення УСДС на територіальну організацію РСДРП, зроблений на основі рішень локальних партійних конференцій, скликаних з ініціативи місцевих членів для консолідації спілчанського руху. Наприкінці першої російської революції завершилося об'єднання місцевих організацій РСДРП у складі УСДС, за винятком Херсонщини. Натомість до УСДС увійшли соціал-демократичні організації Гомельської та Бессарабської губерній. Тож з'ясування всіх обставин створення УСДС потребувало від автора значних зусиль. Він актуалізував питання відмови II Інтернаціоналу українським соціал-демократам у створенні окремої секції, оскільки ті не мали власної держави. Ця подія стала своєрідною розвилкою, з якої почався розкол РУП і створення більш згідливої УСДП, яка схильна була вступити на автономних правах до РСДРП. Перебіг подій цього періоду з листуванням та переговорами – чи не найцікавіші сторінки книжки. Історик при цьому постійно піддає сумніву висновки своїх попередників, ставить запитання й, залучаючи нові факти, намагається дати на них відповідь. На його переконання, причиною розколу РУП стало головним чином організаційне питання, вірніше, про доцільні форми співпраці з потужною РСДРП для подолання самодержавства. Проте автор зазначає, що різниці між названими партіями були більші. Ним же встановлено точну дату входження УСДС до складу меншовицької фракції РСДРП – 2 (15) лютого 1905 р.

Оскільки основним джерелом постачання інформації до вивчення теми були правоохоронні органи російської держави, то автор їм присвятив окремий підрозділ, адже існує ризик потрапити у пастку тієї інформації, якою користувалася охранка. Про це дослідник неодноразово зазначає, посиляючись на помилки істориків. Охоронні відділення, незважаючи на оперативно-розшукову

діяльність, часто-густо потерпали від відсутності відомостей про партійну роботу активістів спілки. Спершу вони не мали даних про розкол РУП і вважали, що РСДРП продовжує співпрацю з цією партією. Місцеві відомства не раз звітували у Департамент поліції про її ліквідацію, зараховували до неї інших, а не спілчанських діячів тощо. Проте з часом жандарми вдосконалювали методи своєї діяльності, запроваджували філерство, таємних агентів, оперативно враховували вилучену під час обшуків інформацію і досягали значних результатів. Виявлені автором чисельні помилки, прорахунки та неточності, котрі свідчили про некомпетентність і слабкий професіоналізм чиновників на початковому етапі діяльності цих установ, стануть у нагоді тим історикам, котрі продовжуватимуть дослідження партій і спілки в тому числі, так і місцевих організацій та їх діячів. Вони убережуть, особливо молодих істориків, від помилкових та незрілих суджень і спонукатимуть до уважності й систематичності в опрацюванні архівних фондів охоронних відділень та жандармських управлінь.

Новою сторінкою монографії стало залучення повсякдення з революційної боротьби Спілки. Звернення до нього впритул дозволило зауважити соціальне середовище, з якого формувалися активісти – молодь, у значній чисельності єврейського походження, оскільки до цього спонукала межа осілости, а також умови конспірації, роль листування в підтриманні постійних комунікацій, з характерною прихованістю імен учасників через революційні клички, використання шифрів, мережі явок, адрес, паролів (як і постійні обшуки, арешти та ув'язнення). О.Федьков не характеризує діяльність спілчан лише в позитивному ракурсі, як ідейно переконаних партійців. Він зауважив, в основному з текстів листів, як ті чи ті члени не добросовісно виконували завдання керівництва, припускалися помилок, порушували правила конспірації, що призводило до ліквідації осередків. Яскраво описано послуговування езоповою мовою для внутрішнього листування.

І все ж найбільше уваги автор приділив організаційній структурі УСДС, діяльності її керівних органів та фінансуванню. До складу Головного комітету Спілки, як виконавчого органу, у різний час належало не менше 13 членів, кожного з яких історик охарактеризував за національністю, партійною належністю, кількістю арештів, територією, де локалізувалася його діяльність. Партійні з'їзди вважалися найвищим органом для всіх районів, де працювали спілчани. Новим у монографії є й висвітлення питання фінансового забезпечення та об'єднання спілчанських і бундівських організацій, того процесу, який при марксистській платформі не знаходив порозуміння щодо поєднання національних та інтернаціональних принципів, конкретних питань аграрної програми. Як і з'ясування чисельності членів Спілки, котра у вересні 1906 р. налічувала 5700 осіб (були й інші дані: 6 тис., 7 тис., 10 тис.). Серед керівного складу переважали українці та євреї, місцеві організації були інтернаціональними з чисельними членами єврейського походження.

Достатньо повно спроблематизовано й діяльність Спілки, якій удалося очолити виступи сільськогосподарського пролетаріату та євреїв-ремісників. Найголовнішою для неї була агітаційно-пропагандистська та організаторська діяльність серед сільського населення, про що автор навів численні приклади,

вказуючи різні території чи не кожної з українських губерній. Виняток становила Волинь, населення якої перебувало під впливом Союзу російського народу. Ще один висновок автора заслуговує нашої уваги. Ідеться про підготовку виборчих кампаній до другої Державної думи, під час якої всі соціал-демократичні партії співпрацювали між собою, з кадетами спілчани вели досить успішні перемовини. Унаслідок цього до другої Державної думи було обрано 5 осіб від УСДС. Депутатів В.Сахна й Г.Федорова проводжали до станції, коли вони їхали у Петербург, цілою громадою, даючи їм «накази» як у домодерні часи. І все ж роботи в Державній думі спілчанських депутатів автор приділив недостатньо уваги.

Залишаються останні спостереження, пов'язані з діяльністю Спілки в роки реакції, що збіглися з економічною депресією, котрі збільшили ідейну й організаційну кризу, і яка проявилась у зміні партійної належності рядових членів шляхом переходу до соціалістів-революціонерів та анархістів із притаманними тим терористичними методами боротьби. Спробу вийти з такого становища було здійснено заснуванням спілчанами газети «Правда», інтригуючу історію котрої вперше детально з'ясовано у книзі О.Федькова. Редколегія газети мала на меті подолати фракційний рух і створити єдину РСДРП. Однак кожен крок цього спрямування ставав відомим таємній поліції, оскільки її провідний діяч Й.Барановський та один із керівників Ф.Яремченко перебували на службі в київській охоранці. Успіхи спеціальних органів у справі ліквідації УСДС стали однією з головних причин її занепаду. Неприятливі умови діяльності спричинили як ідейну, так і організаційну кризу, змушуючи більше звертати уваги на національну складову, про що свідчили переговори керівництва Спілки з УСДРП.

Наголосимо, що робота О.Федькова виходить далеко за рамки партійної історії, оскільки Спілку розглянуто на тлі великого назріваючого соціального конфлікту в державі, верховна влада якої не могла запропонувати суспільству кращу модель розвитку, ніж самодержавство. Розглянуто також становище робітничого класу та селянства, котрі в монографії, зокрема й через характеристики окремих осіб, виглядають як самодостатні та досить розвинуті, свідомі члени тогочасного суспільства. Історію формування й діяльності УСДС проаналізовано не в угоду одній правлячій партії, а в порівнянні з іншими партійними організаціями, без традиційного засудження Бунду, меншовиків чи інших партійних груп.

Насамкінець маю зауважити, що часом у запалі розвінчання консервативно-монархічних організацій автор відносить до «іногородців» представників євреїв, поляків, вірмен, хоча до них імперія зараховувала лише євреїв та народів Сибіру.

Завершуючи огляд-рецензію, хочу побажати фахівцям з історії ХІХ – початку ХХ ст. звернути увагу на книгу О.Федькова. Упевнена, що вона стане серйозним поштовхом до наукового з'ясування ролі всіх партій, а не лише РСДРП, у суспільно-політичному житті українських підімперських територій, аби в'яяснити, чому в Російській імперії склався й переміг саме такий тип політичної культури.

В.С.Шандра (Київ)

Овсіюк О.

Життя після окупації: побут киян 1943–1945 рр. – К.: Дуліби, 2017. – 176 с.

Монографія Оксани Овсіюк з'явилася на хвилі широкого зацікавлення історією повсякденності, численних праць фактографічного та концепційного характеру з приводу того, як будувати подібні дослідження, зберігаючи в полі зору основні тенденції історичного буття, не загубившись при цьому в інвентаризації подробиць і не перетворивши історичну тканину на одноманітний перелік. Уже перші сторінки праці, присвячені аналізу історіографії та джерелам, показують, що авторка міцно тримає в полі зору не тільки основний фактаж, наповнений таки безліччю різноманітних деталей, ознак повсякденності перших років життя людей

у повоєнному Києві, але й вправно володіє прийомами виявлення, групування джерел, а головне – систематизації явищ повсякдення. А якщо пригадати, що режимна публіцистика та суспільствознавча (в тому числі й історична) наука віддавали перевагу передовсім перенасиченим офіційними ідеологемами широким закономірностям і масштабним явищам («будівництво соціалізму», п'ятирічки, «комуністичне виховання»), за якими звичайні будні та повсякденні потреби неминуче губилися, стає зрозумілим, як непросто все ж виділити в тогочасних працях основні моменти у висвітленні історії повсякденності. Проте авторка прекрасно впоралася з цим завданням, перший розділ написано з належною глибиною, системністю й науковою ґрунтовністю.

Хоча це й очевидне, але все ж слід наголосити, що подібна ґрунтовність у розкритті теми в монографічному жанрі не з'являється зненацька, ставши наслідком понад п'ятирічної роботи, адже перші статті дослідниці з проблематики повсякдення вийшли друком ще 2012 р., а збирання матеріалу та апробація попередніх результатів на різноманітних конференціях розпочалося значно раніше. Масив найширшого джерельного матеріалу, покладений, так би мовити, у матеріальну фактуру тексту дослідження, переконливий. Звернімо увагу на десятки справ із кількох архівів, колекції свідчень і спогадів із центру усної історії Київського національного університету ім. Т.Шевченка, різноманітні опубліковані джерела з текстовими й іконографічними матеріалами, публікації в періодичних виданнях, понад сотню позицій різноманітної літератури (статті, дисертації, монографії). Додамо, що все це з'являється не саме собою, але є результатом вдумливої, зосередженої, цілеспрямованої праці. Фахівець з історії повсякдення не знайде в архівних фондах спеціальних звітів, доповідних записок «про повсякдення», за якими «полюють» історики

великої соціальної проблематики (це аж ніяк не докір колегам!). Фактаж повсякденної історії треба ретельно вибирувати й нагромаджувати. Саме так це зроблено у книжці О.Овсіюк.

Другий розділ – «Київські помешкання» – побудовано таким чином, що спочатку подано загальну характеристику стану житлового фонду, картину його збереженості та зруйнованості, показано маніпуляції владних пропагандистів, більших і дрібних чиновників зі статистикою житлового фонду, конкретними житлоплощами. Авторка точно підмічає, як у реальній практиці радянської системи під ширмою ідеологічних маніпуляцій забезпечувалися життєві потреби владної верхівки. У розділі відтворено конкретику організації та учасремонтних, будівельних робіт. Докладно викладено, як у тог ті киян і німецьких військовополонених у розбиранні завалів, проведенні очасній системі розгорталося індивідуальне будівництво, формувалася ринок будматеріалів.

Реалістично, із точним відтворенням життєвих реалій, виписано загальну характеристику обліку і практику надання житла різним категоріям населення. Це стосується, наприклад, ордерів (с.49 і наст.), зловживань чиновництва у цій системі, і як наслідок – боротьба за квартири між довоєнними та новоприбулими мешканцями, навіть між відомствами (с.52–55). Докладно висвітлено передумови житлової кризи в місті, проведення обліку й переобліку житла, методи «ущільнення» житлоплощ, заселення підвалів тощо (с.55–58.) Особливо колоритно виписано типажі так званих «кербудів» («керівників будинків»), значення яких у справі одержання житла було вагомим, аніж постанови уряду та міських органів влади (с.58–60 та ін.). На фактичному матеріалі авторка показує, що міські власті «відхрещувалися» від квартирного облаштування фронтовиків (с.60 і наст.). Засвідчено численні зловживання партійних, радянських, відомчих вищих чиновників, махінації функціонерів НКВС із квартирними справами тощо (с.61). Ідеться про «разючі випадки сваволі високопосадовців», «масові зловживання», грубе порушення житлових прав інших громадян. Єдине, із чим тут не можна погодитися з авторкою, це те, що вона називає цих людей «елітою» (див. п.3.1).

Докладно, з яскравим наповненням фактами, виписано умови проживання мешканців Києва, особливо ж у комунальних квартирах (п.2.3). Тут у поле зору дослідниці потрапила організація електропостачання, відновлення роботи водогону, якість води з нього, а також колодязів, артезіанських свердловин (с.68–70), стан каналізації. Читаючи про те, як відбувалося опалення квартир і приватних будинків (с.71–74), ми наче переносимося у часі й фізично переживаємо умови, в яких перебували кияни в перші повоєнні роки. Зі знанням справи описано інтер'єр комунальної кухні, довгі вранішні черги до водопровідних кранів, умови для прання (с.75–77), заготівлю та зберігання дров.

Скупченість мешканців у комунальних квартирах створювала умови не лише для характерних «комунальних» сварок, але й для властивої тоталітарному режиму організації контролю за мешканцями. «Тотальний контроль особистого життя киян із боку представників влади впливав на створення специфічного клімату комунальної квартири», – стверджує авторка (с.83).

На значному фактичному матеріалі, із належною повнотою написано третій розділ монографії – «Харчування киян». Тут читаємо про запровадження й функціонування карткової системи, про хлібопостачання, так звану закриту торгівлю. О.Овсіюк показує організацію забезпечення нормованими продуктами вищого ґатунку різноманітних «відповідальних працівників» (с.91, 98 і наст.). У зв'язку з цим висвітлено й питання індивідуальних городів киян, колективного городництва (с.104–105). Примітні епізоди, пов'язані із забороною приватної торгівлі (с.104). У цьому ж розділі знайдемо розгорнутий фактаж щодо організації закладів громадського харчування. Авторка порівнює функціонування загальної мережі та спеціальних їдалень для партійно-радянської номенклатури, «творчої еліти» Києва (с.111–114). Цінний фактаж (щоправда, не так широко, як належало б) подано про буденне і святкове харчування пересічних киян, хоча, вочевидь, саме вони становили основну масу населення й харчувалися не у громадських закладах, а вдома. Проте подані факти (с.115–118) доволі промовисті та свідчать про те, що більшість киян у цей час ледве зводили кінці з кінцями, обмежуючись фізіологічним мінімумом.

У четвертому розділі характеризується забезпечення містян товарами та послугами. Ідеться про розгортання торгівлі промисловими товарами, про запровадження промтоварних карток, про неминучі в тогочасних умовах дефіцити. І знову ж таки – про особливі привілеї владної номенклатури (с.137 і наст.). У розділі читаємо також про організацію ремонтних майстерень, перукарень, міських пралень тощо. Очевидно, що тут украй потрібним був би сюжет про приватну торгівлю промисловими товарами. Сподіваємося, що в наступних виданнях цієї цінної праці буде виписано колоритні типи міських перекупок. Окремий розділ має бути присвячено базарам Києва, у тому числі тим, які сьогодні вже не існують (Сінний ринок, Євбаз), стосункам між містянами-покупцями й селянами-продавцями.

Хотілося б докладніше прочитати і про налагодження роботи міського транспорту та побачити на сторінках книжки виразні постаті міських перевізників, візників. Гадаю, що в подібних текстах має відчуватися присутність у повсякденному житті злодюжок, «щипачів», бандитів. Але це може бути темою нового дослідження, яке, на наше переконання, авторці цілком до снаги.

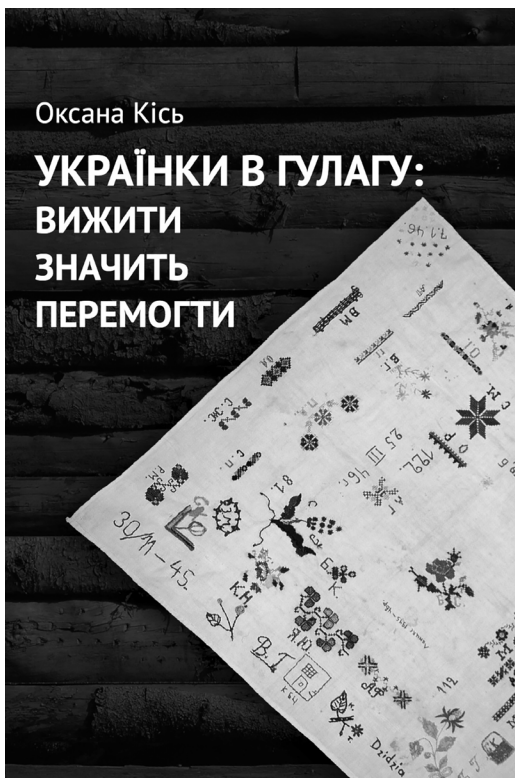
Окремо відзначимо ретельно дібраний ілюстративний матеріал, представлений рідкісними світлинами тих років. У наступному ж виданні книжки його можна буде доповнити світлинами часів німецької окупації, які відтворюють реалії в тому числі повоєнного Києва.

Підсумовуючи, відзначимо високу цінність праці О.Овсіюк не лише для історичної науки, але й для літературного, телевізійного, театрального, кінематографічного відтворення тієї складної та драматичної доби київської минавшини. Непересічне значення книжки для громадянської, шкільної, університетської історичної освіти, формування реалістичних структур історичної пам'яті очевидне. Її неодмінно слід віддрукувати значно більшим накладом, щоб видання могло потрапити як до мережі державних бібліотек, так і приватних книгозбірень киян.

А.Л.Зінченко (Київ)

Оксана Кісь

УКРАЇНКИ В ГУЛАГУ: ВИЖИТИ ЗНАЧИТЬ ПЕРЕМОГТИ

Кісь О.

УКРАЇНКИ В ГУЛАГУ: ВИЖИТИ ЗНАЧИТЬ ПЕРЕМОГТИ. – Л.: ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ, 2017. – 288 с.

Розмірковуючи над проблемами пам'яті про Другу світову війну, дослідниця С.Сулейман зауважила, що центральною темою, навколо якої обертається ця пам'ять (або пам'яті), є Голокост¹. Незважаючи на те, що географія його була меншою, ніж географія війни, пам'ять про Другу світову є, у першу чергу, роботою з пам'яттю про те, як індустріалізувався та ставав можливим, прийнятним, а з тим і масовим геноцид проти євреїв. Якщо скористатися цією влучною, на мій погляд, історичною метафорою та перенести її у площину роздумів, що мало б бути стрижнем, головною проблемою, навколо якої є сенс осмислювати

– і в категоріях пам'яті, і в категоріях історичного аналізу – історію СРСР, то цією «точкою катастрофи», призмою, через яку, очевидно, слід аналізувати економічні, зовнішньополітичні, соціальні, ментальні «успіхи» «радянського будівництва», мав би стати ГУЛАГ у його широкому (у тому числі символічному) розумінні. Розуміючи ГУЛАГ і репресивну систему, яка прийшла йому на зміну, але сутнісно залишилася ГУЛАГОМ, як альфу та омегу радянського цивілізаційного проекту, не тільки історики, але і звичайні люди зможуть більш відповідально та реалістично подивитися не тільки на ціну індустріальних ривків, освоєння космосу, контролю над європейськими країнами, але й на мотиви участі людей у соціальному конструюванні власних біографій, власних стосунків із пам'яттю, реальністю, історичною спадщиною, національною належністю. Не засуджений аналогічним Нюрнберзькому міжнародним трибуналом радянський/комуністичний експеримент призвів до ситуації непокарання його винуватців, а з тим і сам період так званої радянської історії продовжує відтворюватися в культурній пам'яті не через парадигму «ніколи знову», а крізь призму «окремих помилок на тлі великих загальних успіхів» чи навіть виразного ностальгійного дискурсу.

Поставити ГУЛАГ у центр осмислення радянського експерименту дуже важко, оскільки таке осмислення, по-перше, передбачає необхідність визнання індивідуальної та, на її підрунті, формування концепту колективної провини, суспільної провини й системної роботи з нею. По-друге, потребує тривалої і

¹ Suleiman S.R. Introduction: Crises of Memory Crises of Memory and the Second World War. – Cambridge, Mass.; London, 2006. – P.2–3.

сфокусованої на мікроісторичних та індивідуальних студіях роботи над створенням джерельної бази (тут я маю на увазі наявність репресивного досвіду як тіншового, не явного, як потенційної загрози, що вилилась або не вилилась у реальні репресії, однак була обов'язково присутньою у житті людини). І, по-третє, таке осмислення потребує введення сформованої джерельної бази в аналітичні дискурси, що описують та вивчають радянський експеримент на всіх рівнях. Оскільки саме в такий спосіб можна оцінити, який «відсоток ГУЛАґу» чи того, що Т.Вронська назвала «упокоренням страхом»², було закладено в економічну й політичну системи, в освіту та охорону здоров'я, специфічний розвиток науки, у формування соціальних страхів, суспільного патерналізму, а також якою насправді була ціна спротиву в різних – від немовчання, неучасті у злі до активних акцій проти радянської системи – його проявах.

Такий розлогий вступ до рецензії на монографію Оксани Кісь є, очевидно, даниною тому факту, що «відсоток ГУЛАґу» – у його невідрефлексованому, принаймні дослідниками, вигляді тепер, у 2017 р., присутній у наявному досвіді незаконно ув'язнених українців та українок на окупованих територіях Донецької й Луганської областей, на території Російської Федерації як країни-окупанта. А з тим він продовжує бути неподоланим минулим і неподоланою загрозою, що про влучно зауважив Т.Снайдер: «Якщо ви сприймаєте досвід колонізації та рабства у невірний спосіб, то цей досвід може повернутися знову»³. Зрештою монографія О.Кісь – це потужна спроба унаочнити та проаналізувати досвід українських невольниць ГУЛАґу в такий спосіб, щоб парадигма «ніколи знову» почала вироблятися не тільки для сприйняття та аналізу Другої світової війни, але й для «радянської спадщини» та ностальгії за нею.

У фокусі уваги дослідження – українські жінки-політв'язні та їхні спогади – писемні й усноісторичні, що побачили світ у різні періоди як в Україні, так і за межами нашої країни. В означенні дослідницького поля та його акторок, авторка діє як відповідальна й озброєна арсеналом критичного мислення людина. Ставлячи собі за мету аналіз практик виживання жінок у неволі та збереження себе не тільки у фізичному, але й у моральному сенсі, О.Кісь звертається переважним чином до зафіксованого в мемуарах досвіду тих українок, «яких було засуджено за антирадянську діяльність (різні форми співпраці з націоналістичним підпіллям)», які «часто мали тверді політичні та світоглядні переконання і у таборах позиціонували себе відповідно» (с.73). Слід відзначити, що тверді світоглядні переконання й розуміння того факту, що ув'язнення відбулося від імені ворожої держави, а не умовно «своєї» – як це сприймалося великою кількістю радянських невольників і невольниць, – формувало в ув'язнених жінок певний стрижень, певну інтенцію, яка полягала в тому, що в'язниці й табори є продовженням боротьби, яку вони вели. Тож у центрі уваги авторки – не розгублені через «несправедливість» або «помилку системи»,

² Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 pp.). – К., 2013. – 634 с.

³ Snyder T. Germans must remember the truth about Ukraine – for their own sake [Електронний ресурс]: <http://www.eurozine.com/germans-must-remember-the-truth-about-ukraine-for-their-own-sake/>

не атомізовані, не відірвані одна від одної думками «я не винувата, а інші – можливо», не зламані неочікуваним та, як думала про себе численна кількість заарештованих, незаслуженим арештом і тортурами, а, за невеликими винятком, зовсім інша за своїми психологічними та ментальними настановами група жінок-українок, група, яка через ці настанови мала значно більші шанси на те, щоб сформувати спільноту, системи допомоги і простори пасивного й активного спротиву.

Запропонований у монографії спосіб визначення предмету дослідження та пошуку джерельного матеріалу, до котрого, окрім спогадів, включено й офіційні документи радянської влади, статистичні та демографічні викладки, матеріали карних справ, особового походження тощо, є продуманим вибором авторки, яка свідомо обмежує насправді безмежну й усеосяжну тему, раціонально залишаючи поза увагою спроби генералізації, кількісних та якісних узагальнень, соціальних класифікацій, ранжування за вироком і терміном ув'язнення тощо. Поле дослідження жіночого досвіду неволі в ГУЛАГу як в окреслених рамках системи, так і символічному сенсі цієї книжкою відкривається для подальших студіювань. Їх контури побіжно намічено й позначено в монографії.

Авторка книжки – соціальна антропологиня, її око націлене на створення картин досвіду щодо умов життя, правил людських стосунків, традицій і новацій у специфічному середовищі, практик тілесності, сексуальності, а також проєкцій досвіду в пам'яті, фіксації того, що є водночас і самоочевидним, і таким, що у силу самоочевидності чи інших причин, як-от соціального сорому, «недостатності» мови й термінології тощо, часто вислизає з уваги історика. Книга О.Кісь – це також маніфестований феміністичний проєкт, в якому дослідниця свідомо та фахово пропонує феміністичну методологію історії як ефективний концепт щодо вивчення минулого України (підрозділ 1.1 «Жіноча історія як напрям історичних студій»). У межах феміністичної методології, яка розвивалась у контексті постання мікроісторії, історії повсякдення, історичної антропології тощо, і була як частиною, так і поштовхом інтелектуальних дискусій західної Академії останньої третини ХХ – початку ХХІ ст., сформовано теорії та механізми розуміння історичних процесів, що дозволяють розглядати жіночий досвід як такий, котрий завжди був рівноцінним чоловічому, однак тривалий час свідомо виключався з так званої «універсальної історії» (Г.Лернер, Дж.Скотт та ін.)⁴. Феміністичний підхід, що він не був застиглим, а розвивався, відштовхуючись від іноді суперечливих (як-от проблема тяжіння до генералізації жіночого досвіду та зведення всіх жінок до однієї Жінки), іноді «закритих» чи «сліпих» зон історії жіноцтва, дав авторці монографії змогу запропонувати методологічну рамку дослідження, у котрій жіночий досвід має вивчатися «у світі, заданому координатами жіночих цінностей та жіночої діяльності» (с.25), а самі жінки – виведені як із чорно-білого усталеного протиставлення категорій героїні/жертви, панування/спротиву, так і з поля

⁴ *Lerner G. Reconceptualising differences among women // Journal of Women's History. – 1990. – Vol.1 (3). – P.106–122; Scott J.W. The problem of invisibility // Retrieving Women's History: Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society / Ed. by S.J.Kleinberg. – New York, 1992. – P.5–29; Reinharz S. Feminist methods in social research. – New York; Oxford, 1992. – 413 p. та ін.*

спрощеного акцентування уваги тільки на дискримінації. Методологія, обрана дослідницею, дозволила їй уникнути погляду на жіночі практики як практики пасивних, пригноблених, позбавлених свободи вибору об'єктів історії.

У праці вдало визначено та використано категорії феміністичної методології історичних досліджень. Однією з ключових названо й проаналізовано категорію жіночої дієздатності (с.26–30) як динамічної, зумовленої різними обставинами – як зовнішніми соціальними структурами, так і внутрішніми мотивами та спонуками – здатності робити вибір і бути суб'єктом подій. Ця важлива категорія стала частиною широкого поля соціальних теорій, котрі у другій половині ХХ ст. формувались як відповідь на питання про місце людини в історії взагалі, і місце її в таких суспільних обставинах, де репресивний апарат, здавалося б, не давав можливості робити вибір. Пізнавальний потенціал цієї категорії очевидно корелює з тими аналітичними схемами, що вони були запропоновані для вивчення та розуміння історії Голокосту, спротиву окупаційним режимам, природи формування моделей радянської ідентичності тощо⁵. Слід констатувати, що історіографічні дискусії з проблем жіночої історії, усної історії, досліджень пам'яті, проблеми мови й гендерлектів, власне досвіду проживання/переживання травматичних обставин таборів, в які є включеними аналітичні розвідки монографії О.Кісь, відбивають сучасні загальносвітові контексти дослідження означеного предмету дослідження. Зарубіжна історіографія, представлена у праці більш, ніж 120 назвами, виступає тут не тільки потужним інструментом для створення авторського концепту, але й полем, в яке монографія та її підготовчі матеріали (статті, виступи на міжнародних конференціях) вписані як рівноцінний історичний доробок.

Визначивши за основне джерело спогади – як записані авторкою зі внутрішньої інтенції та власноруч, так і ініційовані ззовні – ученими, журналістами та записані ними, О.Кісь розкриває творчу кухню роботи з цими матеріалами, формуючи хронологічну й географічну мапу появи спогадів (підрозділ 1.2 «Особисті спогади жінок як історичне джерело»). Дослідниця свідомо того, що дистанція – і часова, і географічна, і соціальна, і психологічна – між подією та формуванням запису про неї має неабияке значення в оцінці, способі проговорювання досвіду. Створюючи аналітичну тканину студії, авторка вдається до свідомого та критичного відбору матеріалу, який відповідає завданням дослідження. Працюючи як антрополог О.Кісь формує джерельну частину в такий спосіб, який дозволяє їй побачити не стільки інтерпретації й реінтерпретації пережитого, скільки власне повторюваність і поширюваність тих чи інших проявів повсякденного життя жінок у таборах (підрозділ 1.3 «Жіноче повсякдення в ГУЛАГу в дослідженнях і особистих наративах»). При цьому до уваги беруться не тільки структури та прояви прагматичного світу, але і його символічний вимір. У цьому контексті теоретична рамка щодо формування підходів

⁵ *Yuehuda B. The Jewish Emergence from Powerlessness. – Toronto, 1979. – 104 p.; Lindenberger H. One Family's Shoah Victimization, Resistance, Survival in Nazi Europe. – New York, 2013. – 235 p.; Sharman J.C. Repression and Resistance in Communist Europe. – London; New York, 2003. – 173 p.; Fitzpatrick S. Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. – Princeton, 2005. – 344 p.; Hellbeck J. Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin. – Cambridge, 2006. – 448 p. та ін.*

до вивчення історії повсякденності, як і методологічні аспекти, пов'язані з усною історією, специфікою жіночих студій пам'яті та мови, що вони представлені у праці, утілені й працюють на реалізацію основної ідеї дослідження.

Бачення історії повсякдення як досвіду, у широкому – фізичному, емоційному, символічному – сенсі, проживання й переживання щоденних практик, а також специфіка та потенційні можливості жіночої мови, жіночих спогадів як джерела, представлені в аналітичному розділі книги, дозволили авторці запропонувати власну структуру аналізу досвіду невольниць, до якого включено, у тому числі, такі розділи й сюжети, які заторкують не тільки речовий, утілений у фізичних параметрах світ неволі (умови життя, харчування, режими роботи, одяг тощо), але і світ символічний, пов'язаний із формуванням структур солідарності, дружби, допомоги, спільних переживань, здатності до збереження та відтворення святкового і глибоко інтимного в умовах, які були очевидно нелюдськими.

Авторка свідомо та маніфестовано проголошує відхід від недосяжного й такого, що є даниною «марксистсько-ленінській методології», принципу «об'єктивності історії», наполягаючи на тому, що її позиція дослідниці – це позиція жінки, українки, котра не може бути відстороненою від сюжетів і картин досвіду, які аналізуються. На мій погляд, позбавлення кліше «об'єктивності», а з ним і чітке усвідомлення власної позиції дослідника/дослідниці засвідчує не стільки реальну неможливість викоринити власний світогляд, соціальність, гендер, національність, вік, характер, темперамент, скільки є ознакою відповідального ставлення до історії та місця автора/авторки історичної праці по відношенню до джерел, структури і спроб концептуалізації роботи. Зрештою визначення ключових світоглядних та людських «точок зборки» автора/авторки є запорукою контролю над текстом, з одного боку, з іншого ж – дозволом на вільний вибір авторської інтонації та емоції, що на них мають право вчені. Рецензована монографія очевидно виграла від визначення авторської позиції як позиції включеності та причетності. Саме це визначення разом зі включенням в аналіз категорії жіночої дієздатності дозволило авторці поставити проблему досвіду невольниць ГУЛАГу не тільки крізь призму суцільних втрат і катастроф, однак – і це дуже важливо – виживання та збереження себе як перемоги. Цю ідею відбито в назві монографії, вона наскрізна в побудові всіх її розділів.

Слід підкреслити, що ГУЛАГ у книжці є радше метанаративом жіночого досвіду, аніж репресивною інституцією з чітко означеними структурними елементами, географією та хронологією. Це зауваження не означає, що в монографії бракує пояснення й дотримання географічних, хронологічних меж. Намагаючись розв'язати завдання дослідження, авторка свідомо розширює географію ГУЛАГу, включаючи в поняття «досвід неволі» не тільки власне табори, але й місця та простори ув'язнень, етапи, пересилки до таборів, а також хронотоп звільнення своїх героїнь. Поясненим та зрозумілим є і хронологічний акцент на 1940–1950-х рр., коли кількість ув'язнених жінок зросла порівняно з 1930-ми рр. від 7% до майже 30% (с.89), крім того, це був саме той період, коли ув'язнили більшість авторок використаних у книзі спогадів.

Розглядаючи умови утримання у в'язницях і таборах у 1940–1950-х рр. (розділ 2), О.Кісь зосереджує увагу на тому, в який спосіб ці умови було сприйнято, зафіксовано в пам'яті, транслювано у спогадах. А з тим на сторінках книги постає масштабна картина перегорнутого світу, в якій жахливі табірні умови запам'ятовувались як кращі в порівнянні з умовами в'язниці, оскільки в таборі невільниці мали можливість бачити сонце, небо, природу. Дослідниця наголошує на тому, що і санітарні умови, і умови праці, і спосіб харчування – усе це було невинуватим, а таким, що створювалось як навмисна політика, націлена на тотальне приниження й упослідження ув'язнених жінок, на те, щоб вони забули/втратили людське обличчя, довіру до світу. Дослідники історії масових репресій не одноставні в думці щодо того, чи можна відновити довіру до світу після знущань і катувань, що від імені світу (держави, системи) були заподіяні людям, а досвід тих, що вижив, наприклад, у нацистських концтаборах під час Голокосту, був артикульований саме через неспроможність відновлення цієї довіри⁶.

На думку ж авторки монографії, що ґрунтує свої висновки на спогадах тих, хто пережив катастрофу ГУЛАґу, протистояти людському занепаду й не дати статися руйнації довіри до світу допомогли національна ідентичність, християнська віра та людяність, яку багатьом жінкам удавалося не тільки зберігати, але й ділити з іншими жінками. Практики, правила, традиції формування простору утримання довіри через національні, релігійні та людські цінності авторка аналізує у третьому, четвертому, п'ятому розділах монографії. О.Кісь підкреслює, «що арештантки усвідомлювали той факт, що їх більше не трактують ані як звичайних людей, ані як жінок» (с.183), однак сили жити й пережити знаходились і, як доводить авторка, відновлювалися через прості, але дуже цінні системи взаємодії, в яких значну роль відігравали національні, етнічні, релігійні солідарності, які Е.Епплбом назвала «власними мережами виживання»⁷. В монографії О.Кісь знаходить підтвердження думка Е.Епплбом, що «представники етнічних груп, які займали панівне становище у деяких таборах наприкінці 1940-х років – українці, прибалти, поляки, – створили цілі системи взаємної допомоги»⁸. У розділі 3 «Національна ідентичність та християнська віра у неволі» авторка переконливо доводить, що українські жінки були свідомими творцями, учасницями, споживачками цієї системи.

Серед інших способів збереження себе як людини і як жінки дослідниця вирізняє здатність вести довгі розмови, різні механізми та прояви дієвого співчуття, у тому числі й обійми, передачу специфічних знань і практичних навичок виживання, установа кваліфікованих стосунків, збереження та відтворення маркерів жіночності щодо зовнішнього вигляду, упорядкування житла і просторів біля нього тощо. Повною мірою реалізуючи продуктивний методологічний концепт жіночої дієздатності, у розділі «Людяність і жіночність у

⁶ *Levi P. If this a man / Transl. by S.Woolf. – New York, 1959. – 207 p.; Amery J. At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities / Transl. by S.Rosenfeld and S.P.Rosenfeld. – Indiana University Press, 1980. – 108 p.*

⁷ *Епплбом Е. Історія ГУЛАґу / Пер. з англ. А.Іщенко. – К., 2006. – С.301.*

⁸ Там само.

неволі» авторка змальовує та аналізує картини повсякденного життя невольниць, які прочитуються, у тому числі, і як картини повсякденного спротиву, такого, що він залишався у зоні невидимого для табірному начальства й у межах розуміння цього начальства взагалі не сприймався як спротив. Слід зауважити, що спогади українських невольниць дають змогу зрозуміти місце сили цього спротиву, що виражався у тому числі й у співанні пісень, вишиванні, віршуванні, молитвах, відзначеннях християнських свят, підготовуванні слабких, у тому числі й чоловіків – українських політв'язнів. ГУЛАГ для значної кількості тих, на чиїх спогадах побудовано монографію, був сприйнятий як продовження підпільної боротьби, як катастрофічний, але не завершений поразкою період, в якому ворог – радянська держава – тільки тимчасово взяв гору. Ця внутрішня інтенція, котра проявлена у цитованих матеріалах (не виключено, що усвідомлення цієї інтенції та надання їй вербальної конструкції було сформовано не відразу) працювала на відокремлення українських жінок Західної України від решти ув'язнених, яких одна з невольниць називала «радянськими жінками» («У Норильську в бригадах було біля 85 відсотків жінок із Західної України. Вони були морально вищими від радянських жінок», с.222–223). Однак це відокремлення від «інших», «не своїх» не було абсолютним відчуженням: авторка монографії не вибудовує ієрархій повсякденного спротиву, а ретельно аналізує, в який спосіб системи національної, релігійної, мовної, жіночої солідарності перетікали й доповнювали одна одну, розширюючи тим можливості виживання для різних жінок. З іншого боку, подальшого дослідження потребує питання про міру відкритості, міру відокремленості українських жінок-політичних в'язнів, оскільки, по-перше, саме відокремленість, а з нею й усвідомлення своєї долі та призначення, були для радянської репресивної системи чи не першим (нарівні з ув'язненими жителями Литви, Латвії, Естонії та поляками) фактом групового переживання неволі, а з тим, очевидно, були викликом, на який слід було реагувати через атомізацію ув'язнених, їх розпорошення та розрив етнічної єдності. По-друге, відокремленість могла бути ресурсом у протистоянні не тільки з репресивною системою як такою, але й з умовними правилами табірних ієрархій жіночих зон, від яких могли потерпати невольниці. По-третє, важливою проблемою є питання про те, в який спосіб формувалося поле «поганих своїх», чи взагалі відбувався цей процес, чи маркувалися «погані свої» як зрадниці, чи діяли для них – після умовної або реальної зради – правила національної, релігійної, жіночої солідарності. Очевидно, що спогади, як специфічне та створене специфічними внутрішніми мотивами джерело, не можуть дати повноцінні відповіді на ці питання, адже інтенція перемоги у пролонгованому часі в них є вищою за інтенцію сповіді, спокути або складної психологізації пережитого досвіду.

У контексті ж проявлених у спогадах українських жінок-політв'язнів завдань феномен самозбереження (в межах практик формування і збереження спільноти) дає можливість авторці поставити й розв'язати такі питання, які не були, або майже не були, акцентовані в полі історичних досліджень як самостійні. У цьому сенсі йдеться насамперед про творчість як потужний механізм виживання/проживання неволі як процесу відкладеної перемоги. У розділі

«Жіноча творчість і дозвілля у таборах і в'язницях» О.Кісь переконливо доводить той факт, що «всесвіт за колючим дротом» (за М.Мариновичем⁹) існував і міг бути й людяним, і жіночним. Спираючись на джерельний матеріал, авторка аналізує, в який спосіб «прості речі», як-от спів чи вишивання, колядки або вертепи, віршування та читання віршів – ставали стрижневими для усвідомлення незламності духу й можливості жити далі як людина, а не як біологічне тіло. З урахуванням того факту, що твори невірниць – вишивки, вірші – не могли зберегтися (чи майже не могли), акт творчості був важливий для них «тут і зараз», і як точка буттєвості, і як місце символічного подолання неволі. Маю, однак, зауважити, що джерелами дослідження стали свідчення тих, хто вижив і тим дійсно переміг. Тож, маємо припустити, що для декотрих невірниць ГУЛАґу, так само, і як для чималої кількості тих, хто пережив нацистські концтабори, табори інших людоджерних режимів на різних континентах, довіра до світу так ніколи й не була відновленою, а з тим можливість жити виявилася вичерпаною досвідом нелюдських знущань. Очевидно, що цей сюжет не є у фокусі даного дослідження, але він має постати в контексті усвідомлення ГУЛАґу як центральної ідеї радянської системи, яка визискувала й часто знаходила механізм доведення людини до нелюдського стану, а з тим і до реальної чи символічної смерті.

Власне два останніх розділи, що в них розглядається материнство в неволі та проблеми тілесності, сексуальності, трагедії сексуалізованого насилля, очевидно, працюють на цю ідею.

«Жіноче тіло втрачало свою недоторканість фактично одразу після арешту» (с.218), – зауважує дослідниця, і в розділі «Тілесність, сексуальність та особисті стосунки невірниць» ретельно аналізує фізичні й символічні прояви втрати цієї недоторканості та крихкі, такі, що майже не спрацьовували, механізми протистояння цьому. Авторка справедливо акцентує увагу на тому, що досвід втрати права на тіло був настільки травматичним, що він фактично не відбивався у спогадах або відбивався дуже опосередковано: жінки-в'язні воліли розповідати історії про насилля, де не вони, а інші були його учасницями. Вибудовуючи структуру розділу, О.Кісь спирається на широке коло досліджень травматичного досвіду сексуального насилля в неволі, який відбився в європейській і світовій історіографії та у цьому контексті доводить, що механізми насилля і приниження щодо жінок-в'язнів були схожими в реалізації всіх тоталітарних режимів. Намагаючись дати голос жіночому приниженню в таборах, авторка обирає вірну – наукову та людську – інтонацію, а також вірний фокус, через який навіть добровільні, на перший погляд, стосунки з катками аналізуються крізь призму поняття «вимушена проституція». Джерельна база надає дослідниці можливості більш широкого, аніж тільки акцент на сексуальному насиллі, трактування жіночої сексуальності та тілесності в неволі: низку сюжетів присвячено практикам створення дружніх і романтичних стосунків, ерзац-родин і справжнім одруженням, які також були частиною табір-ного життя.

⁹ *Маринович М.* Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента). – Л., 2016. – 536 с.

Практики народження, плекання дітей у в'язницях і таборах, відчайдушні картини примусового розставання з дітьми, яких передавали до радянських сиротинців, проаналізовано в розділі «Материнство за ґратами» як через канву законодавчих актів та офіційних інструкцій щодо знаходження в місцях перебування волі вагітних жінок та жінок із дітьми, так і через персоналізований досвід, в якому зосереджено й приклади виконання приписів, і спроби (іноді успішні) використання можливостей їх уникнути (як-от добитися передачі дитини під опіку родичам, що були на волі). Звертає на себе увагу той факт, що усвідомлення свого місця як борчині за українську незалежність підсилювало трагедію материнства, яку, здавалося, годі було зробити більшою: невизначеність місця перебування дитини, позбавлення можливості просто знати, чи вона жива, чи здорова, реальна загроза ніколи не відшукати її після звільнення з табору – до всього цього додавались гіркі роздуми про те, ким зроблять дитину в радянському дитбудинку, чи не стане вона частиною ворожого світу: «Між нами була наша подруга з Тернопільщини [...] Ми ніколи не бачили усмішки на її обличчі. Чоловіка її вбили, а сина вона встигла комусь передати, щоб виховали, не дали в дитдом. Але чи не відберуть тої дитини, чи не виросте з неї яничар, що прокляне і батька, і матір, а сам піде служити імперії?» (с.248). У такий спосіб діти ставали суттєвою точкою вразливості невільниць, оскільки, виховані ворогом, а з тим, маючи нагоду стати ворогом, діти потенційно руйнували ту символічну перевагу, якою зберігали себе жінки-політичні в'язні. О.Кісь справедливо продовжує сюжет про материнство, доводячи його до моменту зустрічі/знаходження дітей після ув'язнення, фіксуючи у своєму дослідженні дуже різні за емоційними та змістовними акцентами варіанти відновлення материнських стосунків із дитиною. Певна частина сюжетів, проаналізованих у монографії, засвідчує, що бентежні думки про символічну втрату дітей мали під собою реальні підстави, і певна кількість дітей не могла сприйняти ані ідей материнського служіння, ані пробачити матерям їх відсутність у своєму житті.

Підсумовуючи аналіз повсякдення українських жінок-політичних в'язнів, О.Кісь акцентує увагу на тому, що «свідомо чи спонтанно, жінки виробили і застосовували порівняно ефективні прийоми та сценарії протидії» репресивній системі, запровадженій у радянських таборах. Їх цінність та ефективність надзвичайно важливі не тільки для теоретиків поля гуманітарних наук, але для тих, хто сьогодні живе під окупацією російських агресорів та колабораціоністів, хто переживає війну Росії проти України як пролонговану травмуючу подію. «Подолання ізоляції та інформаційного голоду (щоб не загубитись серед чужих людей); подолання/освоєння місця (щоб не загубитись у чужому просторі); подолання монотонності і невизначеності часу (щоб не загубитись у потоці часу); подолання емоційного занепаду, зневіри (щоб не втратити надії); збереження системи цінностей (щоб не втратити моральних орієнтирів); підтримання жіночності і жіночі практики (щоб залишатися жінкою); підтримання українськості (щоб залишатися україною)» (с.254–255). Віддаючи належне стійкості своїх героїнь, авторка монографії закликає звернути увагу на те, що жіночі наративи про пережите в концтаборах не мають однозначно

віктимного характеру й наполягає на тому, що при вивченні жіночого досвіду ГУЛАґу «вкрай важливо зосереджуватися не лише на досвіді мучеництва, але й розкривати малопомітні, утім насправді потужні форми жіночої дієздатності у гендерно забарвлених повсякденних практиках пристосування, спротиву та виживання в неволі» (с.257). І з цим висновком важко не погодитися, адже той факт, що ми як держава, і як люди є сьогодні й маємо сили протистояти агресії, має свої витoki в тому числі в потужних навичках спротиву та виживання нашого старшого покоління жінок і чоловіків. Однак не менш важлива думка про те, що історія проаналізованих у праці історій – це насамперед історія про силу духу й силу спільноти. На мій погляд, поза спільнотою, поза усвідомленим загальним полем солідарності всі ці історії не могли б відбутися. Ув'язнюючи членів українського підпілля, радянська влада вперше зіткнулася не зі зламаними атомізованими людьми, позначеними як «вороги народу», «троцькісти», «націоналісти», «куркулі», однак із силою, яку не могла досягнути, зрозуміти, а з тим – і зламати. І у цьому сенсі предмет, обраний для дослідження, унікальний, а не типовий для історії ГУЛАґу як такого.

Хочу зазначити, що монографія добре написана, чітко структурована й оздоблена джерельним матеріалом, ілюстраціями з численних експозицій різних музеїв та архівних фондів, іменним і тематичним покажчиками, дає постійну поживу для роздумів, питань, ідей, які можуть бути конвертованими в нові статті й монографії тих дослідників, котрі готові працювати з відкритими документами архіву СБУ, правовими актами, усними історіями, спогадами не тільки жертв, але й катів, художніми текстами, фольклором, візуальним, статистичним матеріалами, що фіксували візуальну катастрофу та її кількісний вимір. Ключове тут «котрі готові», адже доторкнутися до цієї теми означає прожити і проживати її знову та знову до тих пір, поки науковий текст не набуде такого звучання, де академічне письмо, ефективність методології, ясність структури й концепту поєднувалися б зі здатністю вибудувати дистанцію між собою і джерелами, але при цьому не втратити можливості прояву авторської позиції співчуття – тобто зробити те, що зробила у своєму дослідженні Оксана Кісь.

О.В.Стяжкіна (Київ)

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

Василий
ТКАЧЕНКО

РОССИЯ: БЕСПУТЬЕ АГРЕССОРА

ТКАЧЕНКО В.

**Россия: БЕСПУТЬЕ АГРЕССОРА. –
К.: Логос Україна, 2016. – 432 с.**

ТКАЧЕНКО В.

**Росія: БЕЗПУТТЯ АГРЕССОРА. – К.: Логос Україна,
2016. – 432 с.**

Сучасна ситуація в нашій країні, пов'язана із зовнішньою агресією з боку Росії, анексією Криму та війною на сході України, ще довгий час перебуватиме в полі зору аналітиків – істориків, політологів, соціологів, соціальних психологів тощо. Але саме нині вкрай важливо не лише відстежувати, фіксувати та систематизувати події, що відбуваються, а й називати речі своїми іменами. Із давніх-давен це робили літописці, які з року в рік безпристрасно нотували хід історії. Ці літописні тексти не

лише стали унікальними історичними пам'ятками давнини. Ще в ті далекі часи вони були вагомим фактографічним матеріалом, де узагальнювалося чимало історичних джерел для створення єдиної картини подій минулого, а інколи вони могли слугувати письмовим доказом на підтвердження чи спростування думок щодо подій свого часу.

На противагу тотальній брехні щодо подій в Україні, яку виробляє кремлівська пропагандистська машина та поширює не лише на власній території, а й перетворила на потужну інформаційну зброю в гібридній війні проти нашої країни, а фактично і проти всього світу, надзвичайно важливо, так би мовити, тут і зараз формувати власний фактографічний наратив. По суті, монографія В.Ткаченка є зразком такого наративу – реконструкції історії сьогодення як способу конструювання майбутнього.

Книга не зовсім схожа на класичну академічну наукову працю. За жанром вона більше тяжіє до наукової публіцистики, що, однак, жодним чином не впливає на глибину аналізу та логіку викладення матеріалу. Центральний мотив, як окреслює сам автор, – агресивна сутність путінізму, його соціальні й ідейні витоки, еволюція від «європейського вибору» до «євразійства», плекання «совка» як соціального агента системи російської влади, дискредитація нового світового порядку та нав'язування путінського «іншого світу». Але це тільки верхівка айсберга.

Теоретико-методологічними координатами монографії виступають глобалістика та концепція світ-системного аналізу, у річищі яких автор працює не один рік, підтверджуючи високий пояснювальний потенціал обраного ракурсу

досліджень¹. Рухаючись у координатах відповідної евристичної соціально-економічної, історичної, політологічної моделі світу, В.Ткаченко охоплює надзвичайно широке коло питань.

Автор окреслює становище України як заручниці протистояння конкуруючих – європейського та євразійського – інтеграційних процесів. У цьому контексті він моделює ризики, що можуть постати перед нашою країною в умовах трансформації нинішньої світової системи. Як варіант показано, що Україна ризикує перетворитися з країни, яка перебуває на периферії світ-системи, на зону «подвійної периферії», де Росія виступатиме периферією Європи, а Україна – периферією Росії. Очевидно, що такий сценарій світового розвитку матиме вкрай загрозливі наслідки для існування України як незалежної держави.

Не обходить автор увагою й ті ризики, які продукуються всередині України. Відтворюючи контури внутрішньополітичної та соціально-економічної ситуації, він глибоко аналізує специфіку сформованої за роки незалежності системи – «олігархічно-бюрократичного корпоративізму». Його процвітання на теренах України фактично зводить державу, яка приречена перебувати в режимі виживання, до стану «внутрішньої колонії». Окрему увагу приділено соціально-психологічному стану українського суспільства, що не тільки пов'язано з проблемами формування загальнонаціональної ідентичності, а й безпосередньо визначає спроможність долати сьогоденні виклики, готовність рухатись обраним – європейським – шляхом розвитку.

Системна – політично, економічно, соціально-психологічно зорієнтована – реконструкція простору України стає призмою, крізь яку В.Ткаченко розкриває агресивну сутність ідеологічної війни Росії проти України. І це не випадково. Хоч світ і не є україноцентричним, однак ситуація в нашій країні та процеси, що розгортаються навколо неї, стали мірилом не тільки міцності системи міжнародної безпеки, а й життєспроможності цінностей, на основі яких упродовж декількох останніх століть тримався світовий порядок. Тому автор не тільки показує, як культивується практика масового цинізму, моральної деградації і зневажання загальнолюдських цінностей – він пропонує власне трактування «феномена Путіна», його соціальних та ідейних витоків, розмірковує над причинами неготовності світової спільноти протистояти явищу, що загрожувало всьому цивілізованому світу.

У вибагливого читача, котрий прискіпливо стежить за подіями в Україні та навколо нашої країни, може з'явитися відчуття певного дежавю – занурення в море веб-повідомлень останніх років, результатів соціологічних опитувань, оцінок експертів тощо. Справді, автор ретельно опрацював чимало інтернет-видань, без яких неможливо було б детально відтворити хронологію та логіку процесів, відстежити і звести воедино видимі або приховані смисли інформаційних повідомлень. Однак загальна картина була б неповною без фахових думок, оцінювання поточних подій визнаними світовою науковою

¹ Тут доречно згадати про наукову працю, підготовлену В.Ткаченко спільно з президентом НАПН України В.Кременем «Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження)», яка вийшла друком 2013 р.

спільнотою експертами, аналітиками, політичними діячами тощо, які з легкої руки В.Ткаченка надають завершеності та ґрунтовності його праці.

Немає потреби детально переказувати зміст книги, адже читачеві буде набагато цікавіше самому поринути у живі сторінки-свідчення нашої сьогоденної історії, творення якої ще не завершено. Безкомпромісний і доволі жорсткий авторський стиль не залишить байдужим, а простота викладу матеріалу робить його доступним для широкого загалу. Публікація праці російською мовою – свідомий крок В.Ткаченка, який адресує свою монографію також і російському читачеві.

О.В.Суший (Київ)

ХРОНІКА

А.В.БЛАНУЦА (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «COLLOQUIA RUSSICA, SERIES II: СЕРЕДНЬОВІЧНА РУСЬ: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ»

Черговий міжнародний науковий захід із серії «Colloquia Russica» відбувся 25–27 травня 2017 р. в Івано-Франківську та Галичі. Провели його Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника (Івано-Франківськ) та Ягеллонський університет (Краків). Заснували серію тематичних конференцій випускники івано-франківського вишу – нині доктор історичних наук, директор центру медієвістичних студій ПНУ ім. В.Стефаника Мирослав Волощук і доктор наук, викладач Ягеллонського університету Віталій Нагірний. Цього разу тема заходу відповідала проблемам термінології середньовічної Русі, а доповідачі представляли кількадесят наукових інституцій із понад 10 країн.

Наукова частина конференції включала роботу восьми секцій упродовж трьох днів таким чином, що кожен учасник міг прослухати всі виступи й узяти участь у дискусіях по кожному з них. Секція включала три доповіді, після кожної з яких відбувалася дискусія, причому на неї відводилося стільки часу, скільки потребували дискутантанти.

У перший день конференції відбулося п'ять секційних засідань із короткими перервами після кожного, де учасники спілкувалися в кулуарному форматі. Так, на першій секції *Леонтій Войтович* (Львів) порушив проблему історичної термінології середньовічної Русі. Він прокоментував та проаналізував значення таких термінів, як «дружинна держава», «феодалізм», «князівство», «волость», «лен», «кормління», «вотчина». *Степан Темушев* (Мінськ) торкнувся питання трактування історіографічних термінів феодальної, удільної чи політичної роздробленості Русі, які донині використовуються у працях русистів, натомість спільний знаменник відсутній. *Олександр Мусін* (Санкт-Петербург) висвітлив сучасні інтерпретації середньовічного тезаурусу «Погибель земли Руськой». На другій секції історик із Мінська *А.Мартинюк* представив свою інтерпретацію застосування поняття «осьовий час» на ґрунті історії Русі. *Олександр Головка* (Кам'янець-Подільський) звернувся до проблеми методології дослідження міста княжої Русі, акцентуючи увагу на тому, що важливою складовою у вивченні будь-якого середньовічного руського міста є визначення міри розвитку міського ремесла й торгівлі. Фахівець із середньовічної архітектури *Василь Петрик* (Львів) на прикладі давнього Галича порушив проблему застосування різних методик в історико-містобудівних дослідженнях. Третю секцію відкрила зачитана М.Волощуком доповідь *Мартіна Гомзи* (Братислава), в якій було проведено паралелі між термінами

«Rusi» – «Rus» та «Uhrî» – «Uhorsko». Угорську тематику продовжив *Дура Гарді* (Новий Сад), котрий проаналізував використання термінів «Галич» і «Галичина» в титулах королів Угорщини XII–XIV ст. Натомість *Норберт Міка* (Рацібуж) зосередив свою увагу на питанні функціонування термінів «Русь» та «русини» у шльонських джерелах до кінця XIII ст. На наступній секції першу доповідь зробив *Ярослав Книш* (Львів), який звернувся до вирішення дискусії довкола терміна «Галицько-Волинське князівство». Запланований виступ Ігоря Данилевського (Москва) не відбувся через його відсутність (заявлену тему було присвячено проблемі коректного використання терміна «бояри»). *Ольга Козачок* (Львів) представила цікаву інформацію про титулатуру руських князів удільного періоду у візантійських джерелах («архонт», «філарх», «дієпон», «гегемон»). *Даріуш Домбровський* (Бидгощ) поділився своїми напрацюваннями щодо питання вживання середньовічних імен, патронімів і генеалогічної термінології на прикладі династії Рюриковичів. Доповідь *Андрія Блануци* (Київ) стосувалася аналізу таких термінів, як «староста», «намісник», «державець» у Великому князівстві Литовському в XV – на початку XVI ст. У п'ятій секції було заплановано чотири виступи, утім один не відбувся через відсутність Марти Фонт (Печ). Доповідь *Ігоря Скочилися* (Львів) про церковну термінологію східного християнства зачитав Юрій Довган. Термінологічні аспекти вивчення правової спадщини середньовічної Русі опинилися у центрі уваги *Євгена Ромінського* (Київ). Історик з Оломоуца *Ітка Комендова* звернулася до проблеми використання термінології Давньої Русі у сучасному політичному дискурсі. На цьому наукова частина першого робочого дня конференції завершилася. Далі організатори запропонували пішохідну екскурсію «Станіславська фортеця», яку провели аспіранти Андрій Носенко й Остап Кардаш.

Другий день конференції проходив на території Національного заповідника «Давній Галич». Наукову частину було представлено роботою шостої секції. Так, *Віталій Нагірний* (Краків) звернувся до дискусійної постановки питання: «Галицьке князівство» чи «держава Ростиславичів»? Цю тему продовжив своїм виступом *Андрій Федорук* (Чернівці) – фахівець давав відповіді на проблему дефініції періоду історії Галицької й Волинської земель: це було «Галицько-Волинське князівство» чи «Королівство Русі»? Оригінальним та інформативно насиченим став виступ *Мирослава Волощука* (Івано-Франківськ), котрий, залучивши широку джерельну базу, проілюстрував на прикладі Галицької землі X–XIV ст. термінологічні аспекти «історіографічного державонайменування». Під кінець секційного засідання своїм доробком поділився *Андрій Стасюк* (Галич, Івано-Франківськ), проаналізувавши назви «Русь» і «Галичина» в латинській церковній термінології XIII–XIV ст. По завершенні роботи секції для учасників конференції було організовано екскурсію «Слідами Ростиславичів і Романовичів», яку провів Ігор Коваль. Також відвідали церкви Св. Пантелеймона XII ст. у с. Шевченкове та Різдва Христова і старостинський замок у Галичі. Учасники конференції мали змогу побачити показ «Побут, ремесла й війна в історії давнього Галича», який провели клуби історичної реконструкції «Зигмунд», «Варуфорос», майстерня «Форзац», клуб живої історії «Застава», військово-історична дружина «Чорна Галич» та клуб історичної стилізації «Відірвана Бірка».

Третій день конференції проходив в Івано-Франківську, у Будинку вчених ПНУ ім. В. Стефаніка. Під час роботи сьомої секції виступив *Вадим Арістов* (Київ) із темою про «літописи» і «зводи» крізь призму критики термінології літописознавства. Доповідь *Олександра Зимницького* (Мінськ) стосувалася питання трансформації сприйняття «поганських» народів Ятвязької землі на сторінках галицької частини Галицько-

Волинського літопису. У восьмій секції також відбулося два виступи. Зокрема *Пилип Подберьозкін* (Мінськ) представив етногеографічну концепцію Альберта Кранца й місце в ній термінів «Russia» та «Russi». *Борис Черкас* (Київ) завершив наукову частину роботи секції, а також конференції загалом, проаналізувавши термінологічні аспекти найменування такого соціального стану, як козацтво, а саме його ранній період (XV – перша половина XVI ст.).

На завершення організатори конференції провели презентацію найновіших видань з історії середньовічної Русі. Як показали виступи та плідні дискусії навколо них, проблема руської термінології посідає ключове місце у сучасних медієвістичних студіях України та світу загалом.

ЮВІЛЕЇ

О.П.РЄСНТ (Київ)

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Г.І.ГОНЧАРУКА

Ювілярові судилося започаткувати поселення істориків у своєму родоводі. Від своїх батьків-колгоспників, в яких народився Григорій Іванович 9 серпня 1937 р., йому дісталися працьовитість і впевненість у досягненні мети. Батьки в роки Голодомору 1932–1933 рр. зуміли приховати від заготівельних загонів, кинувши у снігові замети, два мішки натеребляної кукурудзи – цього вистачило, щоб прогудувати трьох дітей. Дитина війни, котрий пам'ятає відступаючі й наступаючі радянські та німецькі війська, а також колону євреїв, яких вели повз батьківську хату в яр на розстріл, він навчався у школі, де тільки в десятому класі з'явилися дві вчительки з вищою освітою – географії та російської мови й літератури. Тому, поступаючи до

Васильківського військового авіатехнічного училища, благав екзаменатора не ставити йому двійку з математики, пообіцявши наздогнати кращих вступників. І наздогнав. У дипломі вища математика відмічена доброю оцінкою, а всі інші навчальні дисципліни – тільки «відмінно» й «добре».

Служив Григорій Іванович у Качинському вищому авіаційному училищі. Був техніком, а потім помічником командира ескадрильї зі стройової підготовки. Як не намагався полюбити військову професію, вона неначе відверталася від нього. У свідомості й почуттях брали гору прагнення до публікацій як журналістського, так і художнього стилю в армійських та обкомівських газетах. Шляхом різноманітних медичних «винаходів» молодому, здоровому юнакові вдалося розірвати офіцерські «ланцюги» й поступити на заочне (відділення журналістики) та на стаціонарне (історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова) навчання.

Коли адміністрація вишу дізналася про навчання на двох факультетах, то намагалася виключити Г.І.Гончарука «за обман». Натомість Григорій, посилаючись на правила прийому до вищих навчальних закладів, де не йшлося про заборону вступати на два факультети, пригрозив ректорові судом. Відтак очільник вишу дозволив юнакові залишитися на факультеті за власним вибором. Історія в його душі та свідомості перемогла журналістику, хоч остання привертала його увагу все життя.

На історичному факультеті, де перші роки навчання Г.І.Гончарука не було жодного доктора наук, професора, була одна надзвичайна перевага: прекрасна наукова бібліотека з багатими фондами. Григорій занурився у світ книг. Перша наукова публікація з'явилась уже на другому курсі. Ректор вишу Олександр Іванович Юрженко, який раніше хотів позбавити норовистого студента навчання, придивився до нього. А на розподілі випускників, де Г.І.Гончарук був перший за кількістю балів, усупереч позиції парткому університету й керівництва факультету надав йому посаду на загальноуніверситетській кафедрі. За два роки асистент Гончарук, маючи на заняттях дванадцять груп і від квітня до жовтня працюючи у приймальній комісії, написав та захистив кандидатську дисертацію. А коли московська газета «Правда» і слухняні їй партійні комітети розпочали цькування єдиного україномовного ректора, який прибув зі Львівського університету й за десять років вивів Одеський держуніверситет із провінційного вишу у число найкращих в УРСР, позбавили О.І.Юрженка можливості працювати не тільки в університеті, а й в Одесі, Г.І.Гончарук на знак протесту звільнився з ОДУ «за власним бажанням».

На новому місці, в Одеському політехнічному інституті, серед суспільствознавців, у тому числі завідувачів кафедри, не було докторів наук, професорів. Зате клановість, «нашизм», як кажуть, зашкалювала. Неважко здогадатись, як колектив зустрів Г.І.Гончарука, котрий через два роки, перебуваючи в Київському державному університеті ім. Т.Шевченка на підвищенні кваліфікації, привіз перший варіант докторської дисертації й поклав на стіл своєму завідувачеві.

Роки шаленого цькування колеґ, партійних комітетів, наклепів, ганьби, виключення монографії з планів видання тощо й сьогодні здаються Григорієві Івановичу кошмарним сном. Але він не збирався давати згоду на переведення в інший виш на вимогу міськкому партії. Єдиний, хто вельми тонко, дипломатично підтримував його, був ректор Костянтин Іванович Заблонський. Коли він переконався у здатності захистити дисертацію й у непохитності Г.І.Гончарука в боротьбі зі суворими опонентами, то не чинив перешкод у публікуванні монографії та, більше того, відправив у докторантуру КДУ ім. Т.Шевченка.

Кандидатська й докторська дисертації Г.І.Гончарука присвячені вихованню молоді в період з 1918 до 1938 рр. Коли сьогодні йому намагаються дорікати, що він писав про «соціалістичне виховання» юнаків і дівчат, то Гончарук відповідає: «Я досліджував процес вашого виховання. А ви не так уже й погано виховані».

Не так дослідженням теорії комунізму, як педагогікою та методами викладання захоплювався Григорій Іванович. Про його дискусійні методи читання лекцій, про використання студентами технічних засобів навчання на семінарських заняттях, про запровадження офіційних і неофіційних опонентів при захисті студентами своїх рефератів, про участь студентства в оцінюванні виступів своїх одногрупників, про набування професій тощо писали в газетах і журналах. У документах знаходимо накази міністра вищої і середньої освіти СРСР В.П.Єлютіна про включення одесита в оргкомітет із проведення Всесоюзної наукової конференції вдосконалення форм і методів виховання студентів, та про призначення його членом науково-методичної ради Головного управління викладання суспільних наук тощо.

Науково-організаційні здібності Г.І.Гончарука яскраво проявилися на афганській землі, адже в 1987–1988 рр. він був радником ректора Кабульського університету – одного з найбільших вищих навчальних закладів Центральної Азії. Г.І.Гончарук був ініціатором двох усеафганських конференцій із патріотичного виховання молоді

в умовах політики національного примирення, в яких узяли участь 144 афганських, 167 радянських та з інших країн учених. У листі ректора Кабульського університету Тагіра Еноята на ім'я ректора Одеського політехнічного інституту говориться про низку втілених у навчальний процес ініціатив його радника. Зокрема вперше в Кабульському університеті було відкрито аспірантуру, почалося викладання «діалектичного матеріалізму» на нефілософських факультетах, розроблено й утілено в навчальний процес дисципліну «Політика національного примирення: сутність, досвід, завдання».

Афганці поважали професора з Одеси. Про це свідчать нагороди цієї країни: медалі президента Афганістана, «Слава», «За доблесну працю», «За мужність», грамоти. Антиімперська книга Г.І.Гончарука «Афганістан, прости», яку одеські газети почали публікувати ще до відомих подій серпня 1991 р., принесла авторові пошану читачів. А президент Афганістану Могаммад Наджибулла, який прочитав книгу вже рятуючись від талібів у місії ООН, зняв із голови свою папаху й передав авторові.

Та у значно більшій мірі розкрилися наукові й організаційні здібності Григорія Івановича після проголошення незалежності нашої країни. Він проявив неабиякий інтерес до Народного руху України. Брав участь у перших його з'їздах. Написав фундаментальну книгу «Народний рух України: Історія». Був ініціатором, головою оргкомітету та головою редакційної колегії збірників дев'яти всеукраїнських конференцій «Народний рух України: місце в історії та політиці». Із понад двадцяти захищених під його керівництвом кандидатських дисертацій дев'ять присвячено НРУ.

Не байдужий Григорій Іванович і до подій, що відбувалися в роки Другої світової війни у Західній Україні. У співавторстві з Олександром Нагайцевим він видав сім монографій про Українську повстанську армію, які написані на унікальних документах, віднайдених у московських архівах під час недовгої «ельцинської відлиги». Унікальними є його чотири монографії, присвячені драматичним, трагічним подіям в Одесі наприкінці минулого – на початку нового століть. Рецензенти друкували в газетах переконання, що історія міста цих років буде написана за об'єктивними книгами професора Г.І.Гончарука.

А ще доктор наук «страждає» подвижництвом. У його книгах, написаних зі своєю аспірантурою, «Син болгарський – патріот український», «Персональна справа №88», «Ректора від Бога», віддається належне цікавим постатям. Зокрема останні два видання присвячено напівзабутому ректорові Одеського державного університету в 1968–1970 рр. Олександрові Юрженку та ректорові Одеського політехнічного університету Костянтинові Заблонському. Саме вони зробили чимало, щоб вивести свої виші з периферійних у відомі в республіці й були незаслужено зацьковані, оббріхані, забруднені московськими газетами.

Про інші книги професора писалося чимало в одеських газетах. Книг понад тридцять. За нові чотири, «Мемуари професора», рецензенти називають Г.І.Гончарука родоначальником нового жанру документальної мемуаристики через те, що кожен значний факт, який знайшов місце у книзі, підкріплено документами або світлинами. До ініціатив професора, спрямованих на встановлення історичної істини, слід віднести організацію I Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю Південної Пальміри «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса».

Професор Г.І.Гончарук став ініціатором і незмінним головним редактором наукового фахового збірника «Інтелігенція і влада», серії «Історія». Вийшов уже 35-й номер. Видання індексується низкою наукометричних баз світу та України. Тут публікуються відомі дослідники. Особливо цінний він для аспірантів і докторантів.

Про кафедру, очолювану Г.І.Гончаруком, слід сказати окремо. Її колектив провів двадцять усеукраїнських наукових конференцій із публікацією збірників матеріалів. Тут функціонує єдина на гуманітарному факультеті з семи кафедр ліцензована аспірантури. У підготовленій професором і затвердженій конкурсною комісією програмі розвитку кафедри написання й видання конспекту лекцій із навчальної дисципліни «Історія України та української культури», підготовка двох докторів наук, проведення двох усеукраїнських конференцій, сьомої «Інтелігенція і влада», ювілейної «Народний рух України: місце в історії та політиці». Професор завершує п'яту книгу мемуарів.

Те, що написано у програмі розвитку, поза сумнівом, буде виконано. Про це свідчать результати таємного голосування вченої ради ОНПУ від 27 червня 2017 р. Г.І.Гончарук упевнено переміг за конкурсом на вакантну посаду завідувача кафедри історії та етнографії України, чи не єдиної такої в технічному виші нашої держави. Залишилося сказати, що професора на цю посаду кожних п'ять років обирають увосьме. До цього він незмінно обіймав дану посаду тридцять п'ять років.

Побажаймо ж шановному ювілярові здоров'я, успіхів, успішної реалізації всього задуманого!

В.В.ІВАНЕНКО (ДНІПРО)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА С.І.СВІТЛЕНКА

7 липня виповнилося 60 років відомому дніпровському історикові Сергієві Івановичу Світленку. Формування його світоглядної й духовної парадигми відбувалося в переважно російськомовному середовищі тодішнього Дніпропетровська, але значною мірою й під благотворним впливом української мови, літератури, культури, національних звичаїв і традицій. Середню освіту він здобув у російськомовних школах №18 і №26. Тяга до українського виявлялася в нього ще в дитинстві.

Його захоплювала романтика пізнання історії людської цивілізації, своєї української минувшини, чому неабияк сприяла вчителька історії Олена Василівна Светлова. Схоже, що саме вона поставила вирішальну крапку у виборі Сергієм фахової й жит-

тевої дороги, прищепивши йому закоханість в історію – спочатку як шкільний предмет, а згодом і як об'єкт наукового інтересу.

Водночас юнак постійно займався самоосвітою: окрім захоплення художньою літературою цікавився новинами життя країни та зарубіжжя, рано почав читати «дорослу» періодику – газети «Комсомольская правда», «Правда», «Известия», «Советский спорт», журнал «Международная жизнь», відвідував гурток політінформаторів у школі, брав участь у роботі суспільно-політичного клубу при районному будинку піонерів.

На такому ціннісному тлі в нього поволі визрівала думка стати істориком, і вона остаточно сформувалася у випускному класі, коли Сергій твердо вирішив поступати на історичний факультет Дніпропетровського державного університету. Успішно закінчивши десятирічку з похвальною грамотою «за особливі успіхи у вивченні гуманітарних наук» (в атестаті всього три «четвірки» – з алгебри, геометрії та хімії) і склавши вступні іспити на «відмінно», у 1974 р. він реалізував свою мрію.

Із перших студентських кроків юнак буквально поринув у безмежний океан знань. Усе його цікавило, породжувало безліч запитань, підштовхувало до пошуку відповідей на них. Творча аура, що була визначальною в істфаківському житті тих часів, як губка втягувала у свою орбіту й талановитих студентів. Радість перших новаторських кроків у науці Сергій Світленко відчув, коли зі своїм науковим керівником В.І.Михайловою почав досліджувати одну з «цілинних» тем – діяльність підпільних друкарень катеринославських соціал-демократів кінця XIX – початку XX ст. На цьому шляху були не тільки курсові, а й конкурсні студентські роботи з перемогами на них, виступи на наукових конференціях, у тому числі в інших університетах, звідки молодий дослідник привозив заслужені відзнаки, початки джерелознавчих студій в архівах Дніпропетровська, Києва, Москви. Квінтесенцією цих наукових пошуків стала захищена 24 квітня 1979 р. дипломна робота, яка увінчала собою успішне завершення навчальних зусиль Сергія. Диплом із відзнакою – наочний тому доказ.

Студентська доба в біографії С.І.Світленка була б неповною, якщо не згадати його громадської активності. Він обирався до складу бюро ЛКСМУ факультету, працював

у «Комсомольському прожекторі» істфаку й університету, був головою студентського наукового товариства в рідному підрозділі, займався профорієнтаційною роботою, неодноразово заохочувався за успіхи на цьому поприщі.

Перше своє робоче місце випускник Дніпропетровського університету С.І.Світленко отримав із посадою вчителя історії у школі №58. І вже в 1981–1982 рр. він ставав переможцем огляду-конкурсу на звання «Кращий по професії» у Кіровському районі Дніпропетровська. А очолювана ним учительська комсомольська організація школи була кращою з-поміж середніх освітніх осередків міста.

Здавалося, саме тут, у вирі шкільного життя, молодий історик знайшов себе, відчув своє покликання, патріотичний і громадянський обов'язок. Тим паче, що все нібито ладилось: була підтримка з боку педколективу, перші успіхи, перемоги, нагороди... Утім щось усе-таки не давало спокою, по-доброму збуджувало, тягнуло на рідний факультет. Навесні 1982 р. вибір було зроблено й через кілька місяців після вступних іспитів Сергій Світленко став аспірантом очної форми навчання відомого українського історика-аграрника професора Дмитра Пойди на очолюваній ним кафедрі історії СРСР та УРСР. Унаслідок продуктивних консультацій з авторитетним дослідником, завідувачем відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР професором В.Г.Сарбеем було затверджено тему кандидатської дисертації в такій редакції: «Діяльність друкарень загальноросійського революційного підпілля на Україні в буржуазно-демократичний період визвольного руху (1861–1895 рр.)».

Аспірантські роки С.І.Світленка були насичені інтенсивною науково-евристичною діяльністю, численними поїздками до центральних бібліотек та архівів Москви, Ленінграда, Києва, де зосереджувались основні масиви джерел і літератури з теми дисертації. Усього було опрацьовано 28 фондів із 7 державних архівів, що стало солідним підґрунтям дослідження молодого фахівця. Дисертацію він підготував достроково, але через процедуру перереєстрації спеціалізованої вченої ради у ДДУ захистив її пізніше (5 вересня 1986 р.), коли раду було затверджено.

У відгуку наукового керівника професора Д.П.Пойди вказувалося: «Працюючи над своїм дисертаційним дослідженням, С.І.Світленко показав виняткову працелюбність і вміння глибоко аналізувати, узагальнювати джерела, робити самостійні науково обґрунтовані висновки». Позитивні відгуки надійшли від офіційних опонентів (проф. В.Г.Сарбей, доц. С.О.Соснович) і провідної установи (Одеський держуніверситет ім. І.І.Мечникова) за підписом доктора історичних наук, професора З.В.Першиної, що в поєднанні з упевненим захистом здобувача дало підстави членам спецради одногосно підтримати дисертацію та її автора. Невдовзі це рішення було підтверджене й ВАК СРСР (1987 р.).

Зауважимо, що з листопада 1985 р. Сергій Іванович працював асистентом кафедри історії СРСР та УРСР, вів спочатку заняття на підготовчому відділенні, був куратором групи слухачів-істориків. Долучився й до громадських справ: був членом профбюро факультету, позаштатним інструктором парткому університету, комісаром штабу на сільгоспроботах. А коли навесні 1987 р. відбулася ротація декана історичного факультету й замість професора А.М.Черненка прийшов доцент А.Г.Болебрух, С.І.Світленкові було запропоновано в новій команді посаду заступника декана з навчальної роботи.

Чим тільки не доводилося опікуватись одному з новоспечених керівників факультету, адже то був час так званої «перебудови», яка охопила всі сфери життя країни, у тому числі й вищу школу. Ось лише неповний перелік зон його відповідальності: організація навчального процесу, керування радою старост, комісією по боротьбі з

правопорушеннями, товарицьким судом, святковими комісіями, штабом цивільної оборони, дільничною виборчою комісією на виборах народних депутатів СРСР у 1989 р., участь у роботі товариства «Знання» (у 1985–1988 рр. прочитав близько 60 публічних лекцій на суспільно-політичні теми).

Із листопада 1988 р. С.І.Світленко залишив деканат і зосередився на кафедральній діяльності, працюючи на посаді доцента й заступника завідувача кафедри історії СРСР та УРСР з навчально-методичної роботи. Тут склався дружній колектив однодумців, в який органічно вписався і молодий науковець. У березні 1990 р. він отримав учене звання доцента.

За дорученням кафедри Сергій Іванович розробив і почав читати для істориків базові лекційні курси з історії Росії XIX – початку XX ст., а також низку спецкурсів («Революційне народництво в Україні», «Російське народництво: витоки, сутність, історичне значення» й ін.), проводив семінарські та практичні заняття, спецсемінари, керував курсовими, дипломними роботами. Примітний штрих: із 1991 р. навчальний процес він веде українською мовою.

Активно займався профорієнтаційною роботою з набору абітурієнтів на історичний факультет, кілька років був головою предметної комісії з історії, особисто розробив нову, тестову систему вступних іспитів, яку було успішно впроваджено в університеті.

Набутий на кафедрі й факультеті досвід науково-педагогічної роботи С.І.Світленко використав при підготовці декількох навчальних посібників. Перший із них – «Революционно-народническое движение 70-х годов XIX века на Украине в воспоминаниях современников» – побачив світ у 1990 р. А незабаром у Києві вийшов курс лекцій з історії народів Росії, в якому перу дніпропетровського дослідника належить розділ «Російська культура і культура народів Росії у другій половині XIX – початку XX ст.» (1992 р.). Через рік він став співавтором іншого навчального посібника, виданого також у Києві, підготувавши розділ «Україна в другій половині XIX ст.». Крім того, наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. С.І.Світленко взяв участь у формуванні трьох кафедральних збірників наукових праць.

Показово, що він аж ніяк не обмежувався студіями лише у стінах alma mater, у форматі такого собі «кабінетного вченого», навпаки, із кожним роком дедалі впевненіше виходив на оперативний простір історичної науки, розширюючи контакти та коло своїх колеґ – однодумців, а з ними й тематично-змістовий ареал досліджень. Із цією метою ефективно використовував передусім можливості підвищення кваліфікації (стажування) у провідних університетах України та Росії. Так, упродовж жовтня 1989 – січня 1990 рр. це були Київський університет імені Т.Г.Шевченка і Московський університет імені М.В.Ломоносова, а в лютому – червні 1993 р. – також Московський і Санкт-Петербурзький університети.

Під час восьмимісячного перебування в них стажист познайомився й налагодив ділові зв'язки з відомими істориками визвольного руху, імена яких говорили спеціалістам самі за себе. Це – професори А.М.Катренко (Україна), В.Ф.Антонов, Б.С.Ітенберг, Ю.Д.Марголіс, Є.Р.Ольховський, М.Г.Седов, В.О.Федоров, академік І.А.Федосов (Російська Федерація) та ін. Безпосереднє спілкування з ними було вельми корисним у фаховому зростанні дніпропетровського доцента, а широка пошукова робота у центральних бібліотечних та архівних фондах Києва, Москви, Санкт-Петербурга ще й досить результативною. Тільки з кінця 1988 до кінця 1993 рр. Сергій Іванович

опублікував 33 наукових і навчально-методичних праці. Поволі його ім'я стає впізнаним у наукових колах, свідченням чого – персональне запрошення на I Нечкінські читання, що пройшли в Ніжинському педінституті в березні 1991 р. за участю двох десятків найвідоміших фахівців з історії визвольного руху України та Росії.

Працюючи переважно у площині конкретно-історичних досліджень, С.І.Світленко починає одночасно приділяти дедалі більше уваги джерелознавчим та історіографічним аспектам українського народництва другої половини XIX ст., маючи для цього достатньо вагомі підстави у вигляді зібраного й систематизованого ним потужного комплексу різних за походженням та видовою належністю джерел. Тож після консультацій із провідними фахівцями – професорами М.П.Ковальським (Дніпропетровськ), В.Г.Сарбеем (Київ), М.Г.Седовим (Москва) – виник задум реалізувати цей потенціал на рівні докторського дослідження. Із жовтня 1994 р. С.І.Світленко був зарахований до очної докторантури й з ентузіазмом узявся за опрацювання нової проблеми. Науковим консультантом призначили проф. М.П.Ковальського.

Розпочалися непрості докторантські будні в умовах різкого падіння добробуту людей, інфляції, хронічних заборгованостей із зарплат, стипендій. Та попри це за три роки близько 230 діб історик провів у відрядженнях, продовжуючи евристичні дослідження в архівосховищах Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Харкова, Житомира, Львова, Миколаєва, Одеси, Херсона. Синтезованим підсумком цієї роботи стала публікація 17 новаторських розвідок, у тому числі монографії «Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX ст.: Аналіз публікацій документальних джерел» (1995 р.), навчального посібника (1998 р.) загальним обсягом майже 26 др. арк., а також підготовка тексту чотирьох розділів докторської дисертації.

У зв'язку з обранням С.І.Світленка на посаду завідувача кафедри історії України (з 15 жовтня 1997 р.) і включенням його в повноцінний процес організаційної та навчально-методичної діяльності в новому колективі, розробку низки нормативних і спеціальних курсів, робота над завершенням дисертації розтягнулася ще на три роки.

Паралельно дослідник підготував і видав другу монографію: «Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії» (1999 р.), опублікував декілька статей, узяв участь у семи міжнародних і тринадцяти всеукраїнських наукових форумах. Загалом його доробок до кінця 1990-х рр. складався з 3 монографій (2 одноосібні), 2 навчальних посібників, 29 статей сумарним обсягом понад 85 др. арк. Логічним наслідком копіткої науково-дослідницької й публікаторської праці С.І.Світленка став успішний захист докторської дисертації «Народництво в Наддніпрянській Україні 60–80-х рр. XIX ст.: проблеми історіографії, джерелознавства та археології» (15 листопада 2000 р. на спецраді Дніпропетровського національного університету). Офіційними опонентами виступили добре відомі фахівці професори А.М.Катренко, І.І.Колесник, Ю.А.Пінчук. Диплом доктора історичних наук здобувач отримав у 2001 р., а через рік – атестат професора по кафедрі історії України.

Із 2002 р. й донині С.І.Світленко працює деканом історичного факультету, виконуючи одночасно за сумісництвом функції завідувача кафедри історії України (до 2010 р.), потім – професора цієї ж кафедри. За цей час він зарекомендував себе справжнім лідером факультетського колективу, з ініціативи й під керівництвом якого проведено масштабну організаційську роботу щодо модернізації освітнього процесу відповідно до сучасних вимог та стандартів, відкриття нових спеціальностей (у 2000–2010-х рр.

«Археологія», «Архівознавство», «Середня освіта: Історія»). Нині відбувається підготовка до ліцензування ще двох спеціальностей – «Музезнавство, пам'яткознавство», «Інформаційна, бібліографічна й архівна справа», розширення та динамізації наукових досліджень, міжнародних зв'язків, організації багатьох наукових конференцій (зокрема обласних історико-краєзнавчих «Історія Дніпровського Надпоріжжя», Яворницьких читань (2007, 2010, 2015 рр.)). Декан брав активну участь в організації і проведенні трьох українсько-польських археологічних експедицій (2013–2015 рр.).

С.І.Світленко як дослідник-україніст продовжує плідно вивчати проблеми історії, історіографії, джерелознавства, археографії, національного й суспільно-політичного рухів в Україні кінця XVIII – початку XX ст., української освіти, науки та історіософії, заповнюючи тим самим дедалі повніше власну «нішу» в окреслених сферах вітчизняної історичної науки. Загальний його друкований доробок перевищує 500 праць, у тому числі 11 монографій, 9 навчальних посібників, 3 документальних збірники. Підготував 1 доктора і 15 кандидатів історичних наук. Головний редактор «Вісника Дніпропетровського університету: Серія історія та археологія» (з 2002 р.), збірників наукових праць «Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті» (2001–2016 рр., вип.1–14), «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» (2004–2016 рр., вип.1–14). Член редколегій низки авторитетних видань, таких, як «Бористен», «Грані», «Ейдос», «Проблеми політичної історії України», «Питання німецької історії» та ін.

Професіоналізм, ініціативність та неабиякі організаторські здібності С.І.Світленко переконливо продемонстрував під час реалізації кількох науково важливих й соціально значущих регіональних проєктів. Зокрема він забезпечував підготовку третього та четвертого видань історії Дніпропетровського національного університету (2003, 2008 рр.), біобібліографічного довідника про його професорів (1–2-ге вид., 2003, 2008 рр.), двотомника усної історії університету (2013, 2016 рр.), двотомника історичних нарисів про діячів державної влади та самоврядування нашого краю (2009–2010 рр.), входив до авторського колективу монографії «Історія міста Дніпропетровська» (2006 р.), здійснював наукове редагування «Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині» (2008 р.), праці «Історична пам'ять Дніпропетровщини» (2012 р.) в рамках національної програми «Реабілітовані історією». Значний розголос у наукових колах і серед громадськості мали його монографії «Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х рр. XIX ст.» (2006 р.) та, особливо, «Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві» (2015 р.).

Сергій Іванович постійно й залюбки займається громадськими справами. Він – заступник голови спеціалізованої вченої ради Дніпровського університету (з 2004 р.), член експертної ради з історії (2004–2008, 2014–2015 рр.) та атестаційної колегії МОН України (2010–2011 рр.), учений секретар, заступник голови секції Наукової ради МОН (із 2011 р.), голова осередку Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка у Дніпрі (з 2006 р.), член правління обласного відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців. Величезну увагу фахівець приділяє популяризації історичних знань через публічні виступи у школах, ліцеях, коледжах, засобах масової інформації.

Як керівник історико-краєзнавчої секції міської комісії з перейменувань топонімів у рамках декомунізації суспільного простору України впродовж 2015–2016 рр. С.І.Світленко проводив непросту, емоційно насичену інтелектуальну й організаційну роботу у цьому напрямі, у результаті чого тільки по Дніпру було змінено понад

350 назв проспектів, вулиць, скверів, парків тощо, а по області – більше 4100. Усе це принесло йому заслужене визнання й авторитет серед громадськості краю.

За вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців, плідну науково-педагогічну, організаторську та громадську діяльність С.І.Світленко удостоєний почесного звання заслуженого працівника освіти України (2008 р.), Подяки Президента України (2003 р.), Почесної грамоти Кабінету Міністрів України (2016 р.), знаку «За розвиток регіону» (2013 р.), почесних медалей «За заслуги перед містом» (2007 р.), «За вірну службу ДНУ» (2008 р.), визнавався кращим науковцем Придніпров'я (2008 р.), має інші державні, відомчі та місцеві відзнаки.

Своє 60-річчя професор С.І.Світленко зустрічає на інтелектуальному підйомі, пульсує новими ідеями й жагою до пізнання. І це не просто банальні слова, що зазвичай лунають в ювілейних реляціях, а реальні творчі плани та проекти знаного фахівця. Тож побажаймо йому сил і здоров'я для їх реалізації!

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ В 2016 р.

Авторські видання

Верменич Я.

Конструювання української ідентичності: Національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 356 с.

Верменич Я.

Пошук моделей консолідації української нації на рубежі XIX і XX століть: погляд з понад сторічної відстані: Аналітична доповідь / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 99 с.

Вирський Д.

Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 299 с.

Горбещь В.

Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні: Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722 / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 288 с.

Гуржій О.

Спогади про батька та навколо нього / Наук. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 322 с.

Кириєнко О.

Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 366 с.

Ковпак Л.

Природоохоронна політика в Україні (1991–2015 роки) / Наук.-допом. робота: І.В.Безлюдна, Н.Ф.Васильєва, Т.С.Шульга. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 199 с.

Котляр М.

Історія суспільного життя Русі: Нариси. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 288 с.

Кудлай О.Б.

Формування вищих органів управління у сфері військового будівництва УНР (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 181 с.

Матяш І.

Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 482 с.

Милько В.

Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 396 с.

Пиріг Р.

Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 518 с.

Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л.

Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь) / Відп. ред. Г.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 616 с.

Шандра В.

Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Наук. ред. О.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 344 с.

Колективні видання

Від України до УРСР: Мат. Всеукр. наук. конф. до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва (Київ, 12 грудня 2014 р.) / Редкол.: Г.В.Боряк (гол. редкол., відп. ред.), В.Р.Нахманович, Я.Л.Примаченко, К.В.Романова, О.В.Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 268 с.

Історик і влада / Відп. ред. В.Смолій; творч. кер. проекту І.Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 543 с.

Історик на зламі епох: Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / Упор. бібліограф.: І.Кузьміна, О.Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 531 с.

Історична Шевченкіана: Бібліографічний покажчик / Редкол.: Г.В.Боряк (наук. ред.); упор.: Н.Г.Вошецька, З.Х.Мусіна, Т.А.Прилішко, Д.Г.Стегній, К.Г.Таранюк-Русанівський, О.В.Литвин; наук. консультанти: І.І.Колесник, О.П.Реєнт, В.С.Шандра; відп. за вип. А.В.Ско-рохватава. – К., 2016. – 576 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.А.Удод (відп. ред.), В.В.Бондар, Д.С.Вирський, І.Н.Войцехівська, В.М.Даниленко, Я.С.Калакура, В.Ф.Колесник, І.І.Колесник, В.В.Кравченко, С.В.Кульчицький, В.В.Масненко, О.П.Реєнт. – Вип.26. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 482 с.

Історія, пам'ять, політика: Зб. наук. ст. / Упор.: Г.Касьянов, О.Гайдай. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 277 с.

Історія торгівлі, податків та мита: Десята Міжнар. наук. конф. (27–28 жовтня 2016 р., Дніпро): Тези доповідей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 115 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2015 рік / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 46 с.

Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / Відп. ред. В.Смолій; підгот. до друку: А.Блануца, Д.Ващук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 228 с.

Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Зб. док. та мат. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), Г.В.Боряк (заст. гол. редкол.), В.М.Бірчак, Я.В.Верменич, В.М.В'ятрович, В.М.Даниленко, І.М.Кулик, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко, В.М.Литвин, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, Л.Д.Якубова; упор.: О.Г.Бажан (кер. упоряд.), О.В.Бажан, С.М.Блащук, Г.В.Боряк, С.І.Власенко, Н.В.Маковська; наук.-допоміжні роботи: Г.А.Вербиленко, Н.І.Лісунова, Т.М.Омельчук, І.В.Савченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 1092 с.

Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Мат. круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення» (Київ, 12 листопада 2015 р.) / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.); Г.В.Боряк, С.І.Кот, І.Д.Ліховий, О.М.Майборода, О.О.Рафальський, О.М.Титова; упор.: Г.В.Боряк, С.І.Кот. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 90 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Редкол.: С.В.Віднянський (відп. ред.), І.І.Вовканич, М.Гайдош, О.М.Горенко, Л.О.Запкільняк, О.А.Іваненко, О.Є.Лисенко, О.О.Маврін, А.Ю.Мартинов, І.Б.Матяш, Р.Різаліті, О.С.Рубльов, В.Є.Снапковський. – Вип.25. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 458 с.

Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії: Доп. та мат. всеукр. наук. конф. 20 листопада 2014 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 262 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.Верстюк (гол. ред.), А.Буравченков, С.Віднянський, О.Кудлай, Р.Піріг, О.Реєнт, В.Скальський, В.Солдатенко, Ф.Турченко. – Вип.11. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 263 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / Редкол.: О.П.Реєнт (гол. редкол.), В.І.Борисенко, О.І.Гуржій, О.В.Добржанський, Г.Д.Казьмирчук, І.А.Коляда, В.П.Коцур, О.А.Удод, Л.Ф.Циганенко, В.С.Шандра, В.В.Шевченко, Н.А.Шип. – Вип.25. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 284 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), Я.Верменич (відп. ред.), О.Андрощук, Г.Боряк, І.Колесник, С.Кульчицький, М.Литвин, С.Маловічко, О.Реєнт, Р.Сосса, О.Удод, В.Шандра. – Вип.10: До 80-річчя Інституту історії України НАН України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 310 с.

Реєстри Сумського полку: 1660–1664 / Редкол.: Г.Боряк (відп. ред.); упор. та вступ. ст.: О.Алфьоров, О.Різніченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 534 с.

Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), А.Блануца, В.Голубев, В.Горобець, А.Гурбик, О.Гуржій, Л.Жеребцова, В.Кононенко, Т.Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 232 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.Є.Лисенко (відп. ред.), С.В.Віднянський, О.І.Гуржій, М.Г.Дубик, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, О.А.Удод. – Вип.18. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 261 с.

Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Редкол.: В.М.Даниленко (відп. ред.), С.І.Білокінь, О.В.Добржанський, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький, В.П.Швидкий. – Вип.21: Спеціальний: Матеріали «круглого столу» «Горбачовська “перебудова”: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу)» (Київ, Ін-т історії України НАН України, 21 травня 2015 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 328 с.

Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник / Редкол.: М.М.Варварцев (відп. ред.), С.В.Віднянський (кер. авт. кол.), О.М.Горенко, О.А.Іваненко, А.Ю.Мартинов. – Вип.6: Біографічна частина: Н–Я. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 370 с.

Україна в Центральній-Східній Європі / Редкол.: Смолій В.А. (відп. ред.), Бендза М., Брехуненко В.А., Вілкул Т.Л., Гаврилюк Н.О., Головко О.Б., Гуржій О.І., Дубоніс А., Кононенко В.П., Матяш В.М., Мицик Ю.А., Мілтенюк Я., Мордвінцев В.М., Моця К.О., Моця О.П., Озгюрк Ю., Петраускас Р., Сас П.М., Станіславський В.В., Степанков В.С., Хінчевська-Геннелль Т., Черкас Б.В., Чухліб Т.В. – Вип.16. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 327 с.

Ruthenica / Наук. ред.: В.Ричка, О.Толочко. – Т.13. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 256 с.

Серійні видання

Ветров І.Г., Лисенко О.Є., Шелейко Т.В.
Донбас 1943–1950 років: відновлення промислової і транспортної інфраструктури. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 325 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Колесник І.
Інститут історії України: Нове українське відродження / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), Г.Боряк (заст. гол. ред.), І.Колесник, О.Рубльов, О.Удод, О.Юркова, О.Ясь. – К., 2016. – 273 с. (серія «Студії з інституціональної історії»)

Подкур Р.
«Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. – К., 2016. – 126 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Удод О.
Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.),

Г.Боряк, В.Даниленко, І.Колесник, О.Рєєнт, О.Рубльов, О.Удод, О.Юркова, О.Ясь. – К., 2016. – 214 с. (серія «Студії з інституціональної історії»)

Усенко П.
З «новоросійського» плацдарму (приукраїнська акваторія Великої війни: Чорне море: 1914–1917). – К., 2016. – 194 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Ясь О.
«На чолі республіканської науки...»: Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи) / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), Г.Боряк, В.Даниленко, І.Колесник, О.Рєєнт, О.Рубльов, О.Удод, О.Юркова, О.Ясь. – К., 2016. – 542 с. (серія «Студії з інституціональної історії»)

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

KOTLIAR M.F. To the History of Ancient Rus' Province	4
HOROBETS' V.V. Social Advances and Material Benefits from Position of the Regiment's Head in Het'manshchyna: Nobility, Estates, Sables.....	20
SKRYPNYK A.YU. (Kamianets'-Podil's'kyi). Shameful Defeat or "Pyrrhic Victory"? (To the History of the Russian-Turkish War of 1828–1829)	38
BYKOVA T.B. Crimean Tatars in the Imperial Russia: Expatriation from the Homeland	47
HONCHAR O.T. The Image of Ukrainian Intellectual of 19th Century (Mykola Kostomarov) ...	68
KORNOVENKO S.V. (Cherkasy). Subject Component of the Agrarian Question as One of the Pre-conditions of the Ukrainian Revolution 1917–1921	83
STRONS'KYI H.YO. (Olsztyn, Poland). Polish Population of the Ukrainian SSR in the Conditions of the 1932–1933 Holodomor	95
MAROCHKO V.I. A.N.Asatkin, the Fictional "Falsifier" of the 1937 Population Census	129

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

KYRYDON A.M. Memory Studies in Modern Humanitarianism: History of Becoming	150
PALIHENKO M.H., HYRYCH I.B. Archaeographical Studies of Professor Ya.Kalakura	162

PUBLICATIONS

To the Biography of Inokentii Gizel' (<i>introductory article and publication by Yu.A.Mytsyk</i>)	174
"It Is Not a Novel, It Is a Historical Document which May Help Our Descendants to Understand Better This Period of Great Changes" (From Liudmyla Kraskov's'ka's Memories About Her Father) (<i>introductory article and publication by I.B.Matiash</i>)	177

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

"I Destined to Make a Journal from My Letters to You...": Hryhorii Galagan's Correspondence to His Wife (<i>O.L.Ivaniuk</i>)	199
Fed'kov O. Ukrainian Social-Democratic Union (Spilka) at the Beginning of the 20th Century: in Search of Ideological-Political Identity (<i>V.S.Shandra</i>)	202
Ovsiiuk O. Life After Occupation: Kyivan's Everyday Life in 1943–1945 (<i>A.L.Zinchenko</i>)	208
Kis' O. Ukrainian Women in the Gulag: Surviving as a Win (<i>O.V.Stiazhkina</i>)	211
Tkachenko V. Russia: the Aggressor's Dissipation (<i>O.V.Sushyi</i>)	221

CHRONICLES

BLANUTSA A.V. International Scientific Conference "Colloquia Russica, Series II: Medieval Rus': Problems of Terminology"	224
---	-----

ANNIVERSARIES

REIENT O.P. Commemorating the 80-th Anniversary of Doctor of History, Professor H.I.Honcharuk	227
IVANENKO V.V. (Dnipro). Commemorating the 60-th Anniversary of Doctor of History, Professor S.I.Svitlenko	231

Scientific Literature Published by the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Science of Ukraine in 2016	237
---	-----